गोवर्धनसप्तशतीटीका

~~२७२~~ २७५

२३८ पत्राणि

नं: २७५-घ

आर्यासप्तशती व्याख्या टीका

व्यंगयार्थ दीपनम्

पत्राणि २३८ (काव्यम्)

275
आर्यासप्तशती
व्यंग्यार्थदीपनम्
A— अनन्तपण्डित
१८०० ई.
F. 238
काव्य

नं: २७५-घ
आर्यासप्तशती व्याख्या टीका
व्यंग्यार्थदीपनम
पत्राणि २३८ (कोण्यम)

काव्ये गोवर्द्धनसप्तशतीटीका

५५००

पुस्तकमिदम्पाठकोपाह्ववैद्यनाथशर्मणः

१ श्रीगणेशायनमः सर्वेलोकजनाः सदापन्नहृदास्तसंप्रदायादलंयुक्तामापकरणादेगोनमम
तामालोच्यमत्वार्थदानः वेदांतान्यपि शीलयंतिरहसि स्वानंदकंदाकरं वंदेनंजगदीश्वरं हृषि
नयासानंदमालिंगितं ॥१॥ यस्मादंबुजमकुभप्रभजन्तोदेवाःसदेवांतरेख्यायंतिगलयपेतिडुःखं
निवहंलीलामनुष्याकृतिं श्रुत्वेंदीवरमित्रमनसीपुष्यादेवभासेसतांश्रीरामंकलयामिचेतसि
विरंचैतन्यमात्रात्मकं ॥२॥ पंचाशद्वर्णभेदैरपरिमितनरैरर्थजातैश्चयुक्तानानालंकाररम्या
गणितगुणगणासाक्षकृत्स्नेरूपेताः वाक्स्निग्धपत्रलालसरतिरसभोगांतदेशेनिमेषान्विता
सन्तोऽनुरक्तेवसतुममसुखंभारतीसारसाक्षा ॥३॥ गोवर्धनोद्धिसुखदानविदानमेतअंग्पाणि
दीपनमनन्यवपन्हूतीनां । अस्यादतंतविद्युवेनविधेयमानंप्रीत्यैसदास्तुकमलपंडितमंडलीनां ॥४॥
आयाथिमहाणोनादशार्थाएवाधिकारिणः ॥ अतोत्रदृष्टिसौरेवकार्याधीमद्भिःकदाचनः ॥५॥ गमं

राम
१

थिप्राप्तो नियत वचसामाशयज्ञुषां गुणानलंकाराणां च बलिघटनास्तवरं ॥ अतो हेतोः श्रोतो
विपुलमतिना तत्र विषये निधायं येनांतः सततसुखसंवाधवसतिः ॥ ६ ॥ संसज्यदेवं गु
णानवदृष्टिर्विवीयतामिसफलं वचो मे। विहाय तत्रीरं सकलोपि हंसः पयः प्रगृह्णाति सुप
देशातः किं ॥ ७ ॥ विशिष्टशिष्टकर्तव्यतापरिप्राप्तमंगलमनुष्ठं गतो व्याख्याता श्रोतृ
मंगलायोपनिबध्नाति ॥ पाणिग्रह इति भक्तिभर्गुर्वितं भस्मना लेहं तम् भस्मनो भ पशः लं
भभोभवीयतेनः वृपतुभस्याएभवयशोति आख्यानं तद्देशाभिस्रवेनगतार्थलालकृतेषु
पृथुकलाश्लेषः स्यात् पाणिग्रहः अर्थादेतसंतानुरक्तकामिन्याः ॥ पुलकितं तं संजातरोमांचं सात्वि
कभावोदयादितिभावः ऐशं ईशसंबंधि वेत्राग्निदिवक्षःशपदस्य कर्पूरगौरत्वादिमच्छरीरेप
हितान्मनिशरोगोरवादेवानाद शरीरिएव शकलात्रितयतानादिमहात्मनिलक्षणा

गो.टी.
२
2

यद्वा ईशाऐश्वर्यं इन्द्रियाणां तोरश्चित्तिनिष्पन्नेशपदेन शस्त्रापा जगत्कर्तृत्वाद्यैश्वर्यं वित् बोध्यन्ते । तत्संब
न्धस्य शरीरं तत्तरेस त्वेपि भस्मनि भूषितादिविशेषणमहिम्ना शंकरीयत्वमापातिवपुषि । एवंच
मनोज्ञभस्मसंवेषसर्वोत्कर्षशालित्वपोऽप्यत्वंप्रज्यन्ते । वपुः जपति । यद्वा भस्मनि भूषितमित्य
नेन भस्मधराणां मांसाभावप्रतिपादनेपि सर्वोत्कर्षशालित्वे देवीपाणिग्रहणाज्ञप्युलक
वता हेतुः । जयतीत्यनेन ईशस्य सर्वोत्कर्षशालित्वप्रतिपादनेन सर्वं निगमैत्वस्मिन्नपकर्षप्र
तिपादनान्तर्निराकृतेः । भस्मावशेषोपि एवं कुरीभावान्न हेत्वेपतिद्रवनेन देवीपाणौ सुधा
रूपत्वमापद्यते । मन्मथः एवं वमनसो वीजरूपतापतिपादनेन तस्यां तत्तर्गमत्वात् पुनः कुर
त्वापोऽप्यत्वं मन्यन्ते । दिशिष्यान्ताकलनीयरूपेपि भवनयोग्यत्वेन वपुषि विशेषभवनयोग्यत्व
वाः यस्मिन्वपुषि श्रृंकुरितः इयसंजातांकुरः इवेति भस्मसंगिरो भांचेन्नंकुरोत्प्रेक्षा एवं चयपां राम
२

कुरसंजातमहातरुकिसलयकुसुमफलादिनान्यजनोपकारस्तथैतदंकुरभाविकुमा
रफलादिना तारकादिवधेन सकलजनोपकारो भवितेति त्रिभुवनमात्रा त्वाङ्कुरितत्वेन
पाणिस्पर्शस्यामृततरूपत्वं वस्तुतस्तव स्तूयते ॥ १ ॥ भावमेति ॥ इदं इदमिति स्पष्टेनापल
पातर्हित्वमथवा जगद्विनाशनं विदधद्विभवमिति निश्चयते । विधुमौलितं किं नु संहरासि इ
ति साक्षेपं केसीतं कलत्वं च सकलजगद्विनाशे पुनस्तद्विधाने दुष्करत्वं निर्णयेन पिताम
हेन एवं भ्रमयोग्यत्वं हरस्य च तज्ज्ञा योग्यत्वं ध्वन्यते । प्रान्तः उक्तः प्रान्तरित्यनेन कज्ज
लेस्फुटदर्शनित्वं ध्वन्यते । अन्तः सलज्जः न त्वपत्रपावान् पितामहेन कज्जलत्वेनास्तानात्
कज्जलमलिनाधरः नेत्रं तु वेत्वादिति भावः । शंभुः एवं च कामिन्या मीषतिशयशालि
त्वं ध्वन्यते । जपनिपितामहसंत्रासजनकगरलगिलनेन सुभगा कामिनी रतेश्चिह्नवत्त्वे

गी.टी.
३
3

नवा॥ शा॥ जपन्ती॥ त्रि॥ मरलग्नेवैपकइत्यनेन जीकनापोगपत्वं स्मरागाति रित्यनेन स्मरवा
धावत्वं नकेचिद् पिसुखावच्छिन्नापोगपत्वं बध्यते। एवंवेत्थाद्दशस्यापि सर्वलोकवश
लित्वं प्रेयापदेशे तेऽत्र वच्छित्तिरेवहेतुरतः प्रियापदेशे तावच्छित्तेर्भ्यः स्वदृष्टिकन्तरं वस्तिति
ध्यास्यते। पद्मा गरलग्नेवैपइत्यनेन जीवननिष्पत्तिहत्वं· एवंचेत्थाद्दशस्यापि कपित्नकामिनी
प्रसादनेनलोपत्वं किमुतान्येषामिति ध्वन्यते· गलवद्ध्वस्व चिषम विशिख एवंच शर
णार्हत्वं व्यज्यते। शरणागविशान्त्रिशतागच्छेन्निवः विषमविशिखविशान्त्रिवेस्क्लेश्यपा
विषमविशिखस्यपि त्रियापदसन्निधेनाधिकपत्वं किंपुनरन्यस्येति घोत्यते॥ अन्यो
पि शस्त्र गलेवद्ध्वा शरणंगच्छती ते किंकं॥ ३॥ जपन्ती। त्रि। शशिमौले: एवंच सकलोक
साध्यत्थाद्दशादरसंपादनेन सेता पात्रिभीरुत्वं घ्वन्यते: तेन वक्तुरपि तकामिनीप्रसादने एम

३

वरपकल्पत्वं। पक्ष्मलः प्रशस्तपक्ष्मवान्। पक्ष्मलपदेनेत्रकोमलेक्षणाद्यर्थोपि ललाटक-
टाक्षः। एवं च भ्रूमध्यसंबंधित्वं द्योत्यते। तेन च धनुर्निहितत्वारागेलेक्षणादाक्षिण्याप्रसरणतो
प्रियाविषयकहर्षप्रसरणतोस्मराज्जयति। बाहुवल्लनाद्यशेषाक्षमानापन्नोदनकार्यकारित्वे
ने निभावः। स्मरेणासकं टकः। एवं च निरर्गलत्वं द्युत्यते। धनुषि निहितः न तु शीघ्रप
रित्यक्तः। एवं च मुष्टिबंधस्थस्यैनमेदेन विशेषकारित्वेन च मानलक्ष्यभेदे तिशीघ्रविधे
यत्वं द्युत्यते। केनकेषुरिव स्मरस्य पुष्पस्यापकत्वादिति भावः। एवं च मानापनोदनं ध्वन्य
ते। केचित्तु। प्रियाकर्तृकसेवाप्रसरणतो समान्यथाविकार ललाटकटाक्षो जयतीत्यपि
वदंति॥ ४॥ जयतीति जयः। किंजल्कानि पत्रे निरूपकं एवमग्रेपि॥ ५॥ संध्यंति। के
कणरूपफणिपीयमानमपिकंकणपदेन प्रात्यक्षिकत्वं द्युत्यते। फणिपदेन भक्षण-

योग्यत्वं तेनैव सर्वदा विलोकनं योग्यत्वं घुष्यते पीयमानमित्यनेन ज्ञातं योग्यत्वं घुष्य
ते। संध्यासलिलांजलिं राजदत्तादिवदंजलेः सलिलमिति समासः संध्यापदेन तदेकवि
ततावश्यं प्रयुज्यते। अंजलिपदेन भयत्वं घोत्यते। तेनैव चन्द्रस्नानस्याविलंबस्याध्यत्वेनाव
श्यप्तत्वं अविजानतः अत्र हेतुमाह। गौरीमुखार्पितमनाः गौरीमुखे न मनः संलग्नतया
योग्यत्वं मुखे घुष्यते अर्पितपदेन गाढत्वं योग्यत्वं घोत्यते। एवं च तादृशविधियतगा
भावेनात्यन्तासक्तिः गौरीपतिगिरीशस्य ख्याप्यते। अत एव विजया गौरी सखी तया हसितः
शिवो जयति एतादृशपरिहासस्यापि उत्कर्षाधायकत्वादिति भावः॥१॥ प्रतीति। सलि
लं जलिर्जयति। एवं वा अंजलिजलप्रतिबिंबितगौरीवदनविलोकनसंजातकंपरूपसा
त्विकभावविघ्नपर्यस्तत्वेऽपि स्वेदरूपसात्विकभावभरा यस्मिन्कंपकरणे सर्वोत्कर्ष

शालित्वमितिभावः ॥ ७ ॥ प्रणयेति प्रणयेन नवास्त्रवं कुपितायाः प्रियायाः एवं च चरणा
ग्राभयोगपतनं श्रूयते तस्याश्चरणलाक्षारुणप्रसंध्यासंबंधस्तु दूरमप्रोपस्य तस्याः पार्वत्याः
कंकणकृतकस्यनिकषोपलस्य पार्श्वीवापस्य एवं च मानापनोदनात्कंठग्रहणपुरस्सरमा
लिंगनादि श्रूयते। एतादृशः शिवो जयतीति प्रियाप्रसादादिति भावः ॥ यद्यास्यकोपीदृशविहि
तत्रियाप्रणतेन संध्यावंदनमस्तोरपि संगसंगसंपादनादनायासेन परोपकारित्वलाभा
दितिभावः ॥ ८ ॥ कुर्णेति । योयोषिद्वरणांगुलिमध्यमुत्के मुख्यत्रमध्यस्यांगत्वाभाव
स्नेकवज्ञावः मध्यमपदलोपी समासो वा कुर्णः नत्वेवं पूर्वपूर्वविन स्वस्माद्धीनेन्द्रत्वादिति
भावः ॥ द्विगुणीकृतं मंजीरं पयाप्रवंमिंजीरस्येकगुणत्वादिति भावः ॥ प्रेम्णाः स्ववलाय
पाएवं चप्रवंसुवर्णाभरणांगनाखत्वपिप्रेमस्थितिसंपादकाभिनवभूषणत्वादितिभावः

एवंच यथा यथा मानापनोदने तथा तथा शिरश्चरणसंयोगोऽधिकतरः संवृत्त इति भावः। ए
वंच सहसा मानिनीचरणे मस्तकस्थापनेऽपि भीतिरित्यावेदयते। एतादृशी हरचंद्रलेखोऽ
पतिपुरगपदनेककार्यसंपादकत्वादिति भावः॥९॥ श्रीकरेति। सुंदरीकनपनतस्पविशेषः
श्रीकरपिहितं रसनीतिवसनविहीनतेपालनज्ञावशादिति भावः। त्रिपः करेण नल
श्रिपाश्चानेरा विभवादिति भावः। अतएव करोतीति करद्वति करपदमन्वर्थं तत्रोभाभि
रंध्रेणासुषिरपदमप्यानवलोकनीयत्वेऽप्यनत्कि। जघने ईक्षितुमागतमिवेक्षुलेक्षा। एवंच
लक्ष्मीजघनस्पर्शनलालसत्वमप्यनेपिधानान्यर्पकां वत्र जसदृशी। एवंच नाभिकमलला
सापिधानायोग्यत्वमावेदयते च। न्यों सुषमा न सुखयतु। पिहितेऽपि हितो लक्ष्मीमार्गे रागा
त्व जघनविलोकनकारितया तिसुखलंपटत्वेन सुखदाने स्यमुखप्राप्तिनिदानतं यान्य

स्य सुरवज्जनकत्वं तस्येति भावः । नन्वत्र पुंडरीकनयनस्येत्य [redacted] नेन कमलसा
दृश्यसिद्धावकुनिमभमित्यस्यानन्तथाप्रयोजनमिति चेत्. न. पुंडरीकनयनइत्यत्र रूढिरेव
त्यद्धा । अत्र पदस्य वक्रतात्पर्यग्राहकतयातदुपपत्त्या रक्ताब्जे लक्षणा ॥ एवं च लक्षणयाः सितांभोज
त्वेन नेत्रशानेऽपि रक्तांभोजत्वेनाज्ञानात् तद्रूपांगीकारेण निमग्न मार्गगमनेन वर्जयन
न दर्शनकारित्वं पिनश्रीकरत्वं विहितमिति व्यज्यते । अन्योन्यसंततनपटरूपांमरेणनिमग्न
मार्गेशावगत्वास्य कार्पण्यमतीति लोकिकं । केचित्तु रक्तमिति शुक्लेरक्ताब्जमेव कविसं
प्रदायादिति वदंति ॥ १० ॥ श्यामेति । श्यामं विश्वमाः श्यामत्वादिति भावः । श्रीकुचकुंकुम
पिंजरितं एवं च हृदालिंगनमभिव्यज्यते । ततमुरद्विषः उरएवं च कठिनत्वमुरसि मज्यत्वेभे
मचश्रीकठिनकुचकुंभसंघट्टनसहिष्णुत्वं जयति सर्वोत्कर्षेण श्रीहृदालिंगनं हेतुः

गो॰ टी॰
६
6

नमुखेन मद्भवनान्तः कालीननभसः स्वनेनो नीलिमवत्याः संध्यासंवलितत्वाच्च तथा विधो
रसः सादृश्यं कौस्तुभ एव विभाकरः । पक्षे कौस्तुभवत् विभाकरः सूर्यः पतङ्गः विभूषयति
एवं त्रिभुवनाधिपतेर्नारीहस्यापि कौस्तुभाभरणधारणमुदरवर्तिनेकलोकयुगपत्प्र
काशविश्रांतिविधाननिदानतां धुनयति । एवं दैवविभाकरस्त्वतिशयो व्यज्यते कौस्तुभे
॥११॥ प्रतीति । स कौस्तुभोऽनेन एव प्रतिविंबितान्यपि पापाः तनुर्यत्र न्यस्तकुरङ्गमवद्वीक्ष्य
लक्ष्मीः पुरुषापि तन्नेविपर्शानरते अभ्यस्यलितन्नमेघकान्तिदोवक्षः एवं च तादृश्यभावे धत्ते
स्वच्छतातिशयो वा । अपाति लक्ष्म्याः पुरुणापितामासनिदानत्वेन सर्वोत्कर्षहेतुः अ
न्योन्यादर्शप्रतिबिंबमवलोक्यैवान्यानवलोकनीयचेष्टाविशेषाभ्यासं करोतीति त्रैलो
कि के ॥१२॥ केलीति । कौशल्वपलांगुल्या लंभितः स्पष्टो लक्ष्म्याः वरणसेवां कामिरापा

राम
६

इति भावः। नाभिर्येन ... त एवं येन श्रीः पद्मनाभस्य अनुरूपा वरराजरूपपद्मनाभित्वेनेति भा-
वः। क्रुतालसः मुरद्विषन्मूर्दरस्य जपति ब्रह्मरणोप्यसाध्यकार्यकारणादिति भावः॥१३॥ रोमाव-
लेति। मुरारे एवं च सामर्थ्यमभिध्यायते। तेन च तदुत्तं पिमृगुचरणाहतनेन सहितं हे नक्षत्रमालि-
शपवत्तं। श्रीवत्सेन भृगुचरणचिह्नेन निषेवितः तत्संबंधवानित्यर्थः। अग्रभागो यस्याः एता-
दृशी रोमावली। उत्तुङ्गनालेयस्य एवं पद्माभिनलिनेन्नच्छायेव एवं च रोमावल्यां नालच्छायोत्प्रे-
क्षिता। वहाचनलिनच्छायोत्प्रेक्षा। वः उत्तापं महासंतापप्रधप्रहारलुकमलच्छापापाः संतापापनोद-
कत्वादिति भावः॥१४॥ आदापयन्ति। सप्तसंख्याकानां तंत्रीणां अग्रिष्ठो मादीनां समाहारः स-
सतंत्री तत्स्यां तत्प्रतिपादनपराभिनिराणवकः तंत्रे प्रधाने पाणे च तंत्रिविस्वः। पक्षे तंत्री लोहतंत्रे-
तु विशेषः। त्रयीं विपंचीमिव आदायमधुरं तुरंगवदनाभोगंधर्वाणां उ विनतपोग्य। एवं चेतादृशा

गानकर्तृत्वाभावस्तेषामिति ध्वन्यते गान्धर्वे न्हपमस्तु हयग्रीवः एवं चतुरंगा वदनो वितनगानकर्तृ
त्वाहरिर्जपितीति एतादृशविलक्षणगानवत्वगुणवत्वादिति भावः॥१५॥ सलिलेयेन जलनिधिम
ठरेऊलपारे क्वाप्यज्ञउनिधिलेन धरणीस्थानदानयोग्यत्वं। विरमितमनेन तरूढतीति निस्सारणायोग्य
त्वं मईस्यतोनिमग्नापि अंत्रे रिद्धपक्षिसमहेः सहवला कारेणाधरणी उद्धृतासमहावराहः
एवं चैतद्दंष्ट्रापात्रमिह लवकैलाभ्यां जनितं तस्मात्तलेनां त्ररूपकशिसमहसहितधरोद्धारसा
मर्थ्येनुवितमिति ध्वन्यते जयति अनन्यसाध्यकार्यकरणादिति भावः॥१६॥ ब्रह्मांडेति। ब्रह्मां
डं कुंभः तं करोतीति। एवं च तथा कुंभकारस्य कुंभकरणेन क्लेशलेशस्तथास्य ब्रह्मांडकरणे इति ध्व
न्यते भुजगस्याकार इवाकारोस्य तं एवं च वास्तवेतद्रूपं यथा तथ्येन न शिरसि भशयनमिति ध्वन्य
ते। जनार्दनं एवं चैतद्गीतिरवशं पविश्वेपे तिद्वन्यते। तेनैवेतद्दाशानो ज्ञघनीपतिरस्कारे एवं चप शुभ
७

राशेरावश्मीसंपादनयोग्यत्वं द्योतयति। यस्य फणासमूहे धरा एवं च महत्तरत्वं अभ्यधते। शरावस्य
स्यमहाजनविशेषस्य श्रियं रहति तत्तुल्यादृश्यतइतिभावः एवं च परमेश्वरभुजगस्य पुस्वाति
विशालत्वं ध्वन्यते। अम्बस्यापि कुण्डलस्य वक्रे शरावो भवतीति लोकोक्तिः॥ अत्र धरा शरावश्मी
पं वहतीत्येतावतैव फणाचक्रे स्फारत्वसिद्धावनुक्रमकाव्यत्वेस्कारणहोपादानमनुचितमित्याभा
ति॥१७॥ चंडि त्वत्प्रियेशंकरे शिरसा वरसा वरणा स्पृशि कोणायनोदतायप्रणति कारि शि
सति शंकरमभिव्याप्य जपतः स्मरस्य जपस्तंभ इव चंडी तेथाकृपः कांडो वंशः जपति। सुखः
सुखविशेषजनकतयानुष्ठुविषयसुखपराङ्मुखस्याप्यतादृश्यपवस्थासंपादनादिति भावः
एवं चेहिकामुष्मिकसुखापेक्ष्या सीमंतिनीसंगसुखे अधिकतरत्वमावेद्यते॥१८॥ उत्प्राले
ति। येन शंभुरपि अपि नाविष्णोरनवतारत्वेननाभियेकेरुहवत्नाप्योग्यत्वं अभ्यस्यते। उद्दीनालेप

आमिषकेरुहे तद्वानिवः पद्मा॰ विष्णुरित्यर्थः। एवं च शरीरस्य नालसाम्य प्रदर्शनात् कुशां
गित्वमभिव्यज्यते॰ आभातिपुरुषापिता यया: शोलकन्या: एवं च दार्ढ्यं तेन च पुरुषाधितसं
पादनयोग्यत्वं ध्वन्यते॥ तत्र आननजयनि अघटितघटनापटुत्वादिति भावः॥ १९॥ अमीके
मित्रं के मिलीनो योगज्ञाननस्तच्छ्रुकयास्तनपोकुंभिकुंभसाम्यादिति भावः। आकुलः
कथं मा विहायैनमेव संगोप्य बहुकालं स्तन्यं प्रपद्यतीति क्षिपेति भावः। पद्मानविधान
कीडापंगजारनोक एवं नीलेमोननिर्णीयार्थमिति भावः। सस्मितकथमतिगुप्तपोरप्यके
स्मिकत्राकघमिति क्षिपेति भावः। मोहरः एवं च स्वतएव चमस्मन हरणादिना तत्कार्यका
रित्वं ध्वन्यते। तेन करकलितो कस्तेतोनिकेर इति स्वतस्तत् कार्यकारित्वेपि हृत्प्रेरितत्वे
नाकलनेदार्ढ्यं घोत्यते। हिमगिरितनयाया: एवं शोत्यसहितकठिनत्वं ध्वन्यते॰ तेनवाव

रूपकत्वकलनयोग्यत्वं। अतएवहरति स्मरमित्यपि तु कं स्त्रगोजपतः ममवलोन्येआविष्कृत
त्वेष्वन्यस्यसुखसंपादकत्वादितिभावः। पद्मागजाननशिरसि विवाहलनयोः सकलविघ्ननिवारकत्वेका
यम्भा त्रिपुरस्तु रणीयत्वमारकवधद्वारकविश्वसंतोषपोषकत्वनिशनस्तत्पवत्वादिति
भावः। पद्मास्मरविरोधिनोप्यानंदजनकत्वादितिभावः॥ २०॥ कंठोवितइति। आलिंग
नादेपिपक्षेर्द्धचंद्राकारत्वपाकंठलक्ष्यपोग्योपिहंकृतिमात्रेणानतु करतर्जन्यादिना
पक्षेनवाणासनासनादिना। निरस्त। अतएवपस्यौः पदांतिकेप्रणामार्थमितिभावः। प
क्षेवगेविनाशादितिभावः। स्मरशारसदृशः गाढ्ह्वेंदुशिखत्वादितिभावः। स्मरभस्त्रनिभद्
त्यनेनमानापगोदनसमर्थत्वं योसनेपृद्यास्मरभस्त्रस्यनिभंछ्रप्रपस्मि-सः निभंछ्रमस
दृक्षपोरित्यभिधानान्। एवंचरूपांतरसंपादनाद्रीत्यनिशपोषोत्यने चंद्रशिखः शंभुः

पतिः तः चंद्रशिरवइत्यत्र नेत्रोद्दीपकचंद्रस्यापि भास्मानपनोदकत्वात्साम्येनैवाहुल्यमभिव्यज्यते
साम्येऽ जयति मदनाद्धिनाशवादीनाप्रप्यशरणत्वादितिभावः॥२१॥ देवेइति॰ अर्पित्वरण
स्रजि॰ एवंचसंसर्गाभावेनतालिकरूपापरित्रयोग्यस्यते वहुमापि एवंवरूपांतरस्यग्रह
णसामर्थ्यमिव्यज्यते देवेविभौ देवपदेनक्रीडारसिकत्वपानेकविवदेहधारणानिपुण
त्वभावेघनेकेठभारूपंदैत्यवंचनायेतिभातिभावः। वहतिसतिएवंवक्राललक्षिकत्वना
पालापानर्हत्वंव्यज्यते॰ सुरासुरासुरहसितात्कथंसर्वनिपुरूषानविहायपार्वतीमोहशो
द्भृताइति॰ अत्रएवलक्ष्मीकुटिलेक्षणाकिंमिपकामित्येवपुरुषन्नमानपाहृतेतिक्षिपेति
भावः॰लक्ष्मीजंसर्वपिहासवत्वेष्ववैर्याकरणादितिभावः॥२२॥ तापितेति॰ तान्सकप
टत्वेनप्रसिद्धानअसुरानपिसुष्ठुरातितिसुरासद्भिन्नानसर्वहासमीवीमग्राहकत्व एम

पिवेदेपीप्रष्वारप्पविकेमेतस्य अध्यराम्स्तम्भितितात्विकज्ञानेनसमीचीनवस्तुग्राहक
त्वादितिभावः।नेकपटभ्रष्टत्वेनप्रसिद्धेन तेकपटकेटभरूपहरिमपिवेदेकपटाज्ञानेपि
कपटाकरदैत्यवंचनानिपुणाकपटरूपधारणादितिभावः।येअसुरैःपप्पाःकैटभ्याः
अथरमधुनिलुब्धैःमधुपदमुन्मादजनकं तां अनक्तिः।पीयुषमपिएवंचपरित्यागान
र्हत्वेपिनतकरशोनकैटभीरूपविशेषशालितैर्बध्यमाने॥२३॥नत्वीतितेत्वीकृताहिःए
वंचसर्पवाधापणअप्पगरानेनरागाविशयोव्यज्यते।अगस्तितगारुडःएवंचससर्वशा
मतपोगपत्वेनपक्षित्वेननिवेकभ्रष्टतपावात्स्यत्रेनलक्ष्यतपोगपत्वेप्यन्तदंगरानमापिस
एवधोसते।हस्ताभिहतविधिःआलिंगनंतत्रयप्रभृत्याहारस्पसंगाह त्वेपितदुपर्येवप्रक्षे
पणकेलिज्ञानसपांदृनेनलज्जाभ्रष्टत्वेनसएवावेद्यतेपद्माकथमद्यापिनापसर्पती।निको

गो॰ टी॰

१०

10

घात्रिकर्त्वर्न्निहारामिहननेनेनहारापापमीति भ्रमत्वेनाधंचहननंकोपात् कुत्रनवदिष्य
तीति त्यानहीनंतपाचसएवावेधयते॰ शान्तसंख्याकंकणापीतघोमः एवंचसंख्यापाः पाना
चपोः समवीतिद्वषणामपास्तं॰ एवंचमरणाभीति भ्रमत्वेनसएवधर्म्यते॰ एवंविधः रागा
धापाः श्रियः केलिएवंचाम्याभिरंगनाभिर्यद्वागप्रकटनंक्रियते तन्निष्पेतिभावः। जयति
एतादृशप्रतिवंधकसमहेपिसंजापमानत्वादितिभावः अत्रतत्वीकृता हरिरिस्याद्वित्ता
पंजनपाशमातिशयप्रतिपादनाद्राग्गीधामाङ्त्पयनतआश्रयोजनमिलाभामि॥ २४॥
स्मेरेति। स्मेरं किंचिद्वास्यवसुखविशेषाविर्भावादितिभावः। यदाननंश्रथधिक्क्ष्माः ते
नकृत्वाभाकारवेदिगासराननरूपतापकशानवता हरिणा भाकलितं अनुमितस्मेराना
नेनेति हरिणित्पस्यापिविशेषणंचिपरान्तरनकारिरापाश्रिमः सख्यंहं एवंचस्वस्याति

राम

१०

सुरत्वेपितद्विषपकस्यहावत्वेनानिर्वचनीयरूपशालित्वंकैटभ्यां अन्यत्नेकैटभीघा
नेएववस्त्रियो पि ह्लीथ्रानेनाङ्कुतत्वेकैटभीरूपेघोसने· जयतित्रिभुवनाभिरामपार
मपापिक्रियमाणत्वादितिभावः॥२५॥कृतेति· कृतंकांतंमनोज्ञंयत्केलिकुतुकंए
वंचोत्साहविशेषेणसुरतसंपादनाभ्यासवाहुल्यंअन्यत्र· पन्नु· कांतेनविष्णुनासह्य
त्केलिकुतुकमितितनत्रसन्येनसहाप्रसक्तेः कांतकेलिरित्यनेनसुरतक्रीडैवायातोत्स
पिनश्रक्षक्रीडादेः संभवात्· नाभिसरोजइत्यादिनैवतत्स्वतीतेश्रयपा एतादृशीयाश्रीः
तस्याः शीताः मदनानलसंतापनिवृत्तेरितिभावः। पेश्वासाः तेषांसेकेनभिद्रारणः सेक
स्पदवद्वीयत्वेनश्वासेवाधाहारंवारसंबंधोलक्ष्यते तेनवसुखनिद्रापगयत्वंअन्यत्तेवि
तताल्विरूतमेवघोरितंयस्यानाभिसरोजेविधिः जगन्निर्माणकर्ता· एवंचश्रमवत्वान्नि

मो·टी·
११

घ्राणेप त्वं धूप्यते · उपनिस्सरोजशयनशीतमंदसुगंधसमीरणसुखस्वापवत्वादिति भा-
वः ॥२६॥ एकेति एकदंतद्वैमातुर पार्वती गंगारूपमातृद्वयवत्वात निह्नि गुणए वंच ब्र
ह्मरूप त्वं धोत्यते चतुर्भुजापि पंचकर अपिविंते भाभासार्थकः सुंद्रमादा पंचकरत्वे
मन्यथा चतुर्भुजत्वं षण्मुखेननज्येष्ठत्वादिति भावः सप्तछदगंधिमदोपस्य अष्टतनुर्म
हादेवः नक्षत्रनपरतादृशत्वजयसंख्याक्रमभमाक्रमत्रा ॥२७॥ मंगलेति मंगलकुलशाध
मरूपोकुंभोपस्यते एवंचविघ्ननाशनक्षमत्वं धूप्यते गजवदने अदंभेन एवंच दंभेन भजन्म
मनर्थकमिस्सावेचनेपदीपस्तानोदकार्ध्यवं बलेः सोरभ्यशालित्वादानोदकस्येति भावः
।नरनपदेनसकलकुसुमगंधाधिकत्वेदानगंधे व्यपंते रोलंबैः भ्रमरैः निलक्षाम्यंशपा
मत्वादिति भावः । एवंवकुंभपोमर्हन्नरत्वं धूप्यते · आलंबिगणपतिविषपकोत्रभाव रा म

११

घ्वनिः।।शृङ्गारपात्रमिति। पात्रमित्रैर्मित्रैः अनंगो मदनः सांगीकृतः स्वपरितःसाहाय्यसंपादनादि
तिभावः। येन मदनेन तालिपः अस्त्रीकृताः स्वविजयसाधनत्वेनेति भावः। इति वामस्य सु
दरस्य समीचीनस्येति यावत् पदावरणमसमीचीनावरणमित्यर्थः। तत्र प्रवरणेन स्यैरे
। एवं वागहीनस्य सांगत्वसंपादनादेवस्त्री त्वेन नायकाधीनानां स्त्रीणां स्वास्वरूपतासंपा
दनेन नायकस्य तदधीनत्वसंपादनादुपकारप्रवणत्वमुभयोर्व्यज्यते। अतएवैतादृक्कामि
नीकामोऽभ्रमणमत एवं चतस्सेव पाससमीचीनसेवभविष्यतीति सूच्यते। परंतु अंगरहितस्यांगाव
तासंपादना तस्त्रीणां यस्त्री भिन्नत्वसंपादनाद्विरुद्धावरणस्वाभाव्यात् कामिनीकामो म
णमतएवं चैतयोः सगतिः स तां नो चितेति व्यज्यतइति व्याख्यानं तन्मंगलप्रकरणविरोधा
दसमंजसमिवाभाति। पद्यपरस्य रमप्येतयोरीदृशविपरीतावरणाद्वरणत्वेनास्य तल

करणास्यानि सुगमत्वादेतत्सदेवसमुचितमेतिन्निद्धृत्यल इत्यर्थः॥२९॥ अथ कवीन्तस्तौति॥
विहितेति॰ शकापुधमिवविहिताः घनाः वहतः अलंकाराः उपमादयो येन तं॰ पक्षे विहि
तमेघालंकरणं॥ विचित्रावर्णाभोगस्फुरणं यत्रा आवलितत्सचतुरं स्फुरणं स्फुरितपीस्य
तं पक्षे वर्णाः नीलपीतादयः तेषां विकारः स्फुरणमुपरिपर्यस्थतं॰ वक्रं वक्रोक्तिक
श्लेषपक्षे पथा अस्य तं वल्मीकमुवं वाल्मीकि। किंश कवनुवोपितत एव वाल्मीकिलौकिकं
कविकाव्यकर्तारिनोमिरूपकमत्रालंकारः॥३०॥ श्रमेति श्रमसवेदसं निर्गासं एवं वत
त्वार्थवत्वं सरसत्वं च अभ्यते। विश्वस्यजगतः सारं एवं वद्भतोऽन्यन्नेपुरुषार्थसाधनमि
तिध्वन्यते॰ एताद्दशं भारतं वदे॰ पदं किं तं भारतं विहितां संज्ञा भयरोगतये कभारती सरस्व
ती वहति एवं च भारसाः भयरणरूपत्वात्तामप्रसिद्धनामवल्लभप्रतिपादनेन सर्वथैवार्थिक

त्वमावेद्यतेऽभारतेन। एवकारेण स्वाभाविकत्वमुक्तम्। अतोऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्य कस्यचि
न्नाम्ना प्रसिद्धो भवतीति लौकिकं भारतकर्तृत्वेन व्यासस्येति स्मर्तव्यं॥३१॥ सतीति
काकुत्स्थानां कुलं तदुन्नतिकारिणि। कुलपदेन सर्वेषामप्युन्नतिसंपादनेन शतकोटिप्र
विस्तरत्वं तेन च बहुतरप्रमेयवत्त्वं व्यज्यते बहुरसप्रभूतप्रमाणादि रसशालिनि पक्षे बहु
जलवतीति एवं च तापापनोदकत्वं व्यज्यते। अत एव तादृशरामायणरससरिति। अन्यकाव्येन कि
येन गतार्थत्वादिति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह॥ गंगायां परिवहन्त्यां सति कुल्यां कृत्रिमां सरितं
किं रोहतीति का कान्तेत्यर्थः॥ न चित्रपथं भवतरंतीति भावः॥३२॥ अतीति॥ अन्यत
दीर्घजीवित्वदोषात् चिरकालजीवित्वरूपदोषादिस्पर्शः अतिचिरजीवित्वस्यान्यत्रगुण
त्वेऽप्यत्र दोषत्वमिति भावः॥ दोषपदं परिहरणीयत्वं व्यज्यते॥ मालिन्यपशोः हं तरवेद

अपहारि मे। यशः पद्मपत्रसंरक्षणीयत्वं ध्येयमिति॥ अत एव रथे देवो विस्मयं। एतद्देवा
स एव व्यास एव तन्माध्यमापन्नः। गुणाढ्यः बृहत्कथाकर्ता किं नेष्विह्लाधिमुसर्वीरिति भावः।
एवं गुणाढ्यं व्यवसारे व्यासस्य चिरजीवित्वमेव प्रतिवच्यकं संदेहमिति भावः॥ एवं वैता
दृग्यशसि स्पृहा न कृता किं तु चिरजीवित्वमिति महन्मूर्खत्वमावेद्यते व्यासेन तेन च व्या
साधिकत्वं गुणाढ्ये॥ ३३॥ व्रान्ति-वाल्मीकि व्यासगुणाढ्यानन्नमस्कुर्मः॥ येर्वाल्मिका
दिभिर्निजा विलक्षणाः शब्दानुसंसरणादिति भावः॥ सरसों भंगाशदिमत्तीपक्षे सजलासर
स्वती वाणी नदी च। त्रिस्रोताइव गंगेव स्वर्गे भूमौ सुपातालेषु प्रवाहत्रयपवित्रा तरंगगाथाः
एवं च वाल्मीकि व्यासादिवाचां सकलकुलमषविनाशकत्वं घोषयन्ते स्फुरति एवं च त्रिपथगा
वां वास्तवैकरूपवत्त्वमिति निश्चयन्ते। नच वाल्मीकि व्यासादित्रितयस्य समानत्वमावेद्यते।

यथा॥ वाली॥ कथेश्वा किंचिन्नमन त्वंव्यासेनततो गुणास्य इति यस्मात्तेषर्वत्र श्रीपदं त्रियपत्वे
सत्र गुरामाययाप्ता श्री॥ ३४॥ साकृतेति॥ साकूतं साभिप्रायं मधुरं रम्यालकं आधायकरस नि
च्छगुराव कोतसंख्याद गुरो शालि एताहशंपेद्धि नामसशालिस्याः कंठकं ज्ञितंतत्सायेष्टाय
शब्दः क्रमेणावाहुत्येसाहश्यो यस्यायकः॥ रतनलीलाकालिहासोक्ती शिन्हासमये पिसु
रएवंवोभयोः समत्वमिति भावः॥ एवं यत्सर्वं वचनस्यास्युपदेशासमये चहुभातुः रवदत्वेन
रतलीलाकालिहासोक्त्याः सुरवप्रदत्वेन सर्वथास्थितो साधिकं सुखयतो॥ ३५॥ भवेति॥ भ
वभवेः शिवेश्वर्यसंबंधात भारत्येवसरस्वत्येव भववरभः न भेदव भ्याभाति एवकाचिन्ना
घेश्वयीनगतिष्ठान भिधातरूपया काम्यानभारसानतंद्रक श्रीरूप त्वंतथाभवभतेः क
वेः एवं वईशेश्वर्याभेदबोधत्वेन स्वेच्छानुरूपकार्यकारित्वं भस्मते। संबंधारभारत्येव

म्बरमतः पर्वततमत्वमितिः एवं वा अन्यथा शेकनीयमिति मितिभावः अन्यथा एतत्तकूतकरूणारसंप्रधा
नेअश्विपावाशेदितिसपिदलतिवजस्यहृदयमिरूकत्वर चरितीपपद्येत्या वा शैलः त्या वा सैाशैल
पाषाणगाविलमेरुः किमितिरोदितिः पक्षाभवभते: संबंधादितस्यमेवैश्वर्यविनाभावादि
त्यर्थः भवरमेः शैलत्वततयाभारतीमात्रिसारस्वतीरूपेण दृश्यतइत्यर्थः एवं च यत्र यत्र
ईशैश्वर्यं तत्र शैलधुनपावश्यस्वेयमितिनि नियमादीशैश्वर्यवत्ति कथेशैलस्तु तासरस्व
तीरूपेणास्थितेतिभावः । एवं चेतत्कवेर्दक्षिणामर्तुपासकत्वं ध्वन्यते । अतएव भ
वस्य शंभोर्मेरुस्वैश्वर्ययस्मिन्त्रितिनाचिन्त्युक्तत्वीरपि सेरागच्छते अथवा कवीभवभस्तस्मरं
वोधनेनपार्वतीसत्वमावश्यके विधक्षेतत्कमाह । अन्यथा एतत्तकुतकारुण्यएव एवं वा
न्यर्वहमिः करुणारसप्रधानकाव्यानिविहितानि परंतु न तत्र शैलरोदनमितिभावः । श्रा राम

वा किं भिन्निरोधदिति एवं चैतत्कृतकाव्यरचनाभानां संबंधेन शीलस्याधिरोहितं भिन्नाभावः
अथवा भवभूतेः शिवेश्वर्यसासंबंधात्तत्कृपानदृत्यर्थः। भारती भवरम्यरोवैभवरदृति
कविनामभिर्भवभूतिर्भिर्तिनुगिरिज्ञापाः कुचोचितैर्भवभूतिसिनानना विनिपद्यकर
रणेत्रं पदवीमाप तस्माद्भवभूतेताद्दशे पदज्ञाता एव ठतरस्वतीप्रचारस्तत एव वृत्तनाकवि
मन्त्रिरेको भूमे ते। नन्वेतत्कवेर्भवभूतेर्लेकिं प्रमाणमित्याह। अन्यथा एतत्कवेर्भवभूत्ल
भावे एतत्कृतकाव्यरचनाया याथार्थ्यात् कथं स्यादिति। एवं चैतत्कृतकाव्यपाठान्तरकालीन
पाषाणरोदनस्यैतत्संबंधाभावे अन्यथानुपपत्त्या कवेर्भवभूतेत्वसिद्धिः। एवं च जन्यजनकभा
वसंबंधमतो रोदनेषु तत्तैव। एवकार इवार्थक इति केचित्। ॥२६॥ जानेति। प्राकृपूर्वं यथा
शिखण्डिनी द्रुपदपुत्री शिखण्डी द्रुपदपुत्ररूपावभवत्तथा वाणी सरस्वती। अविकप्राग

गी·टी·
१५
15

लभ्यप्रायश्चर्यवाग्याः कादंवरी। कर्तव्यतावभवप्रसंगात् इति परन्तु एवकारप्रयोगेणेति

तिभावः। एवं च स्वरस्वतीनोधिकत्वेवारोह्रोप्यते: वस्तुतस्तु वचपोरैकोदो बाङ्द्रदए ९

३७॥ पंडित·पंगुरो: प्रभाकरातु एव वप्रभाकर तन्त्रनिपुणत्वेन तस्या लेघनेपक्षे

बृहस्पते अनुपपन्नासुगपति· पस्य अस्तेनाशेपक्षेस्वर्धमं उल्लंघ्य निन्द्यस्य नाट्टशनेय

र्मसंकुचितत्वात्तत्सदृशस्याम्नस्यधर्मकर्मप्रवर्तकस्याभावादितिभावः पक्षेमलमा

सद्वस्तुकास्तोपिकेषांचिकर्मणां निषिद्धादितिभावः। पक्षायस्वतान स्वधर्म एवं चाध

र्मकर्मणो अभावोऽपस्तेः संकुचितं सन्यकूकोपपति यांचितं माहं आस्ते· एव च कर्म

त्वेन सर्वत्र तात्स्य प्रसिद्धिरितिभावः। पक्षोपस्याधर्मकर्मविषये संकुचितसकोच:

मीनिरिम्मर्थावतनु अस्तिकविकव्यकर्त्रीरपेक्षे नन्तामानुउशानससमिवस्तुकमिवतंप्रसि

राम
१५

इंद्रमातंनीलांबराश्लिष्टं वंदे॥२॥ सकलेति॥ प्रबंधस्य चतुःषष्टिकलाः कुमुद्वंधोश्चं
द्रस्य च षोडश कलाः कलयितुं वक्तुं कर्तुं वाः पक्षे स्पर्शयितुं येन कुलेतिलकमप्यति सं
तुकं प्रवरसेन नामा राजा यो ऽभ्रंमासी प्रदोषश्च एकः प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः॥२॥
काव्यस्येति॥ अक्षराणां वर्णानां मैत्री एकशीर्षघटितत्वादिरूपा। एकस्थानकत्वे स
ति एकप्रयत्नरूपा वा। भजन्ति तस्य एवं वैभवे शेषशालितेव अन्यते। पुरुषविशेषणं
मध्यक्षरमैत्री भजन्ति। काव्यस्य यो जना विशेषवच्छब्दार्थभयस्य। अर्थवैचाप। कव
शाः श्रुतिकटवः तेषां स्मापकर्षत्वादितिभावः। पक्षे क्रूरमनयः एवं च परोक्तिरवं ऽन
मात्र निपुणत्वं व्यज्यते। न च ग्राम्याः अविदग्धप्रयुक्ताः एवं च चारुत्वाभावो व्यज्यते न
च। पक्षे ग्राममात्रवासिनः। एवं च काव्यवासनावासितांतःकरणत्वाभावो ध्वन्यते। शब्दा

अपि पुरुषा अपि किं तु साधव एव । व्याकरणसिद्धा एव अत एव साधुत्वज्ञानस्यार्थबोधप्रति
बंधकत्वात् । पक्षे निर्मलमनय एव एवं वा अर्थप्रतिबिंबभवनयोग्यत्वं घोत्यते । यद्वा को
मार्थविसर्जनाशालिन इत्यर्थः । एवं वान्येषां काव्यबोधानर्हत्वमिति भावः ॥४०॥ वंश इति ।
वंशे वेणौ घुणा इव कीट इव रसभाविते भृंगारादिभावव्याप्ते पक्षे जलातिशयसंबं
धवति । औषधीद्रवलेपवती ति कश्चित् सततं मे सरहितानां । सहृदयानां वामनाति । म
नसा तेषां कवचनेन समीचीनमनसा मे कव्यसनं शान्ति त्वं घट्यते । दोषः न विशति एवं व
सुतरामवच्छिन्नाभावो द्योत्यते । बहुदोषा दोषैकदृक् पक्षे क्षरो राहः क्षरणशीलमच्छि
से ष्विरुज्ज इत्याहि वह पद्रवत्वान्न सन्निपाती वपकगए त्र्यकुपित्तपित्तादिमान्न रसमपि भृंगा
रादिकमपि एवं वा वश्यपेक्षापी गत्वं व्यज्यते । पक्षे मृगांकादिकमपि एवं च काव्याभक्तिर्या

दरितिभावः युग्रतीक्ष्णतिनारकोतीतिकिं ध्वक्रमिति भावः ॥४१॥ वेणुरोपीति· विगुणा
त्वियेम वेणुत्वास्तद्न्यतर अन्मोपि कार्यवंधः । अत्रवंवपदमधिकमाभाति· पक्षांव
धोरवना तात्रे स्वाधनं एवं वणुत्ववत्तां संपादनकर्तृत्वं ध्वन्यते· स्वदत्ते सुसंपादनको
भवति।सुवंशः सरलवेणुभिः। अनुघनानः। एवं चानुवादसंपादनेपि सुजनदुर्जन
योर्द्वतरंभवतीतिभावः फूत्कारेपि एवं वसुखाजनकत्वं ध्वन्यते· श्रुतिं हरतिश्रवण
सुखसंपादको भवति॥४२॥ स्वयमिति· स्वयं भूरिच्छिद्रोपि· बहुकार्योपि स्ववस्वदोषेषु
दर्शनपरोपत्वेपि तद्दर्शनाभावेनभ्रांतत्वभावे धत्ते· पक्षे व हरंध्रोपि· सर्वतो मुखं सकल
जनसमक्षं पक्षे सर्वदिग्विषये। चापले· मौखर्य एवं वज्रतमोतिप्रत्यत्वं ध्वन्यते· पक्षेचां
चल्यं· तन्वन्विस्तारयन्· एवं चविरलभावो ध्वन्यते॥ नितनउः। नितनउर्नवालनी क्रियामि

गो.टी.
१७

समिधाने पिशुनः परोत्कर्षासहिष्णुः । विवेचने । निर्णये । पक्षे स्वीकारे । अविकृतं स्वा
धिकारः एवं च गुणादिकं विहाय दोषमात्रग्राही कर्तृत्वं दुष्टानामिति भावः ॥ ४३ ॥ अन्तरि
ति । अस्यान्तरे गर्दं स्थितानां पक्षे निलीनानां । अर्थान्मित्रनिपाद्यविषयाणां । पक्षे पक्षपो
ने । अन्वं जपतः अंजनाविधयानकुर्वतः पक्षे अप्रकाशयतः अत एव प्रसादेन काम
गुणेन पक्षे निर्मलतया रहितस्य संदर्भस्य कान्तस्य । न दस्य चधुत्त्वं निशोन निर्मलत्व
स्यावश्यापेक्षणीयत्वमित्यावेद्यते । यद्वा नरदत्वेन विरलतया तत्तुल्यत्वप्रतिपादनेनाका
ऽपि विरलत्वमावेद्यते । तदुक्तं द्वित्रा एव तकवयः द्वित्राण्येव काव्यानि इति रसः अगास
दि पक्षे जलं रसस्तद्वतां एवं चान्येषां प्रासज्जनकत्वेऽपि न काचित् क्षतिरिति भावः । प्रीत्येन ॥
४४ ॥ यदिति । यतः असतां सहृदयभिन्नानां । पक्षे पापवतां असेवनीयं अमनुष्यैः पक्षे अ

राम
१७

मलवत्कुले सुवर्णानां शोभनाक्षराणां विन्यासो ग्रथनं यत्र वर्णो तु द्वाक्षरे इत्यमरः
पक्षे सुवर्णस्य हेम्नः विन्यासो रचनादिर्यत्र । शोभनरसार्थोऽभिधप्रचुरं पक्षे देवकुसमूह इव
कुलो काव्यं त्रिविष्टपे स्वर्गे वा । समं विद्यः एवं चात्र नान्यथाभावं आशंकनीय इति भा
वः एवं च यथा स्वर्गार्थं यत्नः सद्भिः क्रियते तथा काव्यार्थं विधेय इति भज्यते ॥४५॥
सदित्यादि सत्कवेः एवं च सत्कवेर्निःसरसः रसनेव भूयो अल्पमपि अर्थं प्रस्फोटनं अपर्यी
स्त्रीत्यमरः यथा स्वल्पमपि पानिस्त्र पतता जार्यं तेन तथा महाभ्रपंक्ति स्त्रीसंप्रदायः त
यानिस्फुपंतरः निर्दृष्टिशब्दरूपोयः शालिः तस्या केनापि रिग्गन निर्दोषिका आस्वादे ने
त्यर्थः तस्मोदधिताया: एवं चानिस्यहराणीप लम्भिरे भूमौ तेऽग्र घोरमपि अपि रूलब्धं
व्यं जयति नाद्रियते कासुधा दासी । एवं च माध्वीकादेः कुत्र गणनेति भावः एवं च सुधा

गो·टी·
१८
18

तोऽधरेस तोपि सत्काव्येऽधिकत्वं बुध्यते· एवं च स्वर्गार्थं फलं विहाय यः काव्यार्थमेव सवि
धेय इति ध्वन्यते· अत्र च शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति दंडीमतेनार्थविशेष
विशिष्टशब्दस्यैव काव्यमिति प्रदीपकृन्मतेन च शब्दमात्रोपादानं ॥४६॥ अलिते ति
न कलिता शब्दस्यालंकृतिर्यया· अनुप्रासादिशब्दालंकृतिशून्येत्यर्थः। एवं चार्थालंका
रादिसत्वमुच्यते· पक्षे अकलिताः शब्दा यया एतादृशी अलंकृतिर्भूषणं यस्याः सशब्दभू
षणवत्वेऽन्यस्पर्शी ज्ञानं भविष्यतीति ध्वेयेति भावः। आनुकूल्यादुत्तरस प्रसादिकाप
क्षेनायकविन्नानुकूल्यवत्त्रीस्ववलितः वंधदार्ढ्य अन्यः कोमल इति यावत्· पदानां सुप्
तिङन्तान्यवतां निवेशो ग्रंथनं यस्याः सा एवं च गौडी रीतिर्युक्तेति ध्वन्यते· पक्षे स्ववलि
तेस्थानादन्यत्रे पतनं एवं च संकेतगमनसत्वरत्वमावेद्यते· पदनिवेश अक्षरगणविन्यासः राम
१८

पद्यान्यनुक्तानि स्फुटमेवार्थप्रतीतिजनकानि अस्खलितानि व्याकरणनिष्पन्नानि ए
वं च नेयार्थसाधुत्वदोषमस्य त्वं घोतयते॥ यानि पदानि तत्संनिवेशवली पक्षे अनुक्त
तानि ऋजुत्वं संकेतप्रापकाणि स्वलंकारहीनानि कानि पदानि तद्विन्यासवती अपि रमास्का
ता। एवं च गुणदोषाभावयोः संपादनेनार्थतमाग्रह इतिभावः। सोत्कर्षशृंगाररूत्कर्षशा
लि शृंगाररसवती। पक्षे अहमस्यायं ममेति रतिपरिपोषवती। अभिसारिकेव अभि
सरणाभिसरणान्यतरवती च उक्तं च यान्ताभिसरे कान्तं सा सपेक्षाभिसारिके
ति। एवं च पेमा विशयो व्यज्यते। सक्तिः कावंप शोभनो क्तिमती रमयति। एवं च का
व्येशब्दालंकृतिदोषाभावसत्वं संपादनमप्रयोजकं मपि तत् कृतश्शृंगारवत्तासंपा
दनमेवोचितमिति निव्यज्यते। पद्याशब्दालंकृतिश्रव्यासदोषपदविन्यासापि सोत्क०२

गी.टी.
१९
19

र्धश्रृंगारस्वक्तिः रमयन्ति। शब्दस्यप्राधान्यान्नत्वलंकारत्वस्यावश्यकत्वेपि तदभावेदो
षाहित्यस्यावश्यकत्वेपि तदभावेपि केवलोक्तश्रृंगारत्वेनैव चमत्कारातिशयजनकेत्व
काव्यस्येतिभावः एवं च श्रृंगारादिरसवत्त्वं काव्योवश्यमपेक्षितमिति ध्येयं। अत एवा
नीरसो हि निबंधोयः सोपशब्दो महाकटे सतेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः इ
तिध्वनिकृता रसस्यप्राधान्यमभ्यधायि। एवं च सर्वरसप्रधानीभूतश्रृंगारत्वमसंतो
त्कृष्टमिति तात्पर्यार्थः॥४७॥ अध्वनीति। अध्वनि व्यंग्यार्थशून्यं यत्तु वनिरुक्तमं काव्यं
तद्विचित्रमित्यर्थ इति तन्त्र। गुणीभूतव्यंग्याहेरपि हृदयाह्लादजनकत्वात्. पक्षे संजित
मन्यं. पदग्रहपरं. अनुप्रासमात्रार्थं पदग्रहः परमुत्कृष्टोयत्रापक्षे अर्धं तनवरणा
स लग्नकाव्यं. अभिज्ञसमापां एवं वानभिज्ञभापां हृदयाह्लादजनकत्वेपि न किंचि

राम
१९

स्फलमिति भावः। हृदयं वा नमदयन्ति श्रवणं वा नमदयन्ति। एवं च श्रोतुरुभयापन्यतरदप्या
नन्देन विषयान्तरस्फूर्तिमस्य न करोतीति भावः। अत्र हृदयं श्रवणं वा नमदयतीत्येता
वतैव सिद्धे हृदिनीयेनेत्यस्य न तथा प्रयोजनमाभाति। अकाण्ड श्रोतुः हृदयं वक्तुः न
मदयन्ति अपि तो षा हृद्दर्षा न साधकमन्ये प्रयोगविज्ञानमित्याधकोरितिर्व्याख्याने
वाकारद्वयं नञोरानर्थक्यमाभाति। तज्जीरञ्जीडाकाले। नमदनाविर्भाववत्तं करोति
त्यर्थः काव्यं हृदयं नमदयति मञ्जीरं श्रवणं नमदयतीति व्याख्यायां वाकारद्वयमनर्थ
कमाभाति। अत्रेदमवधेयम् अंशांशपार्थक्येनास्य काव्यमेव नास्ति न त्वाश्वंग्पेलववरस्ततमितरे
ताश्वंगपार्श्वेताभाववत्स्यपि काव्यत्वमस्तीति वाच्यं। तदुदाहरणे स्वच्छं देसादिपद्येमंगा
किनीविषयकरताख्यभावादिव्यंग्यस्य सत्त्वे किं बहुनाऽस्य कोपि विषयो नास्ति यत्र

वंगं पन भासन्ते । समपादे विशेषस्याग्रभाने हेतुतामता । अत एव प्रधानगुणभावाभ्यां
गंपस्यैव व्यवस्थितेः । उभे काव्ये तदन्यद्यत्र चित्रमभिधीयत इति ध्वनिकृताभ्युधायि प
द्वाकाव्यं काव्यत्वाभिमतं ॥४८॥ आस्वादितेति आस्वादितः न तु पीतः एवं चाधरपाने स्व
ताधरपाने वा कीदृक् माधुर्यमुत्पन्नमिति भावः । द्रपितां अधररूपसुधारसोपेन तस्यैवा
वं वनास्यस्येति भावः । पद्यामकरन्द एवेति पोष्यं । एवं वा मकरन्दां व्यवछेदः पक्षा आस्वा
दितो दृष्टि ताधरसुधारसोपेन तस्यैवा एवं चन्द्रे देहेनं अपि ताधरपाने विधापपश्चा देवम
वेणामतं निपीयेतत् कुम्भपाधिकरवालाया. कटाक्षेणास्त्रित्वेनस्य चित्तमित्यर्थः । एवं च
वज्जाचत्वेन प्राकट्यसंपादनायोग्यत्वं अत्रीतररसवत्काव्येऽरूपाकविभवतीति भावः । ए
वं च दृपि ताधरण स्वादादे हेतुत्वप्रतिपादनाद्वा मस्तकार्पस्यकोरणाडेनाद्रवत्काव्यको

स्वतः सकलविषयास्वादमौलिभूतमपि ताधररसास्वादादावप्यनादर इत्ति घोसते एवं
वक्ताभ्यासादेवहलरसरूपताद्योसते । स्वरूपः काव्यानिमङ्करः एवं वदपिताधररसुधा
रसमोरधिकतत्त्वस्य काव्यसामान्ये ऽभिधानेन तद्विशेषो नमंकाव्येऽनसेताति ॥ शयस्त
तो ध्वन्यते ऽत्र दृष्टांतमाह । अनास्वादितचूतमुकुलः मुकुलपदेन रसंभूतत्वं ध्वन्यते चो
कितः कलमधकंठवद्दिपद्वास्तरूपः उत्तमकाव्यमिति ॥ ४८ ॥ बालेति । लोकव्यवहारस्य
ज्ञातत्वस्य काव्यहेतुत्वमित्याह । बालापदेना व्युत्पत्तस्याभिधीयते । तस्त्रीयाभद्रस्वरूपा । असा
तीसाधर्म्यविरोधात् सत्या असीती लेपिनापिकापाः स्वीयालाक्षत्रिरिणापि कम्पितान्य
सत्यानित्रत्रिभागेन बहुतनेत्रव्यापारेण । हन्तभाष्यं कृतकिं विस्तारयें । इती व्याख्यानं दृत्वा
वचनदृष्ट्वाभिहितं भावं अभिप्रायं । कविमार्गवक्ताः कवयो ज्ञानवकाइव । एवं बाज्ञतं

द्योत्यते. अधीयंते. एवं च अतितीक्ष्णमतिभिः सूत्रैरणततोल्पमतिभिर्भाष्यैरणततोप्य
ल्पमतिभिर्व्याख्यानेन यथाऽवबुध्यंते ग्रंथादितथातितीक्ष्णमतिभिः केश्चित्कविभिः
स्वल्पव्यवहारस्थानेन ततोल्पमतिभिरधिकतरस्थानेन ततोप्यल्पमतिभिरधिकतरतरस्थाने
न काव्यं क्रियत इति न व्यवहारस्थानं कुत्रापि व्यभिचरतीति अत्यंतेपद्यात्मप्रमेयहरण
शीलान् कवीन् निंदंतीति व्याख्यानमित्यनेनैतस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इति निंद्यंप
मसहायशक्तिविषयमिति मन्यते. शंकरस्तु स्थूलमतिविषयत्वात्. असतोनेत्रत्रि
भागकृतभाष्यमित्यनेन जघन्यलक्षणावृत्तिविषयमिति द्योत्यते. लक्षणावृत्तेः किंचि
त्स्थूलमतिविषयत्वात् वाचाकटाक्षस्त्रितमित्यनेन व्यंजनावृत्तिविषयमिति व्यज्य
ते. व्यंजनावृत्तेरतिसूक्ष्ममतिविषयत्वात्. भावमर्थं अर्थादन्यकुविनिबद्धपेश्चधीपतेस्त

काव्यविषयीकुर्वंति न ते कवयः किंतु ते खलु बालका मत्टपर्वा इत्यर्थः एवं च परकाव्यस्य
च्छायामलक्ष्य आपाधयस्वीयशिल्पं स्वकाव्यस्य ध्वन्यते । यद्वा बालाकरावेक्षस्य वनादिभा
षा प्रकारार्थस्य कविमार्गानेककाव्यविषयत्वकवीनां त्वयं न निसर्गार्थो ऽपि काव्यवि
षय इति स्वग्रंथे तिनिसर्गार्थविषयत्वं ध्वन्यते । अथवा कवयः सर्वे बालका इव । एवं च बा
लाकरावेक्षस्य वित्तमित्यादिना नापि काभिः स्वेष्टकाप्रकटीकृतभावस्य मित्रत्वं कवीनां न
तु तदंगतरंगत्वाभिप्रायः शानवत्वमिति नापि काचिकावर्णनेन तद्विषयस्यांगारस्वर्णनं स
र्वरसवरणाभिप्रेयस्य पाकटिन तरमिति ध्वन्यते । न तु केवलं स्वग्रंथ्याधिकं च । अत एवांगेंग
रो नरसत्वमेयस्वनेरणवार्यगो वर्द्धनस्य द्वी । कोपि न विष्णुनरत्वभाणि जयदेवेन ॥ ५० ॥ स्व
कीयपि तु तत्रये स्वनाम दर्शयितुं वेतराय विलक्षणं स्वाधीनं छिद्र ममस्तो ऽस्ति । मम स्मरणानां स्मि

रवानांकोमलानामिनिपातानत्पदानांविभक्तीनांवारीतिःवैदर्भ्यादिःतस्याःगतिःप्राप्तिर्या
सुनाभ्यंद्वत्वइत्यर्थः।पक्षेकोमलचरणाविन्यासशालिनिगतयःतेष्वरगतयइत्यर्थःसज्जन
हृदयमभिजन्ति।एवंचसहृदयसमधिगम्याथाइतिभावः।एवंचदुर्हृदयानामत्रानधिकार
इतिध्वन्यते।पक्षेसज्जनस्यचतुरजनस्यहृदयमभिसारयंतिस्वाधीनतांभाजनंकुर्वंतीताः
सुष्टुरसःशृंगारादिर्यासुताःपक्षेआसक्तिविशेषवत्यः॥मदनाद्वैतोपनिषदःउपनि
षद्इत्यनेनमदनोदीपकइतिशपशालित्वमावेद्यतेपक्षेसन्निधिमदनस्यलीलास्थानस्मि
न्नाताकारित्वंध्वन्यतेविषदाःप्रसादगुणवत्यः।पक्षेउज्ज्वलवेषाःआर्याश्छिन्दोनाम
पक्षेश्रेष्ठाःगोवर्द्धनस्यगोवर्द्धनइतिकविनाम॥ ५१॥ वाणीति।वाणीप्राकृतकाव्येसमय
गुचितःरसोयस्याःएतादृशेपव्वलेनवलात्कारेणपक्षेवलरामेणएककारेत्रैववान्वेति

संस्कृतेनेनीतानिभानुगामिस्वभावजलाकालिंदीगततत्त्वमिव एवं वप्राकृतकाव्येसुरसता
संपादनेसुगमतरं संस्कृतकाव्ये तु तत्क्लिष्टेन [redacted]
ततरामिति घोष्यते· नेन च
स्वयंतत्संपादनेनतस्मिन्नाधिक्याभावेद्यते· पद्धावारण्याः स्वभावएवायं । पद्यप्राकृतकाव्ये
सुरसताभाग्नोतीतिप्राकृतकाव्यकरणादरः । एवंसमुचितं तस्तथापि संस्कृतकाव्यएव आद
रोऽभयाविहितस्तस्य करणविधिः इत्यत्वाविधसुरसताभावोभविष्यतीतिसंवत्तत्रभवेद्भिः सं
तमस्वीक्रियते· अथवा वप्राकृतकाव्यसमुचितरसावारणी । प्राकृतसमुचितरसैवा । प्राकृ
तानां साधारणजनानां समुचितः सुखावहं तदर्थाः । रसोपयत्याः अतः वलेनप्राकृतम
तशास्त्रादितिरस्कारेण संस्कृतनीतापद्धाः प्राकृतेसाधारणजनेसम्पगुचितः अस्तेत

गी॰टी॰
२३
23

इत्यर्थः रसः श्रीतिर्यस्य तस्माद् दृश्यपि वल्लात्कारेण संस्कृतेसामुरूप प्रापिता एव वनीवाभि
लाषिणाः सहृन्तमासंपादने पुरुषार्थ इति भावः। निमानुरूपं नीएकलिंदपर्यन्त कन्येव
एवं च विवेकभ्रमत्वं श्रूयते। तेन वनीवानुगामिरसशालितायोग्यत्वं गगनतलमस्कवे
देशे नीता। एवं च प्रलक्तसहृतयोर्मतलगगनतलतुल्यता प्रतिपादनेन प्राकृता संस्कृ
कृतेत्याधिकाभावेद्यते॥५१॥ आर्येति। इयं आर्याणां समस्तशास्त्री पेशाप्रगल्भा नसा पेः
प्रगल्भमनोभिरित्यर्थः। एवं वा प्रगल्भमनोभिरादरेणादरेवाकृतेन किंचित्फलमिति भावः
। हृतरिहिताह्वचेतेन कामिनिमनसि निविशंते। एवं च इतोऽन्यत्र किं चिद्यानुर्यजनकमिति व्यञ्ज
ते॥५३॥ रत्नरी। नीतिरत्नरी मोचीनं वसनं यस्याः रसाविर्भावाद् इति भावः एवं वालंकारमंश
देः कावत्वेति भावः। प्रियेव। श्रुद्धापि अनुप्रासोपमाद्यलंकाररहितापि वाणी संतोषाय। राम

२३

अत्रेहेतुमाह सरसाशृंगारादिमती पक्षे शृंगारवती। रसभस्मा अलंकृतिः पुनापि पक्षे कट
ककुंडलपुनापि। शालभंजी धात्रीत्यमेव नरो चेत्तो एवचरसस्य प्राशस्त्यरूपत्वं चेत्ततो इदं चनि
रलंकारस्यापि काव्यत्वमिति निमित्तमश्रुचिनाथमनेन। अत एव ताभ्यां सुनिर्जपनिर्योगी द्रो
महात्माकुम्भसंभवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ विनिर्निरलंकारे हाहार्ण
मभ्यधापि। वस्तुतस्तु एतत्तु भयोदाहृतपद्येपि सर्वालंकाराभोत्तिमत्त्वरूपाविशेषोक्ते
विद्यमानत्वात्तु किं वैचित्र्यरूपालंकारविरहे काव्यत्वस्यासंभवात्को यं ग्राह्यमारंकारादिस
लंकारस्य काव्यव्यवहारकप्रयोजकत्वानिधानाच्चारसवति काव्ये स्फुटालंकारशाहित्येपि
न चमत्कारहानिरिति रसवत्त्वस्याधिक्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यमाकलितेत्यादिपद्ये शृंगा
रोत्कर्षमात्रस्य प्राधान्यमर्थः। अत्र चतुरसनताकस्य नदितिभेदः॥५४॥ इति श्रीम[illegible]वल्यां

सरालंकृतपुराणपस्तंभसंस्थितिविराजमाननीलकंठपंडितत्तनूजतवालोपंडितात्मज
जनुर्मोजिपंडितांगजानंतपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपने ग्रंथारंभोचि
तत्वज्ञ्यारव्यासमाप्तिमगमत्॥ श्रीः॥ अवधीत्॥ कश्चिद्घोवनमरण्यं कांतं प्रपापालिका
मासोक्तता प्रत्याह प्रपा जलदानस्थानं तद्रक्षणकर्त्रि एवं च धार्मिकत्वं सूच्यते तेन
तपस्विकजनेनआपानं हंतव्याद्यपदेशदानमोपत्वं जीवनरक्षणकर्त्री जीवनविना
शनकर्तृत्वमनुचितमितिशब्द्यते। प्रसीद एवं चलात्कारेणनहलभ्यते। किंप्र
सन्नतापाः फलमित्यतआह। त्वपि केहि मार्गांतरेण्यानैनेवमार्गेणऊटितिकु
तोनगम्यतइत्यत्र हेतुगर्भं स्तनविशेषणमाह। दुर्लंघ्यौवक्षोवर्त्तिनौ चा। ए
वंचेमार्गांतरभावादुर्लंघ्यपिनुमशक्यत्वांद्वैतेपिधानमावश्यकमितिघोत्यते राम

किं पिधानफलमत्राह॰ अवधिदिनसावधिज्जीवोज्जीवनं पांसीताः पथिकजनजाया
जीवंतुएवं चलत्कुचकेनकमहीधरदर्शनलुब्धैः पथिकैरत्रैवकालातिवाहने छ
तेत्रावधिदिनातिक्रमे तत्कामिनीजनस्य मरणमेव भविष्यतीतिभावः ॥५५॥ कृतप
रिणयां तरं नायकमसरूपमानां नापि कांकाचिदुपदिशति। अतीति। गृहिणी प्रथ
मस्त्रीसपत्नीस्तनप्रादुर्भाविसपदि एवं च किंचिद्धितवेकोवेद किं भविष्यतीति भी
तिशालिलंघ्यमनेअतिस्नेहवती समीचीनस्वभावासेवानिपुणा॰ नायकमनोग
तकारिणीनमावज्ञाता। एवं च पूर्वसपत्नीसंपदन दुःखवत्पा॰ वन स्नेहे सपत्नीन
र्जे नादिना दुःशीलतामिपमेवसेवां करिष्यतीति सेवामोछं अतएव मन्तःशांति
कृल्ये किं करिष्यत्ययमवः परंमनेस्मुविनीततामकरोत्सपत्नीतारुण्यमोहमसमर्पमे

गो॰टी॰ २५ 25

धायमस्यामस्येतासक्तः स्यादिति मिपात्र तिवात्सल्याधिकरोदिति भावः एवं तस्यापर्ये
एवमेव विधेयमतोऽधुनाऽस्यापादिकरणमनर्थकमिति घोत्यते· पक्षानापिकोत्क्रोशशालि
नेकं च न कश्चिद्धिंगर्हातरकरणमुपदिशन्ति· एवं च सपत्न्यं जातापातियमेनश्यमते
तानुकूल्यमाचरिष्यती त्यिधुन्यते· [redacted] काविलकस्याश्चिद्धनं वक्री तिकजेवः मुचितमिला
वेघकेत्वेनस्यपन्नलोछेदनं एवं वा सद्यत्वद्धन्यननत्रुशीलाः तत्कारिण्यः पालहर्यस्वाभिः
कुत्सितकश्चिद्व्योदमाद्वती निजकुलजनविद्वेषिणीमन्योत्क्वावक्षि। अपीति· अपिक्षे
लनिचूलः नीरवृक्षः पक्षानिचुलोवज्जइजुलइत्यमराद्वृक्षविशेषः। एवं च तस्यानिपालन
वहुभाषिणाः कावेरिः वकस्यननुहंसादेः विघसोभोजनशेषः पः पंकः सुदमत्स्यदेवं
कमुकत्वादितिभावः। स एव मारोपस्याः नविरात· शीघ्रमेवमविन्यासि· एवं च परोपका राम

रकारपुरुषसंगमापप्रलोभनकारिणीइतीप्रस्ताह।अधीनि।हेऽलिएवंचस्वकार्यमा
त्रसंपादकत्वेनत्वम्पदीपा।त्रिमाकार्मविचारकाएत्वमितिघोत्यते नानाप्रकारशालि
वचनरचनेएवंचप्रलोभनकारित्वंवंचनातिपुणत्वविश्वासानर्हत्वउत्तरप्रस्तनेरक
रणानर्हलक्ष्यन्ते।चईसमानीयकरेददासि करतलगोचरंकरोषि असंभावितमप्यर्थं
मानप्राप्यंकृत्वाप्रदर्शयसीतिभावः।व्यसनमपकीर्त्यादितत्कालेवैकुत्रदर्शनीयपा
सि।एवंवत्वपाघटगमात्रेकर्तुंशक्यंनत्वपकीर्त्यादिनिवारणमितिभावः।पक्षाभा
विविधोगम्भीरानायिकासंघट्टनमात्रकारिणीइतीप्रस्ताह।विविधवचनरचने
त्यनेनदुःप्रापेपिनायकस्यलपासमानेतुशक्यइतिघोत्यतेचइमित्यनेना।हादजनक
तपावश्य ~~ददातिवचुरीरितं संपादयामितिमोऽयमसोपर्दोशमपकीर्तिसु~~ स्व हृणी पक्ष

भावेक्षते: अ्यसमं वियोगः दुःखदत्वादिति भावः। त्वं कुत्र दर्शनीयासि। एवं चाग्रे वियोगो न
भविष्यतीति तथा यदि त्वया कं दुशकं तर्हि त्वदुदीरितं संपामि निघोस्यते॥५८॥ अपकीर्ति
दिनास्वपरित्यागांसं भावयंती नायिका इत्थं समाधत्ते। अस्त्विति। ग्लानिः निर्लज्ज स्कतं
अस्तु जनः लांछनं अपवादं पक्षे कलंकं चक्षुः अ्यो जनः पदशा सर्वे विविभ्यति। पक्षे प्र
सादविशेषः॥ हीयतां तदपि स नायकः सुधांशुः भूछायामिवा एवं वल्लागानहं त्वं ध
म्यते। पक्षे सुधांशुतुल्यः एकं च स्फुहणी पल्लमावेधते: त्वानमुंचाति। त्यक्षति पक्षाप्रवी
न्तरमेता॥५९॥ मामिपदुर्वचनेर्दुःखयंती मेवादिनं प्रति नायिका सखी तवेवायतपराङ्मो
ननेस्या इति वक्ति। अतीति। अंतर्निवेशानहृदयमध्ये प्रविशन तपोस्वातरेध, तोपी
त्यर्थः पद्यांप्रथमतः सा च त्वं प्रदर्श्य हृदये प्रविश्यैता दशाचरणं करेण्णीतां लानुचितकारि

त्वं तवेत्यर्थः। पक्षे अंते मध्यो आतिचापलं अन्यनापि कासंभोगादिस्वरूपं विस्तारयन्त एवं चाज्ञा
न क्षमा न हि लक्ष्यते॥ निकामस्य तु काठिन्ये कठिनत्वं घस्मसः एवं चापत्यसंपादमेपिन
म्र लनकरोवीति दुःखदस्त्वमसीति घोष्यते· पक्षे कठिनरूपमवयवसन्निवेशविशेषः। पक्षा
अंतः सदनमध्ये एवं वहिः छिन्नो चापलं करो विसंदनमध्ये तु कार्कश्यमिस्फमपा। तो
पि दुःखदस्त्वमिति घोष्यते· स्वपंत्वमेव सहृता सद्भूरितां एवं च न वासच्चरित्वं विलोकाव
श्यमेतस्मात् दुःखं भवतीति भावः पक्षे समीचीनवर्तुलं· लोहकीलघंटामिव एकं मुख
रूपमसि एवं च तवैवायमपराधो न तस्मादिति भावः॥६०॥ कपोलिभ्रूघने संकेतनिकेतनाभा
वादेव न संगत इति कश्चित् के विद्यन्तां कि॥ अंगे गोष्ठिनि। एवं जनपरत्नोः परमुल्लंघ्य मनोभवस्य
एवं च सर्वत्र वाधाकारित्वं घुन्चते· प्रसरः आधिवयं अंगेषु जीर्णत्वसमाप्तं भवति। पक्षापरं के

गो.टी.
२७
27

वलंजीर्यत्रीत्रियोजन्यः परंतु न अंतर्गर्भितः निधिर्यत्र एतादृशं यद्रासमंडले केलिर्नानिधिमत्व
देश एव सर्वजनपोसंभोगइतिप्रसिद्धिः पद्मासखी आलंबनगुप्तसंकेतेविनानैवंकार्यमिति
नायिकामुपदिशति। खंजनगरुनो रित्या दिनातिर्यकु ज्ञातमनया किंचेकश्चन्यत्वेपिप्र
चूरतरमनर्थविकारवत्वेप्यसंतगुप्तस्थलप्राप्तिं विना खंजनयोरपि नरतिस्तत्र किमुवा
व्यंभवादृशयाः समीचीनपरिक्षितसंकेतस्थलं विना रतिर्नोचितेतिध्वन्यते। पद्मामध्यवि
कलतयासद्यःसंभोगमपेक्षमाणं नायकं नायिकावक्रोक्त्यपि प्रतिभाति ॥६॥ कश्चित्क
श्चिदुपदिशति। अंधत्वमिति। अंधसमपेक्षीडाकालेश्रवलोकभानर्हत्वादितिभावः। अं
धभावं। वर्धीरकालेक्रीडाकालीनक्रीडाकरवाक्यकालेधर्यैःपदैः पिशुनपेश्रवरहस्यत्ववाल्लि
हादिनासुरतारंभकाले अश्लीलपदाभिधानस्य कामशास्त्राभिधानात्वधिरभावं श्रालंब्य।

रा.म
२७

प्रजानांपतिः एवंचमहद्भिरप्येतादृशरीत्यासद्भीयतेतत्रकावार्तान्येषामितिभावः। श्रीकेशव
योः एवंचैतादृशसन्निधिः स्नेहभृद्दुःप्रापइतिध्वन्यते मत्पणयी। प्रीतिमान्॥ नजिर्भ
त्रवसतिमान् केशवनाभिवसतिमत्वाश्रीकेशवयोसुरतसमयेपिवृत्तत्वगोमध्यवर्ति
त्वमितिभावः। पद्मनाभोसविशेषवासत्वंपद्मस्य एवंवातिमेकंश्चान्यत्र अथवानाभिवस
तिमान् उभयोः प्रणयीनातदित्यर्थः। पद्मोभयोर्निवसन्निध्यात्प्रांजेयतातुभयसंनिध्य
मेतेननाभिरिवयस्यविशेषणइत्यर्थेकेशवसंबंधबलेपिश्रीसंबंधाभावइत्यपास्त। एवं
चनिकटवसतिमात्रंनपुरुषार्थः। किंतुप्रीतिविशिष्टनिकटवसतिरितिभावः। एवंचमन्मथा
दिसविधेप्रद्युम्नादिप्रीतिविशिष्टनिकटवसतिकामस्त्वमसिनतुघर्घनपेक्षयातिष्ठतिध्वन्य
ते॥ ईश। मर्त्यःसविधकतमोपांशुलमनवाप्तनक्षत्रपारिजितंकश्चिदन्योनयासमाधत्ते॥

आपीतिञाकोषकारकीटविशेषः वनेचराणां एवंच कार्याकार्यविवेकविधुरत्वं ध्वन्यते॰ पुरः गु
णानां तन्नां उद्दिरणांकुरूपेणपद्दिदार्था। एवंच पञ्चात्वनिकारणं नहत्वं मन्यते॰ विचारितमि
दं यस्य सः कुत एते गुणानि सर्वतो निर्विचारणेति भावः। त्वंन ओसि खलु ते सलामः। ए
वंच मत्सराणां मग्ने गुणप्रकटनेन केवलमप्राप्तिकसमधिवत्वनर्थकरत्वमिति ध्वन्यते॥ ६३॥
इतीनापि कामेमातिशयेनापि केवन्ति॥ अगणितेति। अगणितः महिमा कुलप्रतिष्ठा
येन॰ महिपदेनावश्यपश्चहरणीयत्वं मन्यते। लंघितः गुरुः श्वसुरादिर्येन तन्निषेधतिरस्का
रादिति भावः। नविधते थनेच्छा पस्यस्तनंधपो लंतबालः एवं वाग्निस्ले हार्ह च ध्वन्यते॰ त
द्विरोधी प्रसवोत्तरमविरसंभोगे सत्यमहानिर्मवत्तीति लोकिके। इच्छा इच्छाधिषपीभ
ता अकीर्तिर्यस्य एवं वाकीर्तिभीतिभन्यवंध्रमते॰ तस्याः त्वपिराण प्राणापेक्षा अन्यः एवं

चाक्तिशयेंशा क्तित्वे व्यज्यते ॥ ९९ ॥ कृतापराधं समाधाता पारव्वकृपटेनायं कं नापिका व्यक्ति
अपराधादिति। अपराधादस्यां गता संगरूपात्त्वरुवेदग्रण्यर्थमेव तत्र गतमित्यादि कपट
वचनखलनांमां अक्षिकं प्रथयन्ति एवं चसस्सभाषितेऽपरे योपिक्षंतुमर्हद्द्रत्यावेधते म
हतोऽपराधस्य नात्यंतदुःखदत्वं स्वल्पा यः कपटवचनखनायाः कथमसे तदुःखदत्वमित्यत्र
दृष्टान्तमाह शल्याघातः आघातपदेनासह्यत्वं व्यज्यते। न तथा व्यथयन्ति। यथा सकृवा मध्यः
सीवनं तदुःखं एवं च सूची कृतस्तान्नानात्त्वप्रयत्वमाशंकामितिभावः। यद्वासाधारणपेनो
क्तिरियं ॥ ९९ ॥ कपाक्षिरुच्छ्रोरसन्निकाठक्षितमेकं दृष्ट्वापरेरण शानं सर्वमिदं मपेक्ष्यदी
रितेन किंचित्त्वया शानुशाक्यमित्यपरास्तेऽप्रत्याहस्यसतीति। असत्यालोचयन्तितद्भ्रोचन
एवं च इतः स्तनःप्रसारणशीलत्वं व्यज्यते। तदुपमुकुरपदेन मंगलत्वेनावश्यदर्शनीयोग्यत्वं

ध्यन्ते। किमप्यनिर्वचनीयं। मनोवृत्तिविषयस्य एवेतिभावः। यद्वा किमपि न लक्षयन्तीयो
तेन। मनोवर्त्तीत्यनेनान्तःस्थत्वं तेन च बहिःस्फुरणाभावान्न हर्षस्य तस्योपगतमतिफलत
तसारस्वतमपि चक्षुः सरस्वतीयत्वेनान्तानागतवस्तुग्रहणयोग्यत्वं ध्वन्यते। सक्षि
भिरमिवतिमिराख्यदोषदूषितमिव न लक्षयति सप्रकारकं न वेत्तीति किं वाच्यमिति
भावः एवं च सारस्वतचक्षुषोप्येतादृशी गतिस्तत्र कावार्त्तान्तवेतिभावः। एवं चासति
लोचनव्यक्तीकृतमपि न चक्षुशक्यं तत्र कावार्त्ता तद्भिन्नगतमिति ध्वन्यते यद्वा केवल
पंडितं कटाक्षयंतीमसतिमालोच्य तं प्रति काचिदन्यावक्ति। सारस्वतं ज्ञानरूपचक्षुः
तत्र लक्षयसि पि एवं च पाथामध्येन स्वस्वरूपपरिचितिरूपापस्त्तेतिभावः। एवं वकटा
क्षितमपि नत्यमाज्ञायतद्रत्वं जरत्वेन सर्वमपि त्वदीयाध्ययनमसत्कल्पमिमद्धिन्म

ते:॥ ६६॥ नायिकदुर्वादकुपितां नायिकां सखी समाधत्ते अन्येति। अन्यस्यापि यस्य मु
खे यो दुर्वादः सदुर्वचनं प्रियस्य हा येन स्य मुखे स एव दुर्वाद एव स एवेत्यनेनान्यूनानति
रिक्तत्वं घ्वन्यते। परिहासः स निर्दयरंजकं वाक्यं॥ अत्र दृष्टांतमाह। अगुरुभिन्नेन्धनजन्मा
पो धूमः सः स्वरूपांतरानापन्नः अगुरुसमुद्भवः धूपः एवं वा यं ने दोषो न वदंति किं तु कु
तुकेन नातः क्रोधाविष्टे पन्यत्वये तिष्ठमन्ते यद्वा साधारणोक्तिरियं अत्रैवं विपरीतयो
जनयोः आप्रियवदनं विनिष्ठतवचनं समीचीनमप्यसमीचीनमेवेति भज्यते: एवं च प्रे
म्णो मुख्यत्वमावेद्यते। कथमेतद्यापेताद्दृशवचनमाकर्ण्यते हलीस्क्रीयमेतत्ये तिवा
दिनी सखी नायिकासमाधत्ते इत्यर्थः॥ ६७॥ दुःष्टस्वभावं नायिकं नायिका सखी वक्ति।
अयीति। सुष्टुभाग्यं यस्य तत्संबुद्धि कथमन्यर्थता दृशी नायिकात्वयासक्तेति भावः

यो.टी. कुतुकार्थेन त्वम्यतो भार्थमिति भावः। तरलापद्मासु मस्य कुतुकेन तरला। सोरसं समधि
३० कगुणवानिति कीर्त्तिः। तदनुसारेण विचरन्ती एवं च लस्वभावस्य नतालिकशानं तस्या
इति भावः। पद्मा सौरभानुसारिणा स्वकीर्त्तिसंरक्षणपुरस्सरं विचरंती। पक्षे सौगंध्यानु
सारेण विषकुसुमे। कुसुमपदेनावश्यफलत्वं न। तपोस्य त्वं यथेष्ठ मन्यते। मधुपी तु एवं वरा
न भस्य त्वं बुध्यते। त्वयी वराकी एवं च सत्त्वं बुध्यते। मोहाय दुःखाय एवं वाम्य फलाभा
वो घोत्यते। पक्षे ये विलापपतिताए वं वं देववशादेतादृशं कार्यं तपाहं त्वं वेत्ता दृशाच
रणशालीति दुःखी तिशयो बुध्यते॥ ६६॥ कस्याश्चित्सविधे कस्यचित्तरुणा महातनस्या
गमनसंभावनया ऽस्यतरुणा गमनाविरतावप्यतिजरा कुवेः सा भुज्यत इति कश्चित्के
वित्सा हा। अपी ति। अपि मुग्धे सुदृशो योगं यगजः पङ्कथमात्रा देवशाज्ञाः पलापन्ते॥ राम ३०

सगंधगंधाजः। तदुत्कामात्रेणानवृदर्शनादिनेत्तिभावः। दंतपुक्तगजाः दलितोः मग्नाःप
लायिताइत्यर्थः। मत्कुणाः दंतरहिताः करिणाः केवलं करेणुः हस्तिनिउपभुंजते॥ ईदृ।
वहि कृत्रिमात्रिशपितलज्जावलेपासंतदुष्टेयमितिकाचिलकों चित्तवतिवक्ति। अतीति।
अत्यंतविनयेनवामनवनतनुर्यस्याः एवंचत्रिविक्रमावतारकर्मकरणसामर्थ्यमपि
अर्ज्यते। वधूः गेहदेहलीं नविलंघते एवंचलज्जातिशयः सूच्यते अस्याः पुनः आरभटीप्रो
टिविशेषं कुसुमवाटीविज्ञानातितत्रेतस्यानिर्लज्जत्वं द्रष्टव्यमितिभावः। एवंचसदने
एवंचविनयं प्रदर्श्यगुर्वादिवंचनेनकुसुमवाटीकं केनपरपुरुषमुपभुंक्ते इतिध्वन्य
ते यद्वा न केवलमेतस्या लज्जावलखदर्शनमात्रेण भवद्भिर्विश्वसितव्यमिति ध्वन्यते॥ ७०॥
परंजककगुणागमेव गुणत्वं रंजकानामित्याह॥ अंतरितेति। पत्रपेक्षुद्धित्ता अपिसा

गो.टी.
३१
३।

क्षिरणो विरलाः। एवं च बहुसाक्षिवसेऽ लंतप्रारास्त्यमिति भावः। तेऽनर्पितेः ईज्जनासमर्थे गु
गुणैः किन किंचित्सफलमिति भावः। गीतेः सगुणाः एवं च गुणे गुणानंगीकारे विपरस्ज
कतपर्गीतेः विगुणवन्नामवहार इति भावः पद्यसो वनेचरं एवं च ग्रामसंबंधाभावे
नमधुरशब्दरसानभिज्ञलब्धुन्यते।। हरिणमरि एवं मनुष्यणां कावार्तेति भावः ह
रतिवाधीनताभाजनेकरोति· पद्यावनेचरमपि एवं च नागरिकस्य कावार्तेति भावः
।। अथ च प्रकटीकृतगुणानामेव सार्थकत्वं तगुणानामिति भावः। पद्याद्रुतीकापि
कान्तरसंयोजनापकापि कांवक्ति अंतर्गतानेककामकालाभिस्त्वदीयामिरिति भावः
।यत्र एषु गुणेषु द्वित्रा अपि एवं बहूनां कावार्तेति भावः।साक्षिरणो विरलाः। गीतिरि
वगीतिस्त्व सतिवेदिनी तस्याः सःपुणः पत सो वनेचरं हरिणमपि हे रति एवं च तस्यां राम
३१

एवकलांकलापः सार्थकः। अत्र क्रममपि रंजयन्निए वंचलतायास्य गुणाः परगुरुप्रसंगनि
मित्तशान्नर्थका नविधेयाइति ध्वन्यते॥७१॥ नायिका सखिं सपत्नीसंबंधीप्रति वक्ति। अ
लुलितेति। यथा स्विन्नसकलमण्डनं एवं च संभोगे। वपुंष कस्याश्चिन्नं बरणस्योपमर्दः
संजात एव स्यात्तस्मान्न सुरतं संजातमिति भावः। वालां एवं च यौवनेशालित्वेन द्वेष
योग्यत्वं प्रियप्रीतियोग्यत्वं वा ध्वन्यते। प्रात एवं च सुरताभावनिर्णययोग्यत्वं ध्वन्यते
विलोक्य एवं च सम्यक् तया संभोगगरा हि त्वनिर्णीतस्वता ध्वन्यते। सपत्नीभिः एवं च द्वेष
शालित्वं ध्वन्यते। बहुवचनेन सर्वासामेकमत्येन नायिकाया मुत्कर्षातिशयो ध्वन्यते।
प्राक् मुदितं संभोगविरहेण प्रियप्रेमरा हि त्वनिर्णयेनेति भावः। अथानन्तरं प्रियम
स्तकेर्यव कमलकं वीक्ष्य निःश्वसितं प्रियप्रणामादिना यिनानपाभिमानः परि

गी.टी.
३२

स्यक्काइमहसोमाबिंबमस्याइत्यस्तूपापाण्डुरबोद्रेकादितिभावः।७ शारात्रेरतिस
दृसगामने ऽतिलज्जानाट्यनीनापिकांसखीप्राणर्थीक्लि:अथीति।अपिलज्जापति
विपरीतलक्षणयापालज्जापूर्ण्ये अतएवनिर्भरअतिशयशालिनिशीयेमध्यरात्रे
एवंचप्रातर्निद्राजननयोग्यस्वंघोत्पतेयद्दत्तेनमालसांगिसुखसुप्ते।एवंचक्लेशेन
निद्रितंमयातिप्रत्तारशाकर्तुमशाकेतिध्वन्यते।लोचनकोकनदद्वंद्वंजागरशोणत्वा
कोकनदत्वेननिरूपणं अत्रद्वंद्वपदमनुचितमिवाभातिविकसनस्योत्पत्तेध
र्मत्वात्।वस्तुतस्तुगोलकेकोकनदत्वारोपःपक्ष्मयुक्तप्रदेशयोर्दलत्वारोपःउ
न्मीलनंचविश्लेषइतिनकिंचिद्दूषणं।रक्तोत्पलंकोकनदमित्यमरः।उन्मीलयत्ते
सुप्राभावंभवतु एवंचसुरात्रेजागरत्वादेतावन्मात्रमाशास्यमितिभावः।एवंच

राम
३२

पपारीत्सारात्रिरन्तिवाहिता तत्पेवरीत्याद्विन्नमप्यातिवाहन्नीयमितिपरिहासाळप्यते ॥ ७३ ॥
दश्चिदसमय एवरतमर्थ्यमानः कयाचननावधिकयारत । चिह्नोत्पतिमानपातदीपुर
मरु ढाभ्यां केवलमालिंगितस्तदुर्नस्वेवयस्पप्रत्याहः । अमिलितेति । असपुत्रवदृत्ते
तोद्वालरागापरममंत्ये तिभावः । अपीडितपक्षोरुहं हंचंदनप्रभ्यवमीत्येतिभावः । अपीडि
तमित्यनेन किंचिकुचसंवेध्ये वृत्तइति व्यज्यते तेनवकुचयोरत्तंतोनत्वा अविद्दरजघ
नोरु काद्य दिविन्यासान्यथाभावसंभावनयेतिभावः एतानिक्रियाविशेषणानि । तथा
केवलमालिंगितोस्मीतिमयव्याने नदमिलितवदनमित्यादिनैवनुवन्नाद्यभावप्रतीतो
केवलपदानतिप्रयोजनकत्वसंपादकतया ऽ किंचिकरमाभाति अतएव केवलंभुजा
भ्यामित्यप्यर्थस्तां । तुडाभ्यामालिंगितोस्मि । पद्माकश्चित्कं चिदुग्रमानवत्याहृतंवक्ति । यदि

मपापराधः कृतस्याः तदायमपेशापथ इति साप धशतेन। अथवा विश्वव्रजवो टावृतं काश्चि
द्धन्ति ॥७४॥ कश्चित्का चिद्धक्ति। अतीति। हे सुतनु अतिप्रजिताश्चेष्वेतिपावत्। ताधोरणेनक
नीतिका पक्षे त्वं तत्प्रजिता मारा ख्यादेवतापत्र। श्रुतेः करणसिमोत्तंघनसमर्था अत्र त्वं तविशा
लशालादिति भावः। पक्षे वेदोदिरितार्थानुष्ठानकारिणी समर्थाः। मवासनात्र भिप्राय वि
शेषशालिना कञ्जेतादिसंस्कारवती ति केचित्। पक्षे तन्मेतसिद्धस्सलिकपदार्थे कस्य प
बुद्धुत्सा दहे तु मती जिनसिद्धांतास्थिति रिवकनमोहपति अपि तु सर्वमपी ति भावः। यथा
सर्वी वचनमेततः ॥७५॥ कृतर त्तिलज्जा सा द्वसांनवोढां नापि कांप्रलोभ पितुक स्याश्चि
द्यात्रींसरवी वक्ति। अलमिति। नवपरिचितद पितगुणान् तनवि शानदपितरत्ति सुर्वो स
र्थः। इयं त्वम्मतिवेशिनी॥ एवताव कालं अस्थानलज्जाभपात्रांवंचितं एवचात्र नञ्जाञ्ज।

नवामीतिरितिभावः॥ आत्मानं अलमसमर्थं शोचति। पश्चा अलमितितं चिंतमिस्यत्रास्मेति ए
तावत्कालेवृथाक्लिश्यमिति विधेयेति भावः। शयनसखीः नालपति अति निकटवर्त्तिनीभिरेता
भिः कथं नाहं बलादीदृशं सुखमस्य त्रेत्यत्वं बोधितेति क्रोधादिति भावः। पश्चाग्रेपि कस्यचिद्दि
ताभिर्मानविधाने शिक्षणीयमिति विधेयेति भावः। एवं च तवाप्यग्रे एवमेव भविष्यतीत्यतो
युनास्मद्वचनेन लज्जाभयादि परित्यज्य प्रियसन्निधौ गच्छेति ध्वन्यते॥ ८९॥ तापकंप्रति
नायिकाविरहं सखी वक्ति। अनुरागेति। अनुरागाधीनेन एवं चानुरागाधिक्ये विरहाधि
क्यमिति प्रियं प्रत्येति॰ पक्षे अनुरागो रागश्री स्यावतन्ते॰ एवं च सर्वदा श्रीतिजनककार्यकारित्वं ध्व
न्यते उग्रेण एवं चासह्यत्वं ध्वन्यते॰ पक्षे उग्रतामाम्राभवविरहेण॰ रहितां गौरीमाश्रितां गी। पक्षे
स्वस्वरूपकृतांगी। त्रिपुरारिपुं एतमहादेवेन पक्षे स्वर्गमिसुपातालेषु वैरिणा॰ एवं च तव

चिरहेऽक्कापि न तस्याः सुखमिति व्यज्यते गौरी वपार्वती वा पक्षे विरहपांडुवर्णा किंतीावर
तनुः नायिका एवं चावश्यगत्याघदर्शनयोग्य लभ्यते॰ अर्द्धविशिष्टेव विरहक्षीणत्वादिति
भावः पक्षे अर्द्धनारीश्वरत्वादिति भावः एवं वल्लसंगमविलेवे तस्याः प्राणा विश्लेषएव भ
विष्यन्तीति घोत्यते ॥७७॥ काचिन्नायिका स्वात्यंतासक्तनायके छावदन्यनायिकाउप
हसति ॥ अन्येति । विपरीतेति निम्नानुगामिनिस्रोतसी वप्रवाह इव अन्यप्रवणो अन्यास
क्ते नायिके विहितास्थाः कृतासक्त्यः तु तिं तदास किं स्वस्मिन्निति भावः । पक्षे सा वि
परीतायाग त्रिगमिनं । इन्द्रस्य विफलेत्यत्र भाः स्वनिष्टतदासक्तेर्दूरीकर्तुमशक्यत्वादिति
भावः । पक्षे प्रतिलोमजलागमनाभावादिति भावः । हास्याः निंदायोग्याः पक्षे उपहास
योग्याः न केवलं निरर्थकत्वमिति भावः । एवं च निम्नानुरूपगतिस्वभावस्य प्रवाहस्य वि

फलितमाहेरिवान्य नायिकासक्तनायकस्याप्यत्रासक्तिः संभवतीति योत्पत्तेः नायिकाभे
धेनगर्विता। पद्मास्वीयापरकीयान्तिरिति। एवं च स्वकान्तासक्तिः स्वाभाविकीति भावः। अप
वान्यनायिकासक्ते स्वनायके कथं न स्वाधीनत्वाभाजनं करोषीति वादिनीं सखीं काचिदु
क्ति। एवं च यथा नीचानुगामिनः प्रवाहस्य परावृत्तिरशक्या तद्वत्परांगनालंपटनायकस्ये
ति ध्येयमिति॥७८॥ नायिकाविरहातिशयं सखीं नायकं वक्ति अर्धीक इति॥ सर्वेभ्यः एका
दशेन्द्रियेभ्यः पंचप्राणेभ्यः पंचभूतेभ्यश्चापि अधिकः संधानरूपत्वेनेति भावः॥ वस्तु
तस्तु एतदतिरिक्तः इत्यर्थः। प्रियेभ्यः रूपादिविषयेभ्यः प्रियतमरूपाधिकप्रेमास्पदत्वादि
ति भावः। पक्षे सर्वेभ्यः सुहृद्भ्यः अधिकः। पद्मा सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः अधिकः प्रेयइति योजना। ए
तत्तु हृदि स्थितः हृदयस्थानवर्तित्वाज्जीवस्येति भावः पक्षे सर्वदा चिन्तनीयत्वेनेति भावः संभोगे

त्वमिवात्वद्विरहे सञ्जीवन्नास्य इति प्रश्नस्य च निर्देशः स्वसन्निधिवर्तित्वेन स्वाधीनत्वंमन
क्ति कं हेतु इति एवंच त्वदीशान विरहस्याः प्रारम्भपारणमचिरंदेवभारवीनिघोत्पन्ने प
दपुनर्दर्शने माविलंबं कथा इति नापि का सखी नापि कं वक्ति पथेन तत्कालीन संभोगे
त्वमेतस्याः कं हेतुं हसितथा त्वद्विरहे ज्ञाते सन्निजीवतु इति तु टिप्पनीत्यर्थः। एवंच प
था त्वन्नद्विरहो स्याभविना तथाविधे पमितिप्रार्थना ध्वन्यते॥ ७९॥ सर्वदापरांगमा
सक्तमप्ये नमावमानपयतइतो पंगमिष्यती। त्रियादिनी सखी काचिन्नापि कावक्ति।
अनयेति॥ प्रिये कांते अनपनपयेविदेपास्छ इत्यर्थः। तथानन्यथापथा दृश्य एव दुः
खापे। एवंचेत्तद्विदेशगमने न तथा दुःखं पथेन दृतत्स्यान्या हृशा चरणे नेतिभावः। पक्षा
काविलक्ष्य मिपतिविरहदिना न्यतिवाहितास्य धुनैवागतमेतमवलोक्य विकलेव जाता

सीतिवास्तिनीसखीवक्ति प्रियेण न हृष्यन्ति मात्रेणं न तथा एवं चानयनपथे पितुः स्वमस्मीति
भावः। एवं च निकषवर्त्तिना पिकापाङ्गेनापकीयविदेशागमनाद् पितुः स्वातिशयद्
तिभावः। अत्र दृष्टान्तमाह निशितपनशिलाके वर्त्मलानेव कासेरज्वलन्ति॥ ८०॥ सखी
नायिकां शिक्षयति। अविभाव्यइति। मित्रेपि किमु वाच्यं शक्तानिति भावः। पद्धास्त्रपेकिमा
वनाहेपिन। एवं च एत्रावेव दृष्टव्य इति भावः। स्थितिमात्रेणैव नेदयन एवं चोपभोगा
घभावो व्यज्यते. दपितः नायकः पक्षे प्रीतिविषयः रहसि एवं च जनसंवाद्योपयत्वेनार्थ
तनिगरस्त्री पक्ष्यं गोत्रं तो अपदेशाद्याजात. अर्धइवऊअभिव. अराजके एवं च नायक
स्पष्टनाम्नत्वं ध्वन्यते. पक्षे तु ठनभीतिरावेद्यते. भोग्यः नायिकावेर्यपरकीया॥ ८१॥ वहूप
राधत्वपेत्तिनायिकावक्ती तिसखीवचनमाकर्ण्य स्वपमेव कश्चिन्नायिकां वक्ति। अयो

गौरी ३६
36

भीरिति मम अपराधान् अभ्रोषीः। एवं चापराधेषु चाक्षुषत्वाभावो व्यज्यते। तेन नि-
यतम अपराद्धमनेनेति निश्चयकरणमनुचितमिति। इदंतथ्यमितितिसोर्तुंठवचनमन्तु
रं वीक्ष्य कथय। एवं चक्षुरवदर्शनोत्तरमनपानकिंचिदंकुंशाक्यमितिभावः। पद्यासत्तं
कथ्यपेनियोजना। एवं च वह्वोपराधास्त्वया मम मास्वन्तःध्येयः सत्यत्वेन निर्णीतस्तमेव
मक्षमक्षंवदेत्यर्थः। मदीयापराधास्त्वयाश्रुताः इदमुत्तसमन्वेतथ्यं न देवेत्यर्थः। नाधि
कावक्ति। पद्दिकितवः धूर्तस्त्वं एवं च चोरसाहचर्यं नियतमिति ध्वन्यते॰ मानस्य चारस्य
पतान्तेन यस्य सः तस्याः तद्दाकिंनाभिधीयते एवं च त्वद्दर्शनं किमपि न भयावकुंशक्य
मिति द्वन्यते पद्याभिधीयते न किमित्याद्दिसर्वोक्तवचन॥८१॥ कपोलश्चिह्नानुरागां कश्चि
दस्ति। अन्योन्यमिति। प्रशस्तस्तोत्रः अद्भुसंरंगं यस्मिन् ततस्तोत्रसं आदित्वात्प्रशं

राम
३६

सापांअचएतादृशांतरादभ्यन्तरंअथन्यन्तरंअनुलक्षीकृत्यपरस्परंमज्जतो: एवंचतत्र
टापेक्षयान्यत्रटंप्रशस्तप्रवाहवदितिभ्राजेतपरस्परंनिमज्जसंभाषणागरीछावतोरिमि
भाक। एवंचजनदर्शनशंकयानेकत्रावस्थितिरितिव्यज्यते· पुनो: एवंवैतादृशावस्थां
योगपत्तंध्योत्यते। अकैस्तयेपुदि[illegible]तेपिमाघस्नानंनप्रसमाप्यतेएवंचमाघस्नानस्य
स्पर्धादयकालीनत्वेनतत्रह्नुसंधानेनात्येनासक्तिरेवेयते।। ८३।। कश्चिद्योवनशा
लिनीनायिकामनोज्ञादुर्जनिसंगतिशालिनीत्वमस्माकमनुपयुक्तेतिवक्ति।। अ
यीति। चूतवल्लिफलभरैर्नमितापिपक्षेस्तनभारनम्रांगि। सर्वतोविसारितोरम्यं
सौरभ्यंयस्याः पक्षेसौयकीर्त्ति: एवंचनादृगमीदृशीत्रिनवकक्षमितिभावः। च
पचाश्चार्यात्यास्तैर्धायैःसर्वंश्चिरविदिशागांअकः श्चिहूस्यपस्य: स्वक्षमस्यापिरभ्यार

स्येतद्द्रोहरेनाविरहदेवफलोत्पत्तिर्भवितीति देहस्य वित्वसिद्धिः। एवं च वंशस्य सर्वधार
णुपयुक्तत्वं घोत्यते। पक्षे दुर्जनसंसर्गशालित्वं फलिता। विनिश्चितं विफले वसमीचीनज
नोरभोगानर्हत्वादितिभावः॥ ८९॥ प्रतिष्ठापुरःसरं स्वल्पमपि जीवनं तमीचीनमिति
कश्चिद्वक्ति। अञ्जलिरिति। लोके अञ्जलिरञ्जकारि अर्घदानार्थमितिभावः। पक्षे अञ्ज
लीकरणेन लोके आज्ञाकारित्वेन प्रख्यातेर्ग्लानिः तेजस्कत्वं पक्षे असामर्थ्यं जगति
रञ्जिता आत्मकर्मणीनापक्षे अनुरागखर्वतीकृता॥ एवं च लोकस्यानुद्वेगदायित्वं च
नैतेन संख्यायास्वस्वल्पापि वसतिरवस्थितिः सुखापेवनदुःखापेत्यर्थः संख्यासमप
स्कृतेरविरावस्थापिपदितिभावः। एवं चेतद्द्विलक्षणजीवनात्मरणमेव वरमितिघो
त्यते॥ ९०॥ नपिकोनापिकं वक्ति। अग्रहीनेति। अनंगीकृतानुनयां पापामुपेक्ष्यमाणस्या

साध्यत्वबुद्ध्योतिभावाः॥ एवं चना सामेशादृक्षः रूणमनुभचिनमपि निष्य ऽपलेवनस्येद हर्षवक्त्र
हमेकाकिनी चेयदि मयिप्रसभं वलात्कारं करोषि नद्यघ अद्युनेव एवं चो त्कंठितत्वं धन्य
ते बहुपरिशरेषा नपिच्छे एवं च सखीकृतानुनयस्य मयोपेक्षितत्वात् त्वयावश्यं वलात्का
रः प्रदर्शनीयः नतन्मयैवैतं मया विपरीतरताहिना क्रीडितव्यमिति निष्पन्नं ते प्रथवम
सख्योत्र न संनीलिमत्वापदिवंता कोरंकरोषि तदर्ह मारणान परिलक्ष्य इति मन्यते॥
८६॥ सखी केचन नायकस्व नायिकाधीनं कर्तुं नस्या गुरुणशालित्वं भांपन्नेरणवर्त्तिः। अ
स्थिरेतिपद्य नायिका मुखनापिका पाश्चात्तुरी प्रकटयितु सखी वक्ति। यं चलानुरागः दु
र्तः अभिमानी चांचस्यशाली विदूषक विकृतो गावचो वेशो हास्यकारी विदूषकः त्वमसि
। अस्थिरराग इत्यनेन नमे अनर्ह त्वं किंतव इत्यनेन प्रतारणानिपुणत्वं मानीत्यनेन गर्वशी

लितेन प्रतिक्षणसमाधेयपतिविरहष्कुड्मलनेत्राननेकचेष्टाशालित्वमज्ज्ञतेमम सख्याः
करेपततसितथाऽन्मज्जुभंसितथापश्यामि एवंच मम सखी गुणासक्ते न त्वया सर्वमपीदं प्र
हितम्भमितिभावः। यद्वैतादृशीमस्सखी यदेतादृशमपि नायकं स्वाधीनताभाजनं क
विज्ञानातीतिमवद्योमसखी सम्भ्रिकरोतिभावः॥ ८७॥ नायिकासखीकंचिदुक्तं ते
नायकंप्रतिनायिकासखीवक्ति। अकरुणेति। पद्भ्यां कुधागच्छते नायिकासखीवक्ति। क
रुणाशून्यपतोईदृशीमपोनाधरितप्रयागच्छसीतिभावः। कान्तारंमनोपस्याः कान्त
पदेन कदापमार्गमिच्छतीतिचिंतातिशयोद्योत्यते। दर्शितनीरं अग्रपथा दर्शितमि
त्यनेन विघ्नस्य न मितिकश्चित्सकटमितयंर्ज्यापान्वक्षेप्रकाशितजलानिरंतराला
निर्गतावकाशा सर्वत्रविद्यमानेत्यर्थः एवं च विशालत्वंधोत्स्यते तेन चशोभातिशयो

बोत्पतेपक्षा।कश्चिद्दृश्यतीतिमिषाद्‌तस्ततोवलोकनशालित्वं·पक्षानिर्गतावकाशाम
विच्छित्तेरर्थः॥ एवंचलोकभीतिशून्यत्वेनात्यंतासक्तिराविध्यते·पक्षेनिरगताकाशा·अको
शादुर्वगंगागमनादितिभावः। इयंदृष्टिः भगीरथांगंगेवविमुखंपश्चादनवलोकनको
रिणंअहानात्क्रोधाद्वेतिभावः। पक्षेअग्रेगमनकारित्वादितिभावः। एवंचतापाधनो
दकाषास्तापकरणामनुचितंतत्वेतिध्वन्यते·पक्षानापिकविदेशगमनकालीनतापिका
सर्वीकाकुमेनतन्नापिकेयंपरकीया॥ ८८॥ अप्रकटितमानांनापिकांनायकोवक्ति।
अंतरिति। अतःकलुषेनांतःक्रोधादिनास्तमितः अप्राकटितःरसः शृंगारादिर्ययाएवं
चवाह्यक्रोधापेक्षयांतरक्रोधस्यातिदुष्टत्वंध्वन्यते·पक्षेअगांतरपंकादिनास्तमि
तोनिर्गमनाभोगः रसोजलंयस्याः शृंगारनालपेव· शृंगारः कनकालुकात्वयावर

वार्त्तिनि एवं वेमादृक्कार्यकरणमनुचितं तवेति ध्वन्यते· पक्षे शोभनवर्णा· उन्मुखस्याधि
उत्कंठितस्यापि पक्षे ऊर्ध्वमुखस्यापि मम तृप्तिः न विहिता· एवं च त्वं मम जीवनदाननिदा
नरूपेति ध्वन्यते॥९९॥ कथमनेन नापकेन ममास्ति संगतिरिति लोके प्रसिद्धिरिति वादि
नी नापि कामस्यो मासरवी वक्रिऽअर्पीति सरति एवं चेमादृशसंदेहवन्नापुत्के बनिध्वन्य
ते· सरलतरोः सरलपदेन कथनरूपोपलंभतर्कता मन्यत्वच्चधोत्यते· मदेन दानेन मन्म
थेन च मुदितो यो द्वाभ्यां पीवतीति हि पक्षस्य कपोलपाले भ्रमदमुदितं इत्यनेन जनम
तिभक्त्यत्वं ध्वन्यते· अन्योन्यमनुरागस्य सुदृढत्वं स्यपक्षे वा सनाथाः अनुरागस्वेत्यर्थः। व्या
तिहारः विनिमयः कथनोपलक्षणयोगं आचष्टे· एवं च परस्परानुरागएव परस्परसंबंध एव
वर्त्तत इति भावः॥१००॥ कपा च न विलोकितः कश्चित्तस्याः अवलोकनसुखेस्वस्य सरवायं

वाक्यि। अस्या इति। अस्याः नरवसच्छिद्रीकृतकांडपरस्मच्छिन्निर्गतादृष्टिः। वसनविगलि
ता अतएव कालुष्यरहिता पीयूषधारेव स्वदते। एवं च दर्शनं केवलं संतापापनोदकत्व
मपितु प्राणप्रदत्वं ध्वन्यते॥१०१॥ पथिगृहगमनार्हां कांचित्कांचित्कस्याश्चिद्बालपुर
स्सरं वैव क्ति। अस्या इति। अस्याः पथिगृहगमने गमनं प्राथमिकं। मा ना एवं च वक्ता सखी
मध्यते। अभ्यस्तिः पिच्छलां पदवीं करोति पिच्छलामित्यनेनाश्रुबाहुल्यं द्योत्यते गुणागर्वि
ता पुनरसौ अश्रुकलुदितमुखी अश्रूणामभावादिति भावः। हसति एवं च पथे यं गच्छति
तथैव त्वया गंतव्यमिति निगद्यते। कस्याश्चिद्बालां काचिद्दृक्तेति वा॥१०२॥ अंक इति। अं
के निवेश्य कूणिता संकोचिता दृक्पपाश्चिरबद्धवेणि। बंधुविस्रंसनजन्यदुःखेव शा
कूणिते त्वं अतएव अकरुणा शनैरिति शंसप्याः पद्मा चिरप्रवासिदेना करुणेति सं

गौरी.
५०
50

बुद्धिः। अकस्मात् इति शनैः पर्यं संस्मारात् इति वा। नापि केप्रा वासितानि न केशसंस्कार इति सतिसं
प्रदायः। गंधैस्तैलाद्यैः न त्वेकदा वेणिर्बद्धमोक्ष्यामि इत्यथवा शंसनमेतत्॥ ८३॥ कथमकृत
मण्डनाहमागमिष्यामीति वा दिनादृत्ती वक्ति। अलमिति। यद्वा सर्वस्याभन्यां सांभूषणान
मद्यमिति रिविष्टौ सर्वी समाधत्ते अलमत्यर्थं अलंकारणभावेन सौभाग्यशालिनि इतरासां
भूषणानां वन्ध्यवल्लीनां पुष्पवत्वे विफलाजनिकानां। प्रसूनमिव वनस्पतिलतापुष्पं विना
फलजनिका वानस्पत्यः फलैः पुष्पान्तैरपुष्प्याद्वनस्पतिः। त्वं मिश्रा विषयं कुरुषे एवं वना
लंकरणमात्रे सौभाग्यसंपादकमपि नुदपितं वपुना संपादनस्य सामर्थ्यं तत्त्व चवैवास्तीति
विभूषणाकरणाय विलंबो न विधेयः। रेवे हे वानामधमस्ति विभूषणानि इति ध्वन्यतेः॥ ८४॥
कश्चित्कौश्चिल्लिरति। अबुधा इति। तानभूपाथं दिनन्निनावा। अवेत्य त्वादिति भावः। प

राम
५०

स्नेमरत्वादिति भावः। अर्जुंगमाः गगनिभुन्याः पक्षे इत्रस्ततःप्रेषणगनर्हाः कपापिंगयाका
लेनविशेषेणः पक्षे दैववशादित्यर्थः॥ परं पदं आधिपत्यं किंगहंपक्षे उत्कृष्टस्थानं अव
राज्ञ येक्षि सहनमासाद्यामात्यव्यवहारभागिनीभवन्तिन्नहृदैतेऽकिंचित्करां अपि पदवि
शेषावाप्त्यामात्यपदवीभागिनइति व्यज्यते॥ ८५॥ असंताभिमानशालिनी मन्सखी तिवा
दिनी सपत्नी सखीनापिकासखीवक्ति। असतीति। लोकेषु असंतं शीलस्य स्वभावस्य शी
तलता तपासीम्यत्तयेत्यर्थः। नः सखी मदनुप्रतापा एवं च लोके प्रवापदर्शनमनर्थकमिति
भावः। पक्षा मदनुमचीतापेति स्वविशेषरूपकाक्षा मदनुप्रतापेत्यर्थः। एतदेवाह अस्याः म
न्मुखाः क्षशावामोनक्षणिककोटिपेन। एवं च चिरकालीकोटिस्येजीवनमेवासंभ
वीति व्यज्यते। पक्षा क्षशो उस्य वेपन्तवाम्यंप्राणपकोपद्रुतिपावन्तेनएवं च वास्तवमहाको

पेक्षो वद किं भावी नित्ययस्य नेत्यदृष्टभानः प्रियः प्रतापं तेजो विशेषं अथ च प्रकृष्टसंतापे ना
नास्ति: एवं च पत्रपद्विधानमुपपन्नं तत्र तद्देवे पं विदधाति निषेधस्तेनोपदात्वसंवीमदु
प्रतापेनेत्यादिना काचिद्वक्ति। एवं च नः सखी लोके मदुप्रतापानापकं प्रत्ययमिमानशालि
नीत्वसखी तुल्यापकं प्रत्ययं किंचित्करालोकेतुकोपेने निषेधस्तेतेन च स्वसख्या माधि
कं। पद्यापवेत्रिरात्रौ पामुभयोक्ति॥६६॥ यदीयमुत्कण्ठगुणगतहर्षेतिदीपनापकः क
थमन्यानुरक्त इत्यादिना केचित्रायिका सखी वक्ति। वान्यस्विति। अन्यास्वपि अन्यांग
नास्वपि स्वग(हिरण्य)मित्यापन्ने च स्वनायिका भावनां कुर्वन्नेव अर्थः। एवं च स्वीयांगना
भावनानहं स्वप्यन्यांगनासु तद्भावनासंपादनप्रतिपादनान्नायिकायां रूपादिगुणशा
लित्वमित्यावेद्यते। अभिलषितमानंदं पक्षे इच्छाविषयीभूतमनर्थं प्राप्नोतिपाषाणम

पीः प्रस्तरचित्रकाररूपाः प्रतिमाः देवतात्वेन पश्यन्ति एवं च पश्यत्यापाषाणप्रतिमासु देव
ताभावनया जनस्याभिलषितावाप्तिस्तथैतस्या मासु स्वनायिकाभावनयैवाभिलषिता
वाप्तिरिति भावः एवं च परांगनासु जडत्वं ध्वन्यते पद्मादेवतापि देवताध्यानाकरणं जडप्र
तिमासु च देवताध्यानकरणमिति पृथग्जनस्य स्वभावस्तथा नायकस्याप्यन्यांगनासु आ
सक्तिसंपादनमिति स्वभाव इति ध्वन्यते तेन च नैतस्यागुणाराधिस्समाशंकनीयमिति श्रीप्रो
मीतिपाठेऽन्यांगनासक्तिस्तवानुचितेति वादिनी नायिकासखी नायिकोक्तिः ॥ ९७ ॥ गर्व
शालिने नायकं नायिकासखी उपदिशति अस्थिति बालक अपरिपक्वबुद्धे नीवमावं गर्व
मस्यत्वं पक्षे नीचदेशत्वे अनुपेत्य कृत्वा समतामभीरं बहुपरिमाणं मधुरं सुखदं पक्षे
अगाधं मधुररसवत् परित इत्यनेन सर्वत्रगांभीर्यमाधुर्यशालित्वं तेन चैतादृशस्य प्रेम्णो

दुर्लभत्वं द्योतयते। अस्याः प्रेम्णः पात्रं मममत्र्यं पक्षे नीरयोरन्तरं सरितोरसस्येव जलस्येव नभ
वस्येवं च गर्वं विहायैवास्याः प्रेमणो भाजनं भवान् भवेति मम्ममेरसस्य वेलनेन प्रेमिणो र
ससंभ्रमत्वमाविष्कृते॥९८॥ स्वकीया नायिकामन्मोक्ता सोति श्रधीति। अधिवासनं संस्का
रं पथा पुष्पादिभिः तैलादेः आधेयमौपाधिकं। गुणमार्गे यथा मुक्ताफलादेः अधिदेवे
मथनं पथा मालादेः नव अपेक्षते। पक्षे स्वतः पद्मनीत्वेन न सौगन्ध्यादिसंस्कारापेक्षा।
स्वाभाविकगुणवला औपाधिकगुणगवेषणापेक्षा। मार्गणं। मार्गितिमुक्तते:
स्वतो नायकवशीकरणसामर्थ्यान्न दूत्यादिघटनापेक्षा। केनक कालिकास्वरूपमा
त्रेणापुवजेन मौलिकलपतिमौलिभूषणस्वरूपा भवतीति भावः पक्षे सर्वपुर्वभिः प्र
णति पुरः संप्रार्थ्यतइति भावः॥ एवं वान्यं स्वीयपरकीयादिनायिकाधिकं नापि

काम्याभावेघत्तो। ईर्ष्यानायिकास्तु नायकसंगविद्वेषकारिणी वृत्तेति प्रतिपादनेन नाय
कात्वेनासक्तिः तस्यामुत्पादयितुं किं तु नायिकासखी नायकम्प्रति। अपनीतेति। दूरीकृत
सकलदुःखां पक्षे सन्तापोभावनाविधत्स्वेरः सुभग भवता स्ववैरेणानुदृष्टा हृदीनाविनि
हितां ज्वालां पतिः ननु प्रियः तच्च पनकारणे यः पालित्वरः चातुर्यकादितो दोषविशे
षो वहति के वलत्वं इत्र मालयेव तु दिवसोपि त्वद्विरहदुःखनिरासनस्यादिति भावः। एवं
वैतादृशनायिकानुरागः सुदुर्लभोपि तेसुलभः इति ध्वन्यस्त्वमसीति घोत्यते॥ १००॥ ना
यिकासक्तिं नायिके नायिकासखी वक्ति। आगत्तेति। हे सुन्दर एवं च कामिनीस्पृहणी
ये त्वं धुन्वते. असंभ्मो तच्चातुर्यादि गुणेन एवं वपुत्कमेवत्ते नायिकावशीकरणसामर्थ्य
मिति घोत्यते पक्षे आनादृतो गुणोवंधनरज्जुर्येनिनवनाचरित्रसेचारित्रंप्राप्तिहेत्वंतदपु

गो॰टी॰
४३
५३

हासीनं कृत्वा तिरस्कृतः अपि मां तिरस्कारानर्हं त्वं ध्वन्यते॰ पश्येच कारवहिर्भाविन अरित्रिं कौ
नपातनं अवर्त्तन तरणि रिवसा अनन्या त्तिः नास्य स्यात्वदति रिक्तैः स्वर्थः गत्रियस्याः पक्षेन
त्रगमनाभावचतो विहिताः एवं मानुप्राधासेति ध्वन्यते॥१०१॥ परांगनासक्तापि तो त्वरीप
तया वसनांतरहीन तयाच सलज्जे केलवेतकश्चिद्वक्ति। अनुरक्तैति। अनुरक्तांगनया पुन
रागमनाय सक्तापि तोत्तरीयवसनस्य एकवासस्सोपि हार्यरिप्राहिति भावः तवं सकल
भाग्यशालि तरुणोस्यः शोभा अधिका॰ एवचैतादृशादपि मानुरागेहारि अदुःखम किंचि
त्कारं तदनुरागेन वयो वनसंपन्ना अकिंचित्करेइति ध्वन्यते॥१०२॥ कश्चित्स्वसख्यस्त्वार्य
वक्ति। अइइति। पथि मार्गे संगतया प्राचीनसंबंधेन पद्मा मार्गविषपकसंबंधेन एवंच
दैववशासंपन्नमेतदिति ध्वन्यते प्रियया आलिंगितो ऽसौ स्वप्रिया संबंधवद् दृष्यसंपर्शः। आ

राम
४३

लिंगनपदेनैकांगसंपर्केपिसर्वांगीणानंदस्तुल्यानदः सहृत्त्वइति मध्यरेऽप्येसुधयाविधुंतुद
स्यैव एकः अर्द्धः विधमांशः पुस्पर्द्धे ईसमेशके एवं वराहोरसमांशमुं रूपस्योपमालनामी
मध्यते: भाशितिइत्तरोमत एव एवनान्यथांशकनीयमितिभाव एवं च प्राक्षाप्यात्र पिसुधाया
उद्देवात्र सम्यक् भोगोऽहोस्तथा प्रियापामस्मेनित्यमनेनैनवनापिकांगसंवेद्यानुभव
वत्त एवांगस्यसार्थ्यमेनांपराणां मेणानामिति तेनवपस्यननापिकांगस्पर्शमुखनुभव
त्तस्य जीवनमसंतानर्थकमिति ॥१०३॥ कदिनहृदयापिकोमलहृदयामनचापिकोनिक
श्रिदक्लि। अवधीरितिरितिनिद्राख्याजेन अवज्ञातोपिमानवशादितिभावः एवं च मनमाध
ववोधनेभीतिरियावेधते अत एव महात्म्येन प्रशस्तातः करणात पालित्यपाः प्रियया च पः
लः एवं च स्वस्ति सापराधत्वमोवेधनेचाप्येस्तिमितेन आद्रेणानतोत्स्येन अववोधितोस्मिमां

गो॰टी॰
४४
५५

मेज्ञापितोस्मि॰ एवंचमीमांसमतन्तंसीमार्वविज्ञापमानज्ञापनकरणेनकोमलहृदयत्वमावेद्यते
॥१०४॥ कस्मात्त्रिकंचि॰ संगतिशालिनंकेचनकाचिदन्योत्यावक्ति॰ अर्पीति॰ अपिपाठिकएवं
वात्रविगणनवच्छिन्नापथार्थज्ञानम्॰ अन्यल्लेधस्यते॰ शाब्दमात्रसाम्यात्तुशार्करेतिपदेनापिवे
तिशब्दमात्रेत्यनेवार्थदृष्टिविधुरत्वमुच्यते॰ आस्वादिनानन्तूपमुक्ताशार्कशीरासिकतायै
नत्रस्यएवंवाकृतापिविचार्यचरितव्यमितिश्च्यते॰ रसनाच्छेदःस्वल्पःस्फुरतःअग्रेस्यं
चतेभ्यापुरतोविडंवनेतिवदत्रसमाधिः।महतीएवंवासह्यत्वमध्यजेजनस्यएवंचनिवा
रणानर्हत्वं॰ हास्यतामवित्रीएवंचतस्याकठिनतपानसंगतिश्चिएवमुच्छपिनीतिनेमा
वन्मात्रमपितुकेयमपमत्वेतानभिसरतिलोकोमहासोभावीतिव्यज्यते॰ पद्मास्वनामे
क्याद्रागमनागमहीनंदर्शनंकाचिद्वक्तिशब्दमात्रस्यसाम्येनमनागपिष्टगुणाहेरितिभावः

राम
४४

रसनाछेदः आस्वादहवेछेदः । निरस्तेतिपावत् माविगुणाभूत्स्यलक्षणानेनेतिभावः एतावन्मा
त्रेण किंतु जनहास्यता एवं चात्मसमाः सुश्लिष्टत्वेन प्रसिद्धिः न ममेति अभ्युपगन्ते ॥ १०५ ॥ सपत्नी
दुःखसेनाक्षां काचित्समाधत्ते । अभिनवेति । अभिनवत्वमप्रसक्तत्वादित्यादि भावः दुःखे
वर्जे तु मशकाः पोवनसंपादनस्य दुःखकरत्वादिति भावः । योविपक्षजनः विपक्षपदेन
दुःखजनकस्वभावत्वं जनपदेन समुदायवत्त्वप्रतिकारानर्हत्वं ध्वन्यते । तेन हन्यमा
नः एकैकप्रत्युपादिकत्वेनासह्यत्वं द्योत्यते । मा नोपस्याः सापि । एवं च पत्रप्रतिष्ठामात्रमपि
गतं तत्र का वार्त्ता इतरादीनामिति भाव ॥ गृहिणीप्रथमस्त्रीपुत्रस्यपितप्रियत्वात् सौभाग्य
शालिनी । नो गवीविभर्त्ति । एवं च सकलदत्ताधिपतिप्राप्य पुत्रवत्त्वपात्वेनाजन किंचिदपि स
पत्न्येवमानने गणनीयमिति अभ्युपगन्ते ॥ १०६ ॥ कश्चित्स्वानोधनतकामिनी । कुचकलशा

ग्रो.टी.
४५
45

वलोकयत्यंजनपात्वसंगकामोहमितिवक्ति। अपमानितमिति। गुरुणा प्रबलेन ग्रीष्मेण अव
मानितं तिरस्कृतं एवं वजलप्रवेशकरणमनुचितमिति निषुध्यते। दुर्बलं एवं च प्रतीकारासामर्थ्ये
ध्वन्यते। स्वानो सुकोपात्मरूशी तस्यास्तनरूपकलशसंबंधेनैव ग्रीष्मेण [redacted] रुणीत
नपोरतिशीतलत्वमिथ्यावेद्यते। अत्र निबद्धकलशमिति तुपुंस्त्वं। शैत्यजलं विशन्ती वरवं
च तरुणीस्तनसंबंधे नैव ग्रीष्मे जले शीतलतेति ध्वन्यते। एवं च प्रबलग्रीष्मक्लेशितशैत्य
स्य दुःखनिवारणसहाय्यकारकं तव स्तनमंडलं तथा मदनानलकदर्थितस्य ममापी
दं भवतीति ध्वन्यते। एवं च त्वदालिंगनोत्तरं मरणमपि सुखदं मे इति ध्वन्यते। तेन च राजादि
भीतिभ्रमत्वं अन्योपिकेन चित्तिरस्कृतः प्रतीकारासमर्थः कलशादिवद्व्याजलेदेहा। स्व
जनी तिलोकिं कंपद्धा ग्रीष्मनिर्जितस्यशैत्यस्य पथ्यालंबकं च कलश एव शरणं तथा मेऽन्य

राम
४५

यनिर्जितस्य मम मा पीडितेति व्यज्यते ॥१०७॥ कथमसि चिरकालेपि सङ्क्लेशयमानानाविब
सुरतेनेतिभावः पक्षे त्वं मारिजननेन विषयव्यापारासमर्थीकरोतीत्यत्र विलेदुःखं पक्षे
गृहव्यापारजमंधमं मोचयतीति लोचनहरति स्वाधीनतां नयति स्वदर्शनमात्रमेव प्र
करोतीति भावः एवं च नायके पौरपाकिर्षा शासिलिलंघ्य न्युते पक्षे पदार्थज्ञानमस्मं
करोति स्वापइव प्रेयानेव एवं च निवारणानर्हत्वं व्यज्यते यचेदुःखाभावसंपादकत्वेन
प्रीतिविषयत्वं मम शायनी यं परित्यक्तुं न ददाति एवं चैतावत्काले नायकनैकधा देव
विलेवो वहिरागमने इति न मम मापराध इति भावः प्रेयानिव स्वाप इति योजना वा ए
वं च नायकका र्यतुल्यकार्यकारित्वया प्रेमविषयत्वं स्वापे द्योत्यते तेन चालस्यादि स्वा
पकार्यमेवेति सुप्तरतिकत्वं ॥१०८॥ कश्चित्कांचिदुक्तिः अंसेति स्कंधकालं दिन:

गी.टी.
४६

करेण च्छन्नाः जन्त्ववविमोचनार्थमिति भावः । कचाः यस्मिन् स्नाने नवधवलाः लोहित्याप
गमादिति भावः । नखरेखाः नखक्षतानि यस्मिन् पक्षे नखरेखा इव नीलो विशेषरेखाः
यस्मिन्ने सौगाधरनयनेन्तं मलरागापगमार्थमिति भावः । कामशास्त्रे नेत्रचुंबनस्य वि
धानात् पक्षे निरङ्कमलिन्याव यसन्तवपुः अनङ्गस्य तीर्थमस्ति । एवं वेको नभोगजन्य
मोद्यानिरसनेनान्यसंभोगसामर्थ्यवत्ता ज्ञातेति ध्वन्यते । वपुषि निशितानेगास्त्रतुल्यता
प्रतिपादनेन सेगासंपादनेन मत्या रागापहरणजन्यपापभागित्वं भविष्यतीति ध्वन्य
ते ॥ १८९ ॥ वेश्यासक्तं केवन काचिदुपदिशति ॥ अविनिहितं मितीत्यादि । वारवाटमदृशः वेश्या
एवं चनैकत्र स्थिरप्रेमशालित्वमित्याविद्यते । स्वच्छं पुनिर्मलान्तः करणेषु । एवं च प्रतिवि
बभवनार्हत्वं ध्वन्यते । पुंवत्सु अविहितं हृदयं प्रेम इत्यर्थः । विनिहितमिवं उपदर्शयन्ति । दर्प

राम
४६

रास्वरूपेषु वदनमिव. एवं वैता सा प्रेमस्यामेरणपेसमासक्तां मवंतितैसतेमठाइतिश्यो म
ते. अत्रं विंवपदं न तथा सप्रयोजनमिश्याभानि॥ ११०॥ अहमस्मि न्नासक्के तिकथं लोक
प्रसिद्धिरितिवादीनां नापिकासावीवक्ति। अरीति. अतिलज्जपादततरगनागमेतिभा
वः। यत्रयत्र तद्दीपकरक्षस्ततोपसरणाद्विनेतिवाभावः। तवेव. एवं वना स्पस्यापरा
धइभावः॥ निमतोपिकेनचिदनक्षिगतोपिप्रेपान्प्रकटः। व्यानः अपमस्यमासत्तइत्य
कारि. एवं चपदीपमेनं दृष्ट्वा तिलज्जां नाटपेति तर्हिपमस्यामासक्तइतिलोकेरधिगत
मतस्तवेवापराधइतिभावः। उपरि प्रसंस्या. एवं च दर्शनयोग्यत्वं द्योत्यते. पताकयेव प्रा
सादस्य देवताद्यापतनस्यमर्दापकात थाविशेषयोग्याद्यभावेपिकथं लोके स्मसंगनि
मक्ता ज्ञातेतिका दिनी सरवीवक्ति. लपा अतिलज्जयैव न तथा विभाव्यतसंप्रदनेनेतिभा

गी.टी.
४७
47

वः॥उपरिभ्रमरं स्थितानेनांतःप्रविष्टत्वाभावप्रदर्शनेन रताघ॥परिविक्षान्तेदशाहिलंना
पिकाःपामावेधते॰एवंचवहिस्तथाप्रदर्शनीयपथानकेनापिनाणकीपपरिवितिलेशो
पिरताजुंशकाइतिभावः॥१११॥मध्यस्थावर्तवनेनसंघटितवान्तिःस्वल्नजयोविसुशका
इतिकश्चिदुक्तिः॥अन्योन्येतिअन्योन्यग्रथनापरस्परविरिक्षिघटनारूपोध्येगुलाः
पक्षेपरस्परवंधनरज्जुःतद्योगात्॰गावःवाचःपक्षइषभाःपशपर्यैःभ्रवहारप्रदर्श
नेःपक्षेवरणाधिन्यासेः॥मेढीभर्तंआधारस्तंभत्वात्मध्यस्थंपक्षस्पतविरहेणविकार
निर्पापकंपक्षेमध्यस्थमितिस्थितंमेढीभर्तंपुलिमेढिः स्वलेहात्स्यस्तेपत्सभुवंधनेअर्था
तकार्षंआलंपदुर्जनमपिआपिनादुर्जपत्वंध्यत्यते॰पक्षेधान्यमर्दनस्थानेध्यथपंक्ति
॥११२॥दुर्जनवाकामतिदुःसहमितिकश्चिदुक्तिः॥अनन्वितिः॥अनेनुग्रहणाविरोधेनए

राम
४७

वं वनस्याघपहारएहिंसाराडुःखदत्वं घुस्मनेऽर्थगतहेरोत्थरियाद: पिशुन: खलान्तथा
मथ्यपतितथा विधदुःखदनकोनेत्यर्थः। यथा कटुकूजितैः दुष्टवचनैः॥ अत्रदृष्टान्तमा
ह· मशकः रक्तग्रहणदृषिककर्णेशब्दं कुर्वन् तुनोति मशितान्तरन्ति [redacted]
कूजितमित्यस्य कूजितशब्दः। शब्दसामान्याभिधायकः॥११३॥ प्रथमसंज्ञातलाघ
वस्योत्तरकालीनगौरववृत्तेपितत्स्वरूपगच्छतीतिकश्चिदुक्ति॥ अग्रइति॥ अग्रेप्रथ
मतः लघिमालाघवेपक्षेह्रस्वत्वं। पश्चादनंतरं महतापिमहिम्नागौरवेणपक्षेदैर्घ्ये
ण नाश्राघते· एवं वनविनाशितशयितप्रतिष्ठपापितप्राकृतनाप्रतिष्ठानिराकर्तुंश
क्यइतिभावः अत्रदृष्टान्तमाह· दशावतारविदः एवं वामनेतरप्रतिष्ठास्थानवत्वेम
वैधते· त्रिविक्रमेएवंवातिदीर्घत्वेभावेधते· वामनेइतिह्रस्वइति अभिद्धयति एवंच

परमेश्वरस्याप्येतादृशीगतिस्तत्र कावार्त्तामितुजस्येतिभावः। एवंच तथाकर्मकर्त्तव्यंपथा
र्इंभएवप्रतिष्ठाभवतीसूच्यते॥ ११४॥ काचिन्नवीनसपत्नीशंकितांसमाश्वसते॰ अंकइति।
अंकेस्तनंधयधालकचरणोपरिचारिकाहासा॰ प्रियः आज्ञाकारीत्यर्थः पक्षपातीवा
रतः अपिकंकिमलभ्यं अस्तिअलंतुषितस्यपिपठः॥ पद्मा अपिकंकिमाशंकेसइतिपौत्र
नागरहाशि एवंचसर्वाधिकारवलंघोत्सतेवालां एवंचतथाविधनराहितंमन्यसे॰ आ
शंकसे॰ एवंचसर्वसुखसत्ताञ्चयाञ्जाभीतेकर्त्तव्यमितिसूच्यते॥ ११५॥ कंपोश्चिदासक्तिं
कश्चिदिक्ति। अधरइति अधरउदरत्नः उच्चुताम्रीनः तुंवनार्थमितिभावः कूजितंपी
डाव्यंजकःस्वरः कूजतइत्यर्थः अक्षिः आमीलितंसुखाविर्भावादितिभावः लोलितो
मौलिः परिरम्भेनेतिज्ञापनार्थमितिभावः नार्थकव्यापारपूर्वकमेतेपर्यायेणाआपा

णः इति तरुणाभ्यां एवं च परस्परानुरागातिशयो व्यज्यते अस्पर्शेऽपि स्पर्शाभावेऽपि· रजोद
र्शनेपीत्यर्थः· चुंबनसुखमासादितमिव एवं चैतादृशात्याद्विसंतोषसंपादने नासक्तिवि
शेषो लक्ष्यते· नाडिकायेयं परकीया ॥१६॥ कश्चित्कस्याविदग्धस्योक्तिं विस्मरति वक्ति। अ
नीति· अस्तु त्वं कंठपाश्र्वं एवं च यदुरे वर्त्तितरश्मियोऽप्यसौ लक्ष्यते· हृत्ति विवरेणाभित्ति
च्छिद्रेण एवं च सूक्ष्मत्वं व्यज्यते· सदनेन नाडिकाविच्छित्तिभित्तिभवः प्रवेशितः भुजः इति
तास्पर्शेनाठद्धे सितः पुष्टिमापन्नः तेन मार्गेण नो गच्छति· पश्चात् अतिसरलतया गुरु
व्यवहारेण नाडिकासदने प्रापितः एवं च स्वस्य श्रमबाहुल्यं द्योत्यते· नतु त्वोद्भि
सितः एवं च तदासक्तिविशेषो लक्ष्यते· तेन मार्गेण नागतिः एवं च महता श्रमेण नाडि
काप्रापितोयं तदा सत्कामामनगरणापित्वा नायापातिपरं त्वनेन दुखितमिति व्यज्यते· इति

गा.टी.
४६

इत्तीवक्तिापद्य अल्पुत्कं ठपाएवं वा गे किं भविष्यतीतिविचारभ्रमस्वदसने: वृत्तिविव
रेणाद्यो रादिभागेंपा नापि कामदनं प्रवेशिनः एवं च स्व त्सथाविधधूर्तताविहीनरति
भ्यते: रपिताःस्पर्शोऽस्त्रसितद्वनेनतत्रविरकाऽवस्थापितंद्योसते: अपेभुजः कुत्सि
रूप: एवं चपरप्रेरणापा कार्यकारित्वमावेद्यते: तेनमार्गेणागमिष्यति: वेएवं वातिविलं
वकरणेन येनमार्गेणायम आगतस्तेनमार्गेणागंतुमध्यनाप्रतिबंधकवशात्रपार्थ
त्वमेतेकपापिगमेति: सारमेतिनापिकासस्वीनायकसंवीवक्ति॥१९७॥नापको
नापिकांवक्ति। अंबरंति। अंबरंवसनमाकाशंच: अंशुकेवेत्तिवा वर्तनमाघवर्ति।
। आत्तिचपलेरत्नव्यापारविशेषवत्वात्पक्षिस्वभावातत्रलघुमहत्तवेदंजंघनत्तने
वमभ्रंमेघंवातककुवनिशिक्षमाणनत्रप्यमिएवंचचिरंतरपिपासामाकुलस्यचात

गाम
४६

कृस्यचन्न ननमेघदर्शनेन तृप्तिस्तथा त्रिविरहदरविन्नस्य ममत्तवजघनदर्शनेन तृप्तिरिति
ध्वन्यते तेन वा त्वमत्र सुरतस्पृहावान् हमस्मीति ॥ ११८ ॥ अयमिति · अयं वकाररूपाये
सिंधुरागजातस्तद्धरिणीं कान्तापाममहितस्याः मरेणा कान्ते · उन्नतपूर्वाचलरूपमुखं प
स्यसः पृष्ठे भारात्निशायेनमस्कोन्नतमिति भावः । कूर्मः संध्यारूपरुधिरं उद्वमति · अ
न्यस्यापत्यं तभारवनप्तामुखाद्धि हि तं निःसरतीति लौकिकं एवं च प्रातःकालोऽत्र
उपपत्तिर्निसार्यतामिति सखी नायिकां वक्ति · यद्वा कूर्मोपि संध्यारूपं रुधिरं वमतीत्य
न्यासंध्योदपापलापो घोष्यते · नायिकाचेयं रन्तिप्रीतिमती तस्या एवोक्ति अयि कं प्रति ·
प्रातःकालीनरतावसरे नायिका नायकचित्तं आक्षिपतीति क्रमजवः ॥ ११९ ॥ मत्स्वच्छवि
मत्स्वसमावशान्तपंडितोऽस्थितिकश्चिद्वक्ति · अतन्मतइति । जडे मुखेऽपि पक्षे जलरूपत्वात्

जडोमर्त्यः पक्षेप्रभुत्वात् अन्तर्मन्तः पौरैर्विशिष्याज्ञाप्यमान इत्यर्थः। निवसन्ति। शिशिरम
हसि चंद्रे हरिणाङ्कवक्त्रान्तरे पंडिते। सन्तुमुर्द्धस्तनैः पक्षे अन्तरे तेजोरूपत्वादिति भावः। त
पनेश शशीव प्रविष्टोपि कुहूदिने चंद्रमंडलस्य सूर्यान्तर्हितत्वमिति ज्योतिर्विदां सिद्धिः। नि
सरन्ति दूरीभवन्ति शीघ्रमेवेति भाव॥१२०॥ इतीनापि कात्वप्यासक्तेति वैधं चक्रि: अ
गस्तिनेति। नगरिणानिःजननिर्हितायपाएवं च वैधस्य तथाविधत्वेन प्रसिद्धिरिति धोत्यते।
त्वपाणिनास्पर्शः नाडीप्रदर्शनार्थमिति भावः। तेन पोहर्षस्तत्पर्श्ये चंचला। एवं च संभोग
सुखार्थी किं तीतेन विघ्न इति ध्वन्यते आपाण्डुता जरस्य आगमि जरस्य चातुर्थिकादेः
तत्संवराकी एवं च कृपार्हत्वं ध्वन्यते प्रकल्पयन्ति। एवं वो साहविशेषवत्तां घोत्यते। ना
डिविलोकप्रार्थनछद्मागर्भेन निर्गायेन जराणामनन्तदुःखमपि नतया गणायनद्दृत्यासक्ति

विशेषोऽत्यन्तमन्तरा ॥१३॥ एकवंशजन्मत्वेऽपि यदन्तरं तदेव प्रस्फुटयति कश्चिदिति । एकवंश
जन्मत्वेऽपि कस्यचित्समृद्धिः कस्यचिन्न कश्चित्प्रधानं कश्चिन्न गुणाभ्यन्तर इति विधातुः स्वै
रेव विचित्रेति । नात्र क्लेशादिविशेषमिति कंचनः कश्चित्समाधत्ते अप्येके ते । एकवंशज
योरपि वंशो वेणुः पक्षे कुलं कुलत्वं फतारो वंशाभिधाभिधानात् एकपदेन कारणे आ
तवैलक्षण्यापानर्दलत्वं धनुष्यन्यत्र पर्णत्वं स्थूलावयवत्वं पक्षे समृद्धत्वं तुच्छत्वं सूक्ष्मत्वं पक्षे नि
र्धनत्वेनतद्गतोः ज्या कार्मुकपक्षेः अत्रात्मीयवक्रतामित्यनेन आशाबद्धस्यपूर्वनिपातः कश्चिद्या
रूपः गुणाभ्यन्तरः कश्चित्कार्मुकरूपः भर्त्रा अप्रधानो गुणो धा तपोष्वारो भर्त्तारा विशेषमि
धानात् रूढ्येपश्यन्तः एवं चैकवंशजत्वेऽपि यस्मिन् पर्णत्वे स एव भर्तुर्नाग्य इति अन्यतो न्यपदे
कजन्मत्वेऽपि दैवाधीनतया कस्यचित्समृद्धिप्रभुत्वे कस्यचिदसमृद्धत्वाप्रधानत्वे इति निना

गी०टी०
५१
51

रूपवद्दुचितइतिध्वन्यते· अथवाचलनेपिगुणप्रधानभावेनैवलक्ष्यानिरलोमवह्नि
रप्पनपेवरीत्यास्येपंनतुसर्वप्राधान्येनेतिपरस्परहकारणालिंगंसमाधानमिदं ।।
१२२।। नायिकासहचरीनायकंचक्षिअभिनवेक्षिअद्भुतसुरतश्रांता· बालाएवंच
कोमलांगित्वमावेधंते· क्रमेणकपोलाधरंक्रमेणघर्माभिः कलयतिस्यामेप्या
अर्पयितुंसर्वांकर्तुमित्यर्थः नमिताङ्गुमास्त्वस्यमदनस्याधनुर्लतामकरंदमि
वएवंचयथायथासुरतविशेषारंभस्तथैतस्याः श्रमातिशयअतोमध्येमध्येवि
श्रान्तिर्दृषेतिध्वन्यते· तेनचकिंचित्कालांतरेभीमवर्धिष्णुपुनः प्रवर्द्धिष्यमाणावी
तिद्योत्यते· यद्वास्यामर्पयितुमित्यादिरेखांतध्याजेनसुरतोद्दानप्रवृत्तेनत्वयानेतस्या
श्रमोगणनीयइतिध्वन्यते· अथवामदनधनुर्लतायायथानमनकालेमधुर्विंदुद्रु राम
५१

रसां स्वाभाविकं तथेतस्याः सुरतकालीनप्रस्वेदांभः स्वाभाविकमतोनमनसिलप्येत
स्याः श्रमवन्नासंभावनीयेति घोत्यते ॥१२३॥ चिरविरहस्विखि ञ्चो नायिकां नायको वक्ति
। अविरले ति अविरलपतितामुचिरकालीनदर्शनादिति भावः पक्षे अजलसंबंधो दि
तिभावः पांडुविरहादिति भावः पक्षे तु जलरूपं स्निग्धं स्नेहशालि पक्षे स्वाभ्यादि
ति भावः उपनीतं समर्पयदर्शं प्रापितं वपुः शतधोतात्यमिदमेस्मरशरदाहार्थं ह
रति एवं च यथा जीर्णं ज्वरादेर्विनाशकं शतधारभ्यालितघृतं यथा त्वद्वपुर्मम चि
रकालीनसंतापापनोदकमतः समालिंगसमिति निकृष्यते ॥१२४॥ एतस्याः संभो
गस्थाने केदारएवेति कश्चिदुक्तिः । अंतरिति अंतर्निपतिताः गुंजाः स्वगुरुणा स्वतेर
मणीयः सुंदरः यद्वा गुंजारूपो योगुणः शोभो त्कर्षजनकत्वादिति भावः संभोगा

हिनागुंजाहारलतल्यादिनिभावः। केदारः वक्रान्तिनन्दिनापा गोपनकर्त्री एवं सर्वदे
विषघोलने। तस्याः विनयविनाशेन यदुःखं तेन यस्याभिमुख्यत्वेन तन्नाशस्य केदार
स्य दुःखमिति भावः। पद्मानापिकास्यदृशम्चरणा विज्ञाने प्यदिवि-मांस्वखीनपरा सखी। व
क्ति अंगनरि तिगोपीपदेन नीचत्वं तेन वचित पश्यपेपि न तथा खेदार्ह मित्यावेधने केदा
रदृशनेनाचेतनस्यापिस्वामिनी। विनयश्रपेन दुःखवत्रातवत्सुसवेतनका पान्ने ति मद
दनुचितमित्यावेधने। अत एव गुणाप दृसहृदयं मित्यर्थः॥ १२५॥ परपुरुषरतामाम
निवार्य हे प्रिये मित्याह कश्चित्। अमुनाहतमिति। रूदती अत एव कोपकपटेन न
वा स्नवमित्यर्थः। दलितानि विनाशितानि ज्ञापयता। अमुना मापके न इदं रदं अंग हते
इति अंग अंगं वक्षस्थलादिकमिति भावः। पतिसमक्षं पतिपदं रक्षणाकर्तत्वेनापि

पत्वंद्यूनपतिप्रतिवेशिनेनारभ्यतापप्रतिवेशिपदंनिकटवर्त्तितया स्वदुःखनिवेदनयो
ग्यत्वंद्यूनपतिग्रहणोएवंवक्त्रहकमर्थ्यापनाधान्नप्येतादृशीगतिस्तत्रान्यवार्ताक्वेति
भावः दृशंपतिंपतिपुरतोप्येतादृशकर्ममतानिपुणास्त्रियोभवंतीतिसर्वथानविश्वा
सस्तासांविधेयइतिध्वन्यते ॥११६॥ इतिश्रीमत्काशावशीपरिसरालंकरणधुरीणपंस्तंभभक्ति
तिविराजमानश्रीलोकंठपंडितात्मजतवालोपंडितात्मजतिमाजीपंडितांगजानंतपंडित
कृतेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेअकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगमत् ॥ कवि
रन्यत्रविहितकेलिकथेनमप्यनुरागंत्वंदर्शयसीतिवाहिनेन्यापर्केनायकावक्ति। श्री
तरमिति। श्रांतरमपीत्यपिनावहिर्व्यंजनेतिकाठिरापमावेद्यतेरसंरागंश्रृंगारादिकं
द्रवंच श्रृंगारादेविंपर्वीपिगुणेशगेद्रवेरसइत्यभिधानातहिइतिनिश्चयेनश्रेशाम

तः बहिरिव व्यंजयितुं प्रकटीकर्तुं असटीकं स्थली सत्कवेः सूक्तिः कावघटी इत्यर्थं स
न्नतं वेद॰ एवं चास्माकं न बहिरंगरागप्रकटनेज्ञानमिति निषेधो सते॰ तेन च यत्रैव बहिरंग
नुरागज्ञापनसामर्थ्यं तत्रैव गच्छेति। प्रस्य दर्शपगुणावलादेरसत्कात्वमिति विवक्षीति
कश्चित्॥१२७॥ कश्चित्कापि कांचिदाह आलोकइति। आलोक एव दर्शन एव पक्षे
प्रकाशस्य विमुखी एवं वालिंगनादो किं करिष्यसीति न चिप्र इति भावः क्वचिदपि के
स्मिंश्चिदपि दिवसे दक्षिणा अनुकूला पक्षे अनुकूलधामिनी। मानवतिमामिति पक्षे प
रिमाणवति तदपि त्वमेव मेघापेवनार्धं संतापं पक्षे आतपं हरसि एवं वत्सहतिरिकान
ममगानिरिस्य वगसाह मनुष्याद्य इति व्यज्यते॥१२८॥ कश्चित्कंचिन्मतिमत्वकि। आज्ञेति।
आशा एवं वेकुचिन्तिकाकुःदीनवचनमेनोदीपनादिभवतीति भावः याम्भा॰ अमुकं म

घृं देदीति। आश्लेषः कथमिदं कृतमिति। हसितं आनंदात्तिर्भावादिति भावः। मुग्धकरं हृदि
तं स्वस्मिन् असामर्थ्यं जनाय। इति तस्याः निःश्वसनं सुरतं तत्र संबंधिपाडितं ध्यायन
न तस्या इति। एवं वैतादृशा केलिकलाभावी रापमन्यत्र नास्तीति व्यज्यते। तेन चैतादृ
शा नापि कासुरतध्यानं समुचितमिति॥१२९॥ काचिन्मानिनी सखीं समाश्वस्ते। अशा
पयिष्यतीति। आशां करिष्यति एवं वचनापि के स्वधिनतामभविनं तिध्वन्यते। न केवल
माज्ञाकारित्वमपि तु प्राणापि तावत्प्रकरणात्पितस्य भविष्यतीत्याह इदयितस्य शिरसि प
दं दास्यसि किं त्वरसे। एवं चेत्क्रमेण विधेयमिति भावः। मुग्धेऽत्र एव समयमानि
ति। प्रेमभंगांकुरमाकुरु एवं च दृष्टे प्रेमिण सर्वमेतादृक् विधानमुक्तमिति प्रीत्यास्वा
धीनता नीलायमा कोपकरणमुचितमिति व्यज्यते प्रथमतो दासभावं विधाय पश्चा

गी॰टी॰ ५४ 54

ज्वरेण ताऽन्न विधेयमिति लौकिकोक्तिरपि ॥१३०॥ नायकः स्वसख्याप्येवक्ति॰ आसाद्येति
। विहितः अभिरुचिरा स्वेच्छा विषयीभूतो यया केलिस्तद्रूपः परोऽधिकिन्नयस्य पराजयस्ते
न जयश्रीः । निरुद्धि विविधविषयसुरतं तेन प्रेमैवैरूपयपराणवतौ । निभावः हृत्तेर्भंगं पुराजयं प्राप्य
अन्नयानापि कृपा अक्षान्तपाशान् निःसारयतेति कपटरूपा मिथ्याकोपेन सख्यः उत्सा
रिताः दूरी [redacted] ताः एवं चेन्ना
हृक्रीडनेन करात्पल्लवसारं चेत्तु यो शाणितेति मिषेणास्वरूपाद्यु-सार्धमितिज्ञातकेलिं कुरु
ष्वेति मां प्रसमभिमंत्रितमिति व्यस्पते॰ तेन चैतादृशी नाम्नावनुरतेरिति ॥१३१॥ सखीना
यिकामुपदिशति ॥ आदरणीयेति । हे सखि आदरणीयाः गुणाः सौंदर्योदयोपस्थाः
सापक्षे गुणाः तेतेवः महत्वामात्मेन पक्षे उक्तेन तेन नायकेन॰ पक्षे सौधेन॰ शिरसि प राम ५४

नेः स्वभागे। निहितासि। एवं वचनापकस्त्वया त्वं सर्वदा करोतीति न तस्यापराध इति भा
वः। तथार्थे लाघवविशेषः दोषपदेन लाघवे परिस्फुटेऽलंघोत्पन्ने। सोऽयं जनाकेवपद्वेलसि
अस्थिरा चित्तभ्रमवशात्॥ पक्षे वेल्लनं कंपः। एवं चैतादृशनायकप्रतिक्रोधादिभावा यस्य क
रुणामनुचितं तच्चेति निध्वन्यते॥ १३१॥ एतादृशत्वदीयदर्शनेन ममास्सक्तिं त्वय्येवं समुदेती
ति कश्चित् काचिदुक्तिः। आर्द्रमिति पद्भ्यां त्वया तिरस्कृतं तस्य दर्पमेवाहं नयः करोमीति को
चित्कश्चिद्दाह। आर्द्रमपि सजलत्वादिति भावः पक्षे प्रेमवत्वादिति भावः। एवं च त्यागानर्ह
त्वेऽध्यन्तेऽस्तनजघनात्तिरस्यपक्षे आ अपि लिंगनार्थ इत्यर्थः॥ सुतनु एवं चस्य हणीयत्व
मावेद्यते त्वयोन्मुक्तमेतदंशुकं वस्त्रं। पक्षे अंशुकमिव सूक्ष्मत्वादिति भावः। एवं च विर
हातिशयमावेद्यते। खस्थं अंतरिक्षस्थं। पक्षे निरवलंबं एवं च त्वमेव ममावलंबनमिति

गो.टी.
५५
55

सुप्यन्ते। त्वामवाप्तुमिव स्पर्धया किरणानुपिबन्ति। एवं चाचेतनस्यापि शुकस्येदृशी त्वामवलो
केत्ताहृशी स्पृहा किमु वाच्यं मादृशस्येति भावः। अथवा अचेतनं शुकमपि त्वत्समागमा
य तपस्तपति तत्र का वार्तामिचेतनस्य मम मे इति भावः। अन्योप्येवं नरालावच्छिन्नस्तपन
करपानमात्रेणेव तपस्तपतीति लौकिकं॥ १३३॥ कश्चित् कस्याश्चिच्चेष्टां वक्ति। आरो
पितेति अङ्गभवत्वेच्छिराभवन्ति मंत्रेण शिलापायमासेधिताश्छायिन्तचरणान्परिणायो
विवाहस्तद्रूपा आपत् दुःखरत्वादिति भावः। आपत्सहं दुःसहत्वमावेदयन्ति। तस्यामग्रापि
जारमुखं वीक्ष्य हसितैव। एवंविधे तेप्सर्वपि त्वमथ मनो महिवाहः कुतस्तत्रापि च्छिरत्वप्रार्थ्य
नाङ्गीकृतपनैनेतावता त्वया भेतव्यमिति निश्चस्यते। यहापरिणायनिपत्नोपनिना पि वृहद्भिः च्छि
राभवेति प्रार्थितापि जारमुखमवलोक्य हसतेन त्वयैव चिंता विहान्न त्वं प्रदर्शितेसा त्वं

रा.म
५५

त्वय्याप्यपरिज्ञाता किमर्थं विमेच्छीति काचित्कौं विद्युक्तिः ॥१३४॥ अन्यागनागमनखिन्नां
नायिकां नायकः समधत्ते। आयातीति। मधुकरीव अन्या आयाति आगच्छति याति
गच्छति खेदं करोति वा कपटस्वभावादिति भावः एवं चान्यागमनेन मम न सुखमिति विधी
यते। मधुकर कर्ह्यंदरति उन्मादक त्वं मंदबधेन मम कपटेन इर्ष्यं लक्ष्यते। एवं च ने नास्त्र
बुद्धेर्मत्तस्यामिति ध्वन्यते मम मनसः अधिदेवता त्वमेव कमलं स्पृश्येश्वरि। एवं च म
न्मनासि सर्वदा त्वमेव वससि सा तु कादाचित्का गमनवतीति न त्वया मयि विधेयः
खेद इति ध्वन्यते ॥१३५॥ एवं चतुरा एव कांताः प्रायेण वाहुल्येन। एवं चैकां चतुरा
पि न हरन्ति तथापि न क्षतिरिति भावः। पुरुषं हरन्ति। एवं च त्वया स्वचातुर्येणोवना
यकः स्वाधीनताभाजनं विधेय इति व्यज्यते। कर्कादिषु हरिसंचरणारूपदक्षिणा

गी॰टी॰
५६
56

यन्नेतरगो॰ क्रमेण सप्तपंचाशदष्टपंचाशदेकोनषष्ठिषष्ठ्येकषष्ठि ननु विंशत्येकप
कलासहितैकषष्ठिकलाः इत्येवं द्रुतगतिर्मकरादिषट् राशिसंचरणरूपो न सापरी
क्रमेण चतुर्विंशत्येकपंचकलासहितैकषष्ठ्येकषष्ठ्येकोनषष्ठ्यष्टपंचाशत्सप्तपंचा
शत्कलाः इत्येवं मंदा निरिसे निर्विल्पक्रिया ॥१३६॥ कश्चिदन्यो नानापि कांस्ते
ति। आह्वाने जि। काचिद्देवश्च: आह्वानमंत्रपूर्वकग्रहणं पानं गलाय: करणं ले
प: सर्वांग: संयोग: एत: गरलस्यापनायहरणसमर्था: कापि अनिर्वचनीयगुणा
सिद्धौषधीवल्ली। जीवयति एवं च दूरतो पिलवपादर्शनमवश्यं देयमिति ध्वन्यते पद्मा
न्यां गनाभ्यवलां च लोकधरणाधरपानं सर्वांगालिंगनै: सर्वापापनोदने समर्थास्त्वं
तु केवलमवलोकितमात्र विरहविषगतासौ रसं प्रदाभवसी। निध्वन्यते तेन वा न्यांगनाभ्यो राम

५६

त्रिकालपि जितस्तुलितर्थ्येयतेयष्ठानस्यादर्शनमात्रेणैवाहं जीवामीति नायिका सखी
स्वसुक्तिर्नायकस्य ॥ १३७ ॥ नायिका सखी नायकं वक्ति ॥ आदोलेति आंदोलन
दोलमस्तीनचंचलालकाः चपलमेखलास्फुटद्घटिकासमहस्पर्द्धागितेशब्दोय
स्यास्ताभोगादृशं नेपुरुषायितेविपरीतरतेकारिणी तांप्रसिद्धगुणगणस्मरसी
ति कद्दानस्मरसी त्वर्थः एवंचैतादृशं गुणशालिनीं त्वत्स्यादपि दृष्ट्वानुसं
धानं भवेत्तर्हि कथमन्यत्रासक्तिसंभावनेति भावः। स्मरस्य वामरश्चिहूस्पर्ध
छिमिव एवं च यथा चामरादिचिह्नेन राज्ञापमितिः तायते तथा नयामदनोयमि
तिमदनप्रसिद्धिसंपादकत्वेनातिसोदर्यादि गुणवत्तानायिका कथामावेद्यते ॥ १३८ ॥
नायकोन्यां पश्चिकां वक्ति आक्षिपसीति। हे सुतनु अस्मान् केनोः कसांकवरांञ्ज

गो.टी.
५७
57

वेयथ वक्रोक्तिपरसिस्य शासित्रिरस्करोषि च तथा वलिरपि त्रिवली वयोरैक्यादेस्य मध्ये
त्रिधा बद्धः त्रिधेत्यनेनार्थेन निर्जितिं वध्यो यन्ते। त्रिवलिर्वा च कस्या वलिशब्दस्य पुंस्त्वेन्मेवा
नुरोधान्निरंकुशत्वाद्वा। इति अमुनाप्रकारेण जि [redacted]
ता: सकला: वराम्या: प्रशस्तरोपयान संबुद्धि: तनुदानशरीरदानेस्वल्पदानेवलन्नसे। एवं
वा त्वं तौदर्पशालि तथा नव तनुदानमपि तनुदानमेवेतिर्व्यञ्यतो तेन चेन्नदाने विलंबो न वि
धेय इति ॥१३९॥ कस्यचिद्दत्तं तन्नापि का सक्तिं कश्चिद्दूक्तिं। आक्षेपेति। आक्षेपस्तिरस्का
रञ्चरणालंघनं वरणाहति केशग्रहः एतेषां यत्के तिंकुतुकं यत्तन्त्रेतरेतरेण समासत्के न
स्त्रीणां पतिगुरुरितिधर्मसुन्तनु: आविर्भाविता पिन। एवं कथाहजि कर्थम वापाभपि ने तुदुही राम
५७

रितं तत्रनोपदिष्टमिति किंमुधा श्रमितिभावः एवं चेत्तत् आवरणे आक्षेपणादिनि विक्षेपनये । ति
भीतिश्चन्यतो लिनस्वा सं तत्केलिलं परत्वं · म्परंमुधादिसमुत्थापको पथा स्थितएवापिशब्द
इति अर्जव १४०॥ नापिकानायका कस्मिंक संगसंबंधी वस्त्रि। आगच्छतो हे सखि अद्य वेशे
तं वीक्षणाभाववत्यपरुपद्धं तेन आगच्छता आगमनवता एवं च सत्यं मुखागमनाभावेन
दर्शनाभावो व्यरूपते · पक्षे अनवेक्षितं पट्टं स्वेय · आगच्छता प्राप्तेन तेन नायकेन जघनं
नस्य पदमुक्तवासः तदपि वोढुं मुषितास्मि असमर्थाकृतास्मि एवं चोत्तरीयवस्त्रग्र
हणं दूरापास्तमिति भावः । न चागमनसमय एव न कुतो गतं त्वं पेत्यत आह · न विद्यते
शक्तो यस्मात्तेन समर्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्रोवसरणापराकामिति भावः । पक्षाका क्वानु
मुषितास्मि अपितुमुषितास्मि । पक्षे अंशुरेव अंशुकः तं किरणमपि वोढुं न शक्तेन · दृष्टो

गो॰टी॰
५८
58

तमाहः वराटकेन कपर्दकेनार्थी वयाचकइव। एवंवपश्चाद्भागीयकिरणाभ्यन्येन सद्धि
द्रेण वकपर्देनियथाचकोमुषितोभवति तथाकस्मिकपश्चाद्गागमनशालिना स्नानावसा
नसमयेजघन्यंभुकमहरणापिहतविज्ञातेतिभावः। गोदुदेशेपृष्ठभागछिद्रवताक
पर्दकेनअहरंतितदभिप्रायेणोदं। पश्चान्ननवेश्मितपृष्ठेनस्वपश्चाद्भागभालोवकेन।
एवंचमीतिभ्रान्यत्वेनविह्वलत्वेमन्यते। जघन्यंभुकमपिवोढुनशक्तेनएवंवविरहक्षी
णतयावासस्रीभाररूपत्वेवमन्यते। एतादृशेनमुषितास्मि। एवंवतथाविधतदीयाम
स्क्रिमालोक्याहमपितत्रिमग्नमनस्कान्यतास्मीतिनायिकावक्तीत्यर्थः। अन्योपिवो
रपृष्ठतःसमागत्यतथालुण्ठनंकरोतियथाजघन्यंभुकमपिनभवतीतिलौकिकेन
शक्केवेतिपाठेजघन्यंभुकमपिवोढुमसमर्थेवेत्यवधारणार्थकइत्यविशदः॥१४१॥

राम
५८

नराणपकोरमवलंव्यसुलांनायिकानायकं प्रतिसखीदर्शयति॥ आकुंचितेति आकुंचि
ताएकाजंघायस्मिन् दरं ईषत् आवृतः अर्द्धउरः यत्र गोपितः अलंतमाच्छादितः अर्द्ध
रूपत्रभ्व सितक्रमेणनमत्पटुदरंनेनस्फुरन्नाभियत्रक्रियाविशेषणान्येतानिसुरतो
द्देशयनंस्यात् क्रियाशयनमितिसमरः॥ एवंचवलमेवेनांप्रसादयेतिअभ्युपेतेः यथासुरतश्रा
न्तशयनमालिंवर्णितमेतत्॥१४२॥ सखीनायिकासक्तिविशेषंनायकंप्रत्याह॥ आरण्ये
ति॥ अनल्पवृद्धुद्रुमंगृहीतानावकंवासः वस्त्रंदत्ता न यारजकगृहिण्याएवंवसंसारनि
र्वाहकत्वंतस्याइतिभावः॥ मुग्धासुंदरीमन्मथरकतिपयपदैर्नैर्निस्वाविगलदस्याकृता॥
एवंवैचलवर्द्दगसलगिवसनदर्शनमात्रेणपवनंअपमिपिनगणपापि ततेकावार्त्ताखिदंग
सेगढ़इतिव्याज्यते॥१४३॥ कस्यचिदुष्टस्याधिकारदायनायप्रथलेशालिनप्रतिकस्मि

दन्यो न्यायावक्ति। आस्तामिति॰ अस्य परागतरोः दोहदं फलजननसामर्थ्यमिति भावः। मारव
पञ्चयं अवकेशी निष्फलः वन्ध्योफलो वकेशी चेत्यमरः। आस्तां इदं वरं॰ अत्र हेतुमाह॰ ए
तस्याः फलिताके ववारं॰ एवं वंध्यफलाभाव इति भावः। उद्वेगं॰ घोटा तुपरागा के मुकइत्यु
पश्चभा अस्यानु फलमुद्वेगमित्यमरः। अथिराग्यञानि दि। एवं चेत् स्याधिकारेस्य आदित्ये
नेत न योद्वेग एव भविते ति द्युत्यते॥ १४४॥ दुष्टावलंवन पुरस्सरा रब्धकार्यस्यावश्यम
नर्थजनकत्वमिति कश्चिद्दन्यो न्यायावक्ति॰ आरब्धमिति। अमरे: एवं चेत्तादृशो योगशा
लित्वं पुत्रंमित्यावेधत्ते॰ पत द्विजिह्वं सर्पं॰ पक्षे ता कालिकान्यथायादिनं स्वहस्तपिलास्य
करे विधाय॰ पक्षे स्वाधीनी कृत्य अथिमथनं आरब्धं तस्य परिणामः लचितएव यत
विषमं दाहकत्वादिति भाव विषजातं उत्पन्नं॰ एवं च यथा द्विजिह्वावलंवनेन समुद्रमथ

नेविषममभवन्नथातुच्छावलंबनेनारब्धकार्यपरिणामेऽसमग्रेवफलंभावीतिमन्यते।
यथाच्छिन्नैवकारणेनजनेनलंबरतोयत्रिश्रवणाद समंजसंयद्धयरणमप्येतादृशा
यलंबनपुरस्सरारब्धकार्यएतादृशमभवत्तत्रान्यथावार्त्ताकिंवेतिमन्यते॥१४५॥ आव
र्जितेति। आवर्जितासंयमिताकेशपंक्तिर्मंत्रभ्यासेः उत्कंपोपोत्तनेनतपोर्पिताः ए
वोभुजोयत्रशिथिलमंभुकंपन्नरत्सविवशास्वानधीनात्तचतुर्थस्यास्तस्याएवंवभिः स
होगतंवक्ष्यते। शयनेस्मरामि। सुरतश्रांतनायिकास्वापवर्णनमेतत्॥१४६॥ नाय
कोनायिकांवक्ति। आम्रेति। दूर्वांकुरः अरुणश्यामलाचरुचिर्दी। स्थिर्यस्य। अच्छिक
केशोपरोत्सतिकथनेनकमलाभंकिस्मारणोनवधाहष्टकालागमनोपन्यासेननेदा
वीतेमानेविधानमुचितमितिमन्यतेयाहाम्रांकुरोयमिल्पदिनाप्राहृट्प्रादुर्भावशे

गो. टी.
६०
60

सन्नेनावश्यंपतितस्तेसमाजास्यतीतिसखीचिरहविरहखिन्नांनायिकांसमाश्वासयतीत्यर्थः
।केचित्तु श्रीशंकरसंस्थानसादृश्यावधारणेनसामान्यवनितामुपहसतिकश्चिद्विदग्ध
इति।।यत्तुनायिकाचित्तप्रक्षेपपरमिदमितितत्केनापिनायिकाचित्तप्रक्षेपासंपा
दनाक्षास्यापनादिभिःकथनाद्वानुचितमनमित्याभाति।एवंदरकुटिलेत्यादिप्राकृ
तगाथाविषयः।।१४७।।कश्चित्कंचित्प्रतिवक्ति।अभंगुरेति।अभंगुराग्राकुटिलक
टाक्षावहुगुणावशीकरणमादिगुणशालिनीपक्षेकुन्तकुसुमरूक्तरूप[redacted]
शालिनी।दीर्घकिरणनिवसना।आस्वादप्रदासुखदाप्रियायादृष्टिःपक्षेकुटिला
ग्रावहुतरस्नेहमहत्तरा।पक्षेवहुतंतुमयी।लंतापमानामधुरवस्तुदात्रीवमोचना
योग्यत्वंदृढत्वंहरतोपिकार्यसंपादकत्वंअवश्यजनलोभनीयत्वंवक्रमेणोभयत्वम्

राम
६०

न्यतो मदीयं मनः कर्षतीति एवं चेन्न मम मायया शाधइति भाव हृ दमहं हृदयस्थेन स्वस्मिन्नां भीर्थमा
वेधने। वडिषरज्जुरिव वडिशो मत्स्यवेधनमित्यमरः। एवं च यथा वडिशरज्ज्वाकृष्टमत्स्य
हृदयावच्छिन्निरसंभवित्री तथा प्रियापाङ्ग्याहृष्टस्यमच्चेतसो मयपवाच्छिन्निरित्तिव्यज्यते ति
न चेष्टा तद्भूष्यत्वं तेनापि त्वदुपदेशं पात्रमहमिति॥ १४८॥ नापि कास्त्रवी नायकं प्रति व
क्ति। आलेपेति। यथा यथा इच्छसि तथा आलपत्वं मनसि यद्दायातितद्यथेष्टं वद इवाच्या
वा अविचारमाकुथा इति भावः। इदंयुक्तं तव न ममेति भावः। यद्वानान्यस्य समीचीनस्य
।किं तव चव तं एवं चैतादृशवक्रतायोग्यत्वं तवेति भावः।। किं अपकारस्य स्तिगोपयसि उक्त
नेत्विवदृसा त्यर्थः। यद्वा यथा यथा समाधानुशकां तथा वचनरचनां कुरु एवं च तत्र ना
स्मा कमास्त्वेति भावः। एवं च गोपनेन किं सर्वमेति भावः। यद्वानान्यस्य समीचीनस्य।

गो॰टी॰
६१
61

किमवधूर्त्तैरेवंचेतादृशावक्तृतापोगपत्वं तत्तेतिभावः। किंस्वपवारुपसिगोपपसिउका
नेतिवरस्त्रीत्यर्थः। पक्षापथायथा समभ्यग्राहुशकां तथा वचनरचनांकुरु एवंचनत्वत्रा
स्माकमास्वेतिभावः। एवंचगोपपतेन किंसवमिवास्माभिस्त्वदद्दृत्तंशापततइतिअस्य
तेस्त्रीमात्रकलंकभूतेयंमसखीएवंचान्यापिनैवंविधंसोढुंशक्नोमीतिभावः। जी
वितार्थेरंकारीना॰ एवंचत्वदृग्लोकनेन तस्यामरणमेवभावितिभावः। सुभगक
थमन्यथैतादृशप्रियाप्राप्तिरितिभावः। एवंचेयंजीवितमात्राभिलाषिणीत्वदुपमे
तादृशदुश्चेष्टितैःसहतेनान्यथैवसत्वमितित्वसत्यासक्तिनायकेनस्यांचेनरनापिका
छिकंब्रज्यते॰ तेनचतथाविधापतिस्यां तवैतादृशाचरणमनुचितमिति॥ १४९॥
काचिन्नायिकानायकंप्रत्यान्योन्यापदेशेनाहवक्ति। आस्वादितोसि॰ भवतः वदनस्यमाधु

राम
६१

रिवत्तरे वेदे विदिसाए त्न देवा हरसना हृदयपरं विजानासि। एवं च केवलं वदनभाक्रूपमा
त्रेणापरकीयं वाक्प्रसरं त्वं द्रष्टिवान् न तु सौष्ठ्यं करोषीति अस्य नैः पद्यापी त्यारंभ एवैता
दृशं वत्वया क्रन्तमनेप्र त्वेत्सं गतिरुत्सवं तदुःखेदेव भाविनी तिनातस्त्वत्संगतिमहं विध्यास्य
इति अस्यते॥१५०॥ अन्तासादितनायकरसं सामान्यवर्तिनं सखी वक्ति। आक्रुष्टीति।
अन्ते शिद्रः दुःसहः पक्षे वर्मसंबंधी क्लेशः प्रपात्ममा त्मानं प्रकाशयंती मां सुतनु रहसि
स्वाधीनतां नय सिवामनी छनपथवाली तानुकूलगामनजननकवस्त्रं वहित्रमिव नावमिव
वहित्रपदेन सहनशीलत्वमावेद्यते॥ एवं च त्वद्दर्शनेनाहमितः सवरमागतस्वे त्वं वेहि
इति अस्यते॥१५१॥ केषांचिद्दाश्वर्यं शांकं चिदुपकर्तुं मुद्यतं कंचित्कश्चिदन्योक्त्या वक्ति
॥ आयासइति॥ हे वत्तसि कस्य मां सिकस्य एवं चेतस्य मांसदानमशक्यमिति अस्य

गो.टी.
हरि
62

ते। वैतंसिकः कौटिकश्चमांसिकश्च समं त्रयं। सारमेयकुक्कुरश्वानः श्वमः परस्य हिंसा प्राण
निर्गमफलको व्यापारः तत्सारः सारस्तं नात्यदितिभावः। एतदेवाह। त्वामपसार्य दूरीकृ
त्य वल्गादित्तिभावः। एषः कुरंगः हरिणः एवं च कृपाहत्वं ध्वन्यते। अधुनैव। एवं च पश्वा
त्मनी कारम्भो वा ध्वन्यते। अमेयमैं। सिकानुपायिमिर्दिभास्यः विभजत्याश्रयः इत्यर्थः। एवं चे
ताहशानुचितकार्यकरणे त्वचेन किंचित्फलं प्रत्युत दुःखमाहात्म्यत्रदंदर्शनविशेषमिति प्रयध्व
ते॥१५३॥ कश्चन कस्य विदूरे कस्य विशोत्तमस्यो भावकिं॥ आनयतीति॥ कोमलायि
कलमास्तेषामावल्लाः कवलनेनुलं हितः हरिणाः आत्मानं प्राप्य पल्लिबंधन यास्त्वमि
त्यर्थः। एवं च यक्तित्वं ध्वन्यते। पाथिकतत्सरांसि पथिकपदेन विरहस्थितत्वं द्योत्यते। तत्क
णात्यदेन कलमं गोपिकास्य हर्णी प लं ध्वन्यते। कलमाः शालिविशेषास्तत्र क्षणाक

राम
हरि

र्थाः सविधेऽज्ञानपतन्ति। प्राप्नुवन्ति। एवं च फलमुद्दिश्य गोपिकायाः पथिकं तरुण्या सक्तो स्वयं कल
मक्षरां करिष्यामीति धियेति भावः॥ एवं च स्वार्थप्रियज्ञानपाऽनेनैतस्माद्दोलं क्रियत इति
मन्यते॥ पद्यं॥ मद्गोपि स्वार्थमेव मादृशं कर्म कर्तुं जानाति। तत्र किमुवाच्यं मनुष्यरूप
पास्त्वेति नाहमिदं कर्म ज्ञास्यामीति वादिनीं कांचन प्रलोभनपुरःसरं काचिद्वक्ति॥ पद्यं। का
चित्कांचिद्दूतीं वक्ति। अथ वेनमेतस्य दर्शयित्वा सक्तिमुत्पाद्य तस्याधनमनेकोपभुज्यत इ
ति कश्चित्कंचिद्वक्ति॥ पद्यं॥ मद्गोपिकाधिगोपिका कलममक्षरेण तरुण्या संगतिरु
पोपकारस्तस्याः क्रियते त्वयानुमन्तव्येति काचिद्धात्रीमुपालभते। अथ वा स्वार्थपुरः
सरं तथैतादृशं कर्तुं शक्यमिति काचिद्दूतीं कांचिदन्योन्यावक्ति॥ १५४॥ किं त्वयैतादृ
शमकारि येनार्यमकन्यादृशं वक्तीति वादिनीं सखीं गोपिका वक्ति॥ आसीदिति॥

अपंनायकप्यराश्वाद्रएवमद्विषपकरस्मवानेवासीत्। तदाह। तोपिकिमपिकिमाह। अवादी
त्। नेसर्थः। अयमेवेनिपोजना वा। एवंचसर्वमत्र नवेवमस्यक्षमिति व्यज्यते। सखि अक
मासुनिष्ठुरभावात्प्रेमाभावात्सखीराष्ट्रम्लानात्॥ करुनिरुद्धे। पटहइव। आनकः पटहो
स्त्री त्यमरः। एवंचननममापराधः किं त्वयमेव निष्ठुरताक्षोदशं वक्ति। तिध्वन्यते। पटहो
प्याईस्साद्रिणोनशाब्दं जनयति मुखस्तजनयनमुद्दतिभावः॥ १५५॥ त्वद्धेषिते नमिदपा
कराएपनायिका त्वां किं किं न करिष्यति। निवादिनी नायिकासखी नायकोवक्ति॥ आज्ञा
करइति॥ मयद्वापद्त्वमेवतत्प्राः सर्वदा ज्ञाकार्यसि नहि इपधुरवराणविष्यती। निवा
दिनं नायकोवक्ति॥ आज्ञांकरोत्वेमादृशः। आउनेपरिभवस्तिरस्कारः एवंचनाउना
यिकायाहृरस्थ त्वेपिप्रत्यक्षं वन्निर्दिशेन सर्वदा तद्भतमनस्क त्वेतेनाम्या दृशावराण

माबोध्यस्यते। अहं अस्मि शीलेन शीतलः सोम्यः। एवं च स्वभावस्य दुराकर्तुमशक्यत्वेनेतद्
पराधनिवेदकस्य वृथाश्रमवत्त्वेनेति व्यज्यते॥ तेन त्वया तत्र किमपि न वाच्यमिति। इयं प्रियेण
रहः प्रियं वक्तुमपि एवं च कर्तुं न त्ति किमुवाच्यमिति भावः। न वेद॥ १५६॥ एतस्माद्धि हरंभवि
ष्यतिन वेत्स विचार्य कारिणामन्यो क्वापि कश्चित्तर वक्ति॥ आधायेति॥ दुग्धस्य कलशे पात्रे
मंथानमाधाय। आशार्थे इति ध्वनितायस्याः सा गोपी गोपस्य स्त्री। एवं च विवेकविधुरत्वं ध्व
न्यते। एवमरतिप्रान्तः प्रारितात्तरश्लाघ्यपात्रा देवेशेषां निवेशाय निषेध्याप्यपति। एवं च देवः
क्षीरसमुद्रमथनेन पारिजातो लब्धः स च कृष्णेन सत्यभामायाः दत्तस्तादृशिमपारिक्षीरं निर्म
थ्यतं से प्राप्य सत्यभामाधिक्यं भविताव्यमिति कृते भांडस्थक्षीरमथने तदुप्राह्याऽदेवे
निंदति न स्वमोरथोऽस्मिनिति भावः॥ एवं च पुनोपद्रुविष्यती तिनिर्णयस्तत्रैव तत्त्वदर्थं प्रह

गी. टी.
६४

त्विति चिंतेति ध्वन्यन्ते। यद्येतस्मात्ममसुखं भविष्यतीति न वेत्स्यवधार्य कस्मिंश्चिद्दाससक्तिं वि
धाय तद्भ्रमाद्देव विनिर्दिको कोचिदन्यो स्मपा वन्ति। यत्तु पारिज्ञानेन वनी लमिस्याहा। तन्न
था को बाध अवगाद सम्यक्॥५७॥ कश्चिन्नापि कोसा धके त्वेस्वस्पस रवापे वन्ति॥
आस्तामिति॥ निर्वेदयितुं योग्यो दुर्विनयोपस्य नादृशो किमपि सन्ति। एवं चावरपकथ
नीयत्वमपराधे ध्वन्यते। मानः आस्तां न कृतं इत्यर्थः। न केवलं मानासंपादनं अपितु
सखीपदं कथनार्हं तां धोनयन्ति। कथनं वा मदपराधस्येति भावः॥ नकृतमित्यर्थः॥
शिथिलितः रतिसंबंधिगुणानां मनोविषयामामुतनुः मम लज्जिता। एवं च परिम
धिगुणाः स्फुसत्वे नान्यत्रासक्तिः कथं कतुं शक्ये निश्चिपासंभावनं लज्जा मां प्रत्य
भः इतो न मानमकरोत्। तथा सखीष्वकथयदिति भावः॥ यद्वा॥ सापराधत्वेन मम ल

राम
६४

ज्ञायोगपत्तेपिसेयस्यकस्मिन्गुणाभावशंकयापासलज्ञाननानादिकमकरोदितिभावः॥ अ
थकान्तमार्पीतिपथाल्हिन्तएवोचितः। एवंचाभप्रसितिलज्ञाकरणादितिकिमपक्षीमितिभा
वः॥ यद्वा॥ निवेदयितुंयोग्यमप्येवमदीयोमदीयपुर्वीनयःसेयिलनोपमांप्रसूयितो
कस्तत्रवात्रीन्यकथनादेरितिभावः॥ १५८॥ काचित्स्त्रियागमनोत्सुकनैमित्तिकंमित्या
दोनतंदुलाधुज्वलपिष्टद्रवलिप्तकरतलादिनाचित्रकरणमंगलगानरूपात्तर्पणविधा
नमन्यजनमभीत्यास्नानावसरएवावर्जितादिहुमनाकरोतीतिकाचित्कोचिद्दृक्॥ अव
तैतिः॥ डिंडीरपांडुरैःफेनश्वेतैःडिंडीरोब्धिकफःफेनइत्यमरः॥ एवंचतंदुलादिपिष्टद्रवसाजा
त्यंध्वन्यते॥ आवर्तैःस्याद्भावर्तोंभसांभ्रमइत्यमरः॥ तैःएवंचकरतलहस्तचित्रसाजा
त्यंध्वन्यते॥ आतपर्णीस्पर्शाभांदधतीकुर्वती॥ मुरवैरितंसशल्देहंतसलिलेयपया॥ एवं

चेतद्ध्वनिग्गास्खगानकरणं तिरोधानमावेद्यते।। पद्मासलिलध्वनिरेवणेनतेनसंपाद
यन्ती।। पत्सनजनभीतित्वमावेद्यते।। तत्त्वार्थकजवानुरी-सुरसा एवंचरसातिशयव
त्वादेवेतादृशाचरणप्रवणत्वमिति घोत्यते।। प्रियसंगमहेतुकं मंगलं गायन्ति। ना
यिकाचेयं परकीया।। १५८।। इतिश्री अनंतदेवविरचिते गोवर्द्धनसप्तशती मंग
र्थप्रदीपने आकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगमत्।। श्रीः।। रात्रिरतश्रमसुप्तां नापि
कां सखी शिक्षयति नुवक्ति।। द्यमिति।। इयं नवदिननिद्रात्सपत्नीव उत्तिंगमनं पश्ये
उत्कृष्टतां हरन्ती। नेत्रनिकोचनयनसंकोचं आलस्यादिति भावः। पक्षेनेत्रविकारं दे
षादिति भावः।। विदग्धतानवपुरतः तव विभावः। एवंच त्वद्गीतिमत्स्यत्वं घोत्यते।
किं वदन्ति इत्यतिनर्तीतिमः। एवंच यथा सपत्नी दुष्टा सीवजा मारोपयितुं समर्था

थेयेन तव दिननिद्रेयं न्नो सुंचेनाभिनिष्ठ्व मन्तो॥ पद्मा॥ नेत्रसंकोच मर्थात्तव कुर्वन्तीसप
त्न्याः प्रौढिविशारदये ने तिभावः। तव दिवनिद्रापुरतः अग्रे। किं वदन्ति वदिष्यन्ति तन्त्रवि
प्र इत्यर्थः। एवं चेदानीं यथा तेषां समाहितुं शक्यं अग्रे त्वं निष्ठमेवानया भावी निष्ठ्वन्यन्तो ना
यिकाचेयं परकीया॥ १६०॥ इमिति॥ इदमुभयभित्तोउभयपार्श्वे सन्नंतं हारगुणग्रन्थहंसगर्भ
तरएककुचमुकुलो यस्मिंस्तत्। बाला या मुग्धा या वधूः गुलिका धत्तुरित्वगुटिका शस्त्रा निव
स्त्रः अस्यतिचैकपक्षे पिकमलां नर्गतकुचमुकुलत्वादितिभावः॥ १६१॥ अथवा पक्षे परीय
कां तच्चित्ते ब्यासे हुंगयिकावक्ति॥ इहेति॥ इह शिखरी वृक्षः। तरुशैलो शिखरिणा विस्मम
रः। तच्छिखराले विनिविनोदेन दंरभी यन्त्ररलं वपुर्यस्य तस्मिन्न तरुहरिणोशाखामृगेन्द्र
त्रो भयपदयोः परिहृत्तिमहत्वात्। विहंगीनि जंपन्त्री उच्छाने। कुलापोनीदमक्लियामि

गी·टी·
६६

66

ल्पमरः। तन्मुखेणाप्पतितुमभिलषतीदं पश्य। एवंच व्यवाय स्वैर्यापेनाद्गव्यानेविधेय
मितिव्यज्यते॥ उक्तं च॥ वानरं चपलं धोधेद्धु क्षशाखावलंबिनं॥ शाखां मृगमतिचपलं सि
तिरूहनिहितं विचिंतयेत्प्राज्ञः॥ अपि मत्तिमुखपर्यंतमाहवीजं हिनोगलतीतिं॥ १६४॥
अन्योग्गनावितालोकनजन्यमानवंतीयापि कां गायकान्यथासिद्धकुतूहलेन प्रसाद
यति॥ इत्युरितिं॥ हेतुतत्तुश्रुतयांप्रवाहग्ध तंमानमहस्वतवे पंम्रललतिकावभंगे
धिकेरसमावाहति। अप्रभंगरसशब्दोऽक्रमेणादंतच वं स्त्रीयत्वा। तिशयसेवाद्विवंध
नपराजयपरिलोगवक्रतामिष्टतातिशयजलाधिक्यक्रीडनाधिकोत्साहकथा
पितवस्त्रानुरागातिशय[redacted]तुल्यप्रीत्यतिशयचमत्कारविशेषार्थ
को। एवंच त्वदीपकुटिलभ्रकुटीदर्शनेममाधिकसुखमुत्पद्यतेइति व्यज्यते। यद्वा॥

राम
६६

तवग्रहः। मानग्रहः। भ्रूलतिकाचाप एवं च मानेभंगे मिथ्या भ्रकुटी कुटिलता सुखावहा
वास्तवकोपेन विहिते निध्यायते। हतिपदस्थाने तइति पाठे सुतनु इत्युः नदोमवाहः
घ तं वभंगे धिकं रसमावहति। अत्रामुकस्येति विशेषानुपादानात् सर्वस्येत्यर्थो लभ्य
ते। भंगरसशब्दावत्र भागुक्तार्थौ तेन मानग्राहः भ्रूलतिकाचभंगे तरंगवाचिनाभंग
पदेनाधिक्यं स्यते तेन वोद्धव्यं व्यज्यते।। एवं चाधिके कोटिल्ये इत्युभयत्रार्थः। अधिकं
रसं शोभोत्कर्षं वक्रा वहति। एवं चैतादृशातिशयितमानकुटिलभ्रकुटीकरणं च
तवोचितं तवाभ्यासामिति व्यज्यत इति सन्निंदगतायकसखी मानिनी वक्ती त्यर्थः।। हह
पदेनावश्यप्रतिकारकरणयोग्यत्वं व्यज्यते।। १६३।। काचिन्नायिकां वक्ति।। इंद्रोरि ति
।। इंद्रोरिव एवं वसंतापापनोदकत्वं तेन वालिंगनार्हत्वं व्यज्यते।। अस्य नायकस्य

पुरतोऽग्रे पथेन विमुखी परिवर्त्तितवदना ॥ पक्षे पराङ्मुखी सापवारणा कृतावरणा
पक्षेऽनर्द्धिसहिता च न्नांनगमित्वादिति भावः । भ्रमसि इतस्ततो गच्छसि । पक्षे वंशचलना
दिति भावः । तथा छापयेव किंतु । तुरिन्नकृतनलकथया । एवं च सर्वगिरीणां संतापापनो
दकसन्मुखवन्नापकपुरतो वैमुख्यचलनभ्रमवधानसंपादनादिमाक्लवपापजनितमि
तिभावः । एवं चेत्तत्सर्वंपरित्यज्य विगलभी त्रायिकमालिंपतिव्यज्यते ॥ १६ ॥ कांचित्कं वि
ज्ञिगृहीतुमुद्यताभावो भुवं प्रति कच्छिद्दन्यो नया वक्ति ॥ इहेति ॥ कपटजन्यकुतुकेन
तरलितावं च स्वत्वं प्रापिता त्वनेच्छापितेत्यर्थः । एवं च न कथितपदं तेदकृपया एता
दृश्यां इह एनस्याएवं च विश्वासानसहेत्वं व्यज्यते । हे कुरंगहरिण । एवं च ज्ञानानन्दत्वं
ध्वन्यते । विश्वासं इयं कुतुकासक्तदृगिति निधियेति भावः । किं कुरुषे तेन वरभसेन सर

ललनया तरलितार्थं चलनं। प्रांशा एवं च तत्सरलत्वे वनवर्षा धिके त्विमा वः। इयं च व्याधवृक्षः॥
एवं च हिंसकत्वातिशयो द्योत्यते। वालधौ पुच्छे वलनेन सन्निहितामवन्ति। एवं चेयमधुनैवं लौ
निग्रहीष्यन्ती निर्नेतना स्याविश्वासो विधेय इति व्यज्यते॥ १६५॥ काचिन्महत्वस्थापक
सगं गर्वभाषिणी काचिदुद्विश्यामेन्या काचिद्दक्षिः॥ इह वहन्तीति॥ वहुत्वं तं महोदधि
रूपं भुजंगं यस्याः सा पक्षे बहूनि महोदधेः रत्नाकरस्य वृशिष्टानि ष्टानि भुजगानि य
स्याः सा॥ पद्या॥ बहुः महत्त्वरो यो महउत्सवस्तद् उदधिर्विभूषणं यस्याः सा॥ पद्या॥ वे
द्धीमहोदधेविषेणाकृपालक्ष्मीरितिया वन्त॥ इयमुर्वी पृथ्वी पक्षे श्रेष्ठा मानस्यपरिपारा
स्य यत्रे सर्वे त्रिकष्टमाभिमानस्य गर्वे इह भवत्सलक्ष्मं नमत्सम क्षमि लिभावः। वहन्तिः क
मटमत्रे दैवस्य कष्टपंरूपभगवन्तः। निखिलं समग्रं पृष्टमपि नाप्नोति। एवं च सर्वेशाः

स्थापनं हेतुरिति भावः। एवं चैतस्यास्तत्स्पर्शावलोकनमपि दुर्लभं तज्जं किमु वाच्यं तत्संगमादिरिति
अस्य नेति। ते न चेयं भवत्सविधं मिथ्यागर्वमुद्वहन्ती त्रि॥१६६॥ कश्चित्सखायं वक्ति॥ ईर्ष्येति
॥तस्यानिमयति संगं विविनयन्॥ ईर्ष्यया अक्षोभ्यायो रोषस्तेन ज्वलितः संतप्तः। प्रयुत
वसनं यज्जघनं तद्विन्यस्तेन नयः सोऽहमेदस्तेन नितंबिनि संतोषं प्राप्नोमि। एवं च तदीपत्न
ध्याविधजघनस्पर्शादेतादृशानंदस्तत्र किमु वाच्यमस्याधराधारेति भावः॥१६७॥ कवि
र्महत्परिगृहीतेषु मतस्त्वयैतस्यामासक्तिर्न कार्येत्यन्यो ब्रवीति॥ ईश्वरेति॥ महा
देवकृतेनांधकासुरविनाशिनो हेतुभूतमोचस्य एतादृशस्त्वं महादेवस्य धत्तूरपुष्पमि
वमितिपुराणगादो॥ पक्षे ईश्वरो महानतदंगीकारेणेचितो मोहः। आसक्तिर्पस्या। एवं च
महत्परिगृहादेवास्यां समीचीनत्वभ्रमेणासक्तिर्न वास्तविकगुणवत्वेनेति भावः॥ राम

अस्याः कलिकायां भ्रमरपक्ष एवं च सारग्राहकत्वेन प्राधान्येन गुणाभासगरिमाणमुद्दिश्य चिरं
नवेति द्योत्यते॥ पद्य॥ आमोदं तावन्मुधा किमिति निनयसि। यतो इयं कलिकाभिध्यानमेवसा
रो यस्याः एवं वार्थभ्रमत्वं स्यत्यते (वी) तरसा अविद्यमानमकरंदा। किं तु वस्य कलिका
।उन्मत्तः किं तवोद्यं तोधिर्भूरः कांचनाढ्यपरायमरः॥ पद्य॥ किं तु वद्धृती एवं च तवेताट्टशा
चरणाम नुचितमित्यावेद्यते। कलिका॥ एवं च महत्तरस्यानुरागवलादेवास्यामुन्मादमा
त्रजनिकायोग्ना॥ पेकायानां सक्तिर्न विधेया। किं तु गुणाग्घालोकनोन्नेति अध्यते॥ १६७॥
वापीसु विविक्तपद्भिः परिहृत्तां कां तां दृष्ट्वा कश्चिद्वदति॥ ईषदिति॥ ईषदवशिष्टः जडि
मा शेषं यपक्षे जड्वं यस्याः शिशिरन्नैसिमापरमांत्र एव वसंतादावित्यर्थः। अन्येरव यपवें:
पक्षे गुणाभक्तेः चिरं निर्भरं अर्त्यं तेन वयोवनात्मन्येव वापी। निवध्यते। एवं चैताट्टशां गु

रामं तोऽइतिसमीचीनाइतिपठ्यते ॥ १६९ ॥ इतिश्री अनंतपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशती
व्यंग्यार्थदीपनेईकारव्रज्यासमाप्तिमगात् ॥ ॥श्रीः॥ सखी नायिकां स्तौति ॥ उच्छ्रसि
तेति ॥ उच्छ्रसितं भ्रूरूपं धनुः पक्षे भ्रूरूपं दृशं धनुर्यस्य• पृथुना कर्णांतेन त्यर्थः। पृथु
नाम्ना राज्ञा यो लोचनेन नेत्रेण पक्षे आलोचनेन कथमन्यथा त्रज्जनावस्थितिरिति वि
चारेण ॥ रुचिरांगि। महांतः श्रेष्ठाः पक्षे महापरिणामशालिनः अचलाअपि• चांच
ल्यमभ्यासिता इत्यर्थः॥ पक्षे पर्वताः केन वंचलभावमानीताः प्रापिताः। एवं च लोक
रक्षाविक्षेपमावेशकं केन धैर्यपरिच्युत्य विहिता जाता इति भावः। पक्षे महीधरत्वा
द्यां महीमालोक्य पृथुराज्ञा इतस्ततः पर्वताः कृता इति भावः॥ पद्मा ॥ अभिमानी रुष्टो
नायकः कथमायास्यतीति चिंतयंती नायिकां सखी वक्ति ॥ १७० ॥ मत्स्रसादादेवे तेथ

मिनः संवृत्ता इति काचिदुक्तिः॥ उपनीयेति॥ यस्य नितंबे कटके। पक्षे यस्यासौ नितंबवश्चत
स्मिन्॥ भुजंगं सर्पं पक्षे विटमुपनी यथा यस्य विबुधैर्देवैः पक्षे विशेषज्ञानवद्भिः कृत्स्नैश्च
रलंभि। सः मंदरगिरिः पर्वतः। पक्षे मंदरगिरिरिव॥ एकः एवं चान्ये निरर्थका इति भावः। गा
रिमाणां गोरवं समुद्वहतु। एवं च मन्त्रित्वं बप्पस्य देने तेश्री मंत इति व्यज्यते॥ यद्वा॥ कस्या
श्चिन्निदर्शनं प्रदर्श्य कांचिदुक्तिः। एवं वसेवगर्वं करोतु न वनुतत्करणमनर्थकमिति व्य
ज्यते॥ १८॥ नेत्रसमपोगा रसविधेगं तु मिति काचित्कांचिदुक्तिः॥ उल्लसितेति॥ उल्लसि
ते लांछने यस्य। ज्योत्स्नां कौमुदीं वर्षति। असौ सुधाकरश्चंद्रः स्फुरति। आसक्तः कृष्ण
स्य रागो यस्मिन्। कृष्णत्वेन लांछनवता सादृश्यं। प्रकटितं क्षीरं येन क्षीरपदेन ज्योत्स्ना
वलभादृश्यं। शाकट इव असुरविशेष इव। एवं चैतत्समयागमने लांछनमवश्यं भवि

गो.टी.
७०
70

ष्यतीतिव्यज्यते॥१७२॥त्वन्मनोगतकाचित्कांचिद्दृक्कौ।उपचारेति॥किंतवस्यवृत्तस्य
नेपूर्वंप्रसिद्धा अथवा वक्तुमशक्याः उपचारेणानुनयाः प्रसादनानि।एवंचनवास्तवा
इतिभावः।यद्वा॥उपचारा अनुनयाश्च सरव्याः एवंवक्त्रद्वचना दरकस्यागोपोगपस्त्वं ध्व
न्युते।वचनेनएवमेवमानस्त्वयासंस्थाप्यः क्षणोत्तरमवश्यमयमत्वंत्वश्योभवष्य
तीत्येवरूपेणोपेक्षिताः अवगणिताः एवंचत्वस्यापराधस्यन्यत्वंधन्यतेस्मृकन्नास
निष्ठुरमपिपुरुषमपि।एवंचसखीवाक्त्रभाषणंदूरापास्तमितिभावः।यद्विवदतिनि
हिकलिकेतवाल्कलहकूपदाघागच्छामि।अर्थात्तंद्रष्टुमितिभावः।एवंचीक्षुनाते
वंतष्योदासिन्यमालंबितंयथानतिष्ठुरमपिवक्तियेनकिमित्येतादृशोवदसीतिव
क्तुमहंगमिष्यामीतिभावः।एवंचाक्षुनावाभ्युपामस्तदर्शनइतिचिंतातिशयोद्योत्य राम
७०

तो॥ १७३॥ सरवीनायिकां वक्ति॥ उशसी त्यि॥ श्रीड वक्तिउपवीनतांनी छुपवीनस्यंत्क
तमित्यर्थः॥ मुक्तां दामपरिवर्त्तयंत्या कंथ कुर्वत्याः उधस्ति पुरुषापि तस्यचेदृग्ध्यं केनक
मितमपि नुसवेरित्रिभावः॥ एवंचेदादानीमस्म त्समक्षंल ज्जांनाटयसिपरं तुत्वदीप
तक्तालीनलज्जाभ्रम त्वंतथाविधमुक्तादामपरिवर्त्तनमेवसर्वेषां कथयती। तिभा
वः॥ १७४॥ नायिकां प्रतिसखीवक्ति॥ उडीनामिति॥ प्रासादउड्डीनानाम्याति विशे
षशालिनां॥ हेनरुणि॥ पक्षिणां पंक्तिः पवनेन छिन्ना चरसोआविद्धावेजयंती वप्रा
लेवविशेषेणास्फुरति त्वंपश्य॥ एवंचनायकः प्रासादमायातसंवमपि प्रयाहीति
ध्वन्यते॥ यद्वा॥ संकेतस्थलमिदमितिज्ञाप्यते॥ १७५॥ अतितीक्ष्णामतिभिः संर
क्ष्यमाणां कांचित्कश्चिद्दृष्ट्वा तत्सावक्ति॥ उज्जागरितेति॥ कांचनकेतकि उज्जागरि

गो॰ टी॰ तः जागरित्रैः तुच्छावचयत्नैर्निरुद्धः मकरकराणां प्रकरो यथा तत्संबुद्धिः। नवसौरभ्यस्य
७१ समुदायः मा विकसतु मा स्फुरी भवतु। एवं च तेऽपि नामिमस्तस्त्वद्दर्शनापन्नमरण
२/ -रात्रिजागरणादि भवति। तेषां दुष्टादिभिर्निवारणे क्रियमाणे तद्योक्तन्तिः फलमि
ति व्यज्यते॥ १८ ॥ सखी नायिकां वक्ति॥ उच्छ्वसितं भ्रमरि त्ति॥ निस्तरंगे क्षिरणीवस्था
न्तस्तबुद्धिः निश्चलं स्मरणे एवं च चिंताबलमभिव्यज्यते। उच्छ्वसितं भ्रमः सती। त्वमति
क्रांते निवृत्ते किं चिंतयसि। एवं च निवृत्ते चिंतनमनर्थकमिति भावः। यतो गुडस्येव वा
रिमापाकः परिपाकः क्षुद्रस्यनीवस्यर्थे क्षुद्रायाः मक्षिकायाः अपचारः संबंध
स्तेन विरसो भवति॥ एवं चनाचस्याध्यस्थे प्रेम्णा न निर्वाढ इति भावः। एवं च माध्यस्थ्ये
प्रथमतो विधायपश्चाच्चिंताविधानमनुचितमिति ध्वन्यते। क्षुद्रासक्तं त्वं कथमधुना राम ७१

विधेयमिति तिसृचिंतासखी वाक्ति॥ एवं च सुहृत्संवंधे विशेषप्रेमवैरस्यमिति ध्वन्यते॥ तेन चंद्रस्य
रिसोग एवोचित इति कश्चित्॥ १७७॥ कस्याश्चिद्व्रतोत्सुकां कांचित् कांचिदूक्तिः॥ उद्दिश्येति
॥ उद्दिश्योद्दिश्य विधेयमिति श्लोः॥ इति निःसरंती अर्धात्केलिसदनात्सखी इयं नायिका कपटकोपे
नूनं वासे वेतिभावः॥ कुटिलेभ्रुवौ यस्याः अवतंसं पद्मा आहतः दीपो यस्मिन्कर्मणि यथा ति
। एवं आक्षिप्तसख्योपुपरितिष्ठा। एवं च दीपनाशनेन रतोत्कंठा ध्वन्यते॥ १७८॥ स्वल्पवलो
पिशांतिशालिनि प्रबलस्य न तथा तेजाधिक्यं भवतीति कश्चिदन्यो कयाकं चन वाक्ति॥ उदितो
पीति॥ उदितोपि॥ एवं च श्रीरागताभावो व्यज्यते॥ तुहिनहिमस्य गहनं यस्मिन्नथवा तुहोने
न न गहनं नवेदि आकाशप्रांते तापयतीति तपनः सूर्यः नदीप्यते नास्तं तं प्रदीप्तो भवति
। कथितेच्च तपूरेण पूर्णस्य शरावस्य मज्जनविशेषस्य शिरसि प्रदीप इव॥ एवं च शीत

त्नत्वेन कस्यापि क्रोधाग्नेरधिकामिति व्यज्यते। तेन च शांतिप्रवणत्वमुचितमिति॥ पद्म॥ सो
प्यसमुदायेक्षणेन किं चित्कर्तुं शक्यमिति अन्यो क्ता कश्चिदुक्तिः। स्वयं स्वाम्यार्थं प्रांजपदं
। अथवा हीनबलसमुदायाकांते प्रबलस्य शनैः शनैर्बलं भवत्येवेत्यन्यो स्वावक्ति॥ उदितः
अपि स्तुहि नगाहने इत्यन्ये ऽन्ये निनंति का कुः। अथवा बहुतरशांतिमति हृदयाकाशे काम क्रो
धादेस्तथा प्रसरः इति कश्चित्कं विदुक्तिः॥ १७९॥ उद्गमना दिव्यापाशलसात्त्वं क्रिमिति वा
दिनीनापि कावक्ति॥ उद्गमनेति॥ सः षट्पूर्वः अनिशं निरंतरं हृदये गतः हृदयमधिष्ठितः
॥ पद्म॥ अनिशं मोहयतीति योजना। द्विपितः उद्गमने उत्थाने उपनिवेशने स्थितौ शयन
पर्यङ्कौ पार्श्ववर्तने चलने वक्रांगकरणे वचने आधारे मोहयति भ्रांतिं जनयति तन्नच्छा
पारासमर्पी करोतीति भावः। एवं च तथाविधनायकाप्राप्त्यामेमेतादृशं दुःखं भवतीति

यस्यतो। तेनच नहृन्नयमांर्थ्यपत्रस्यैतिहृत्वग्र भ्यास इवहृछासरोगेनापिगमनोपवेशनादिन
त्वद्यापारेष्वस्तेनेदुःखंभवति॥ १८०॥ कयोश्चित्कटाक्षमात्रेणैवयोगः संवृत्तइतिकाचिद्विदग्धो
॥ पद्य॥ नदृस्त्यादिरूपयोगः किंतुकटाक्षमात्रेणैवकार्यंकर्तुंशक्यमितिकाचित्कांचिद्विदग्धा। उ
क्तिर्नेति। उक्तिः नस्या जितः सौभाग्यस्यमहीयया सा एतादृशीप्रकर्षयावा अनंगश्चाएतद्द्वी
तयोः स्फुटप्रार्थितायांसौभाग्यमदभंगः अप्रार्थनायांमदनबाधेत्युभयत्रापिभीतिरितिभा
वः। भंगः इतिपाठेसौभाग्यमदहानिंसोढ्वापिप्रार्थनायांकृतायांतत्फलाभावेभीतिरित्यर्थः॥
अकलितेत्यमनोयाभ्यांतयोरविज्ञातयरस्पराभिप्राययोरित्यर्थः। यत्नोरेकाद्दृष्टिःपरस्परालो
कनेविसृष्टार्थाइतीति। उभयोर्भावमुन्नीयस्वयंवदन्तिचोत्तरं॥ मत्त्वं धैर्यं कुरु तेकार्यंनिसृष्टा
र्थ्यैतुसासमनो॥ एवंचकटाक्षमात्रेणैवसुसंयोगःसंवृत्तः कर्तुंशक्यमितिध्वन्यते॥ १८१॥
यद्यपीयंबहुभिर्लुब्धतेनतथाप्यकस्मिन्नेवजारेरतंनासक्तेतिकाचित्कांचिद्विदग्धा॥ उन्नमेति। उन्न

गो॰टी॰ ७२ 73

मोपभुजेनः उन्नमपदेनविन्नश्छिरीकरणायोग्यत्वंव्यज्यते॥ द्विंगः पक्षेसर्पः मत्संगमेनसंवद्धे
नपक्षेसंभोगेनेतिचपलत्वेहेतुः निस्पंदस्यनिश्चलस्यपर्वमितिभावः॥ नितंवस्यकटकस्य
।पक्षेकटिप्रदेशस्यचापलंयस्मिन्॥ पक्षे॥ उन्नमभुजंगेसंगमेननिश्चलो॥ नितंवोयस्मीनु
तादृशंचापलंयस्याएवंचवाघनवत्नान्येषांनां नरर नवक्रेतिभावः। तस्याः कायोदेहः मंदरा
चलइवविवुधैर्जनिवहैः पक्षेदेवैरितरैश्चआकृष्यते। एवंवान्यैर्भुज्यमानानमंगोनिवे
शयति। नेभुकिंतुतथाविधजारसंभोगजत्वस्यातस्मिन्नेवासकेनिध्वन्यते॥ १८२॥ एतस्याः
पतिरसौनजडोस्यतस्यपानमेतव्यमितिकाचित्कांचिदुक्ति। उपनीयेति॥ कलमानेशालि
विशेषाणांकुडंवंपलालनिर्मितपात्रंउपनीयसमीपेसंस्थाप्यसमयः कथनीयंजीविष्यती
तिधियेतिभावः। हालिकः। एवंचसर्वत्वमज्यते। चिकित्सकेवैद्येवद्धस्तनेशापांआरक्तम

राम ७३

ईदृक्प्राकारं तूपसमीपगतानामधिरोहं कथयति। एवं चैतस्येतन्त्र स्वक्षतमलिनतानां नास्तीत्यभि
प्रायेण। [redacted]तेन पथेष्टमार्गत्वं व्यपैति। कुडवशब्दः परिभाषणविशेषवाची।ति
केचित्॥१८॥ काश्चिद्दृष्टिं प्रसारयन्ती नारीनिशापतिसमागमानन्तरसंभोगं कुर्वतीः स्त्रीनि
जगुपितेनालोकमानां सखी निवारयन्ति॥ उन्मुकुलितेति॥ उत्कृष्टमुकुलवद्दावचरितमधर
पुटं यथा तत्संवृद्धिः वहि--- लनापत्फुत्कारविधानादिति भावः॥ भ्रान्तमस्य पुनः करणानां श्रा
सनसमसंबंधमपेतमिलितेऽर्हे अक्षरणीयपात्रसंवृद्धिः एवं च विशिथाभ्रमणशाखामम
मवलोचित्यं व्रज्यतेष्टमोऽपि इहनअपिनाहि अवच्छेदः विरमफुत्करणादिति भावः नतु यु
मलेरवंहरयन्नेतत्कथं नेहष्टमइत्यविदसीत्यत्राह नेत्ववसितं भ्रमरेयं अनुसरति एवं च त्व
द्वनामोद्दवशाद्भ्रमरः परिभ्रमतीति परं तु नवास्तवं ष्टमत्र तो नर्थकत च्छायापराद्विरमेति भा

गो॰टी॰
७४
74

वदतिनिहृतवपुरस्सरं अधरोन्मुकुलनंनयनार्द्धनिमीलनंफूत्कारमस्मर्संवंधत्राणेनसमा
धानुशाक्येपरंतुकथमपिश्वसितुंनसमाहितुंशक्तमपंचतेभ्रमरइवभ्रमरः पक्षाभ्रमेरंशानि
एवंवायथार्थवान्नत्रिाहकस्याल्यपयार्थवान्नस्त्रिहरणेनकोपिविल्लवःदर्पेनतःश्वसितमि
दमवश्यंज्ञास्यतेवतदनुअधरोन्मुकुलनमनार्द्धमिमीलनमश्वसितानिमानस्संभोग
जन्यान्येवातोन्नविधेयमेनदितिअल्पनेः पक्षावहिप्रज्वालनोर्थमादिष्टान्तःसमसमपमेव
जारस्यचुवनंप्रपश्यतीनायिकामवलोक्यतत्सखीमनुस्पहद्धर्द्धबाधवक्ति। हेमलिकरणाञा
समीलितार्द्धाक्षीतिसोत्कंठवचनमेततएवंतनमलिकपात्रासेनतवार्द्धाक्षीनिमिलन
मपितुजारचुंबनसुखोदयेनेतिव्यज्यते। उन्मुकलितंचुंबनार्थमितिभावः अधरपुटंपे
नतस्मिन्निहजारेनविरमर्चुंबनदानार्थमितिभावः। दंतक्षतमीलिंस्वयमाशंकायपरिह

राम
७४

रतिश्च परिवधारणेन कारीच्छा प्राप्यन्त इति अपर्पञ्चमेन किं तुभ्रमरएवम्भवसि तं अर्थात्तवक्त्र
नुसरति एवं चने पंक्तमलेखा अपि तुत्पत्कारलीनत्वद्धनसमीरणसौरभ्यलुभ्यन्मधुकरश्रे
णीरतो एतद्दृष्ट्वा मिथिरोवर्द्धन्ते क्षत्रसमाधेर्विधानुशक्तत्वेन दंतस्स तमपमथास्यास्यपंक्तौ
छचुंवनं प्रदेही ति घूम्यन्ते. अथ वकनायकः तु तु क्रियं भ्रमि करणआसमीलिताद्वक्षीत्व
नेत्रचुंवनआस्यो त्कंठेनेतदीपाधरोन्मुकुलनत्वपावधारितमितिमजल्पत इत्तरक्षम ॥१८४॥
कांतस्य विधनथा निध्वकालापाभापानमवलोक्य कुपितां गत्वहंसी नायकसमाधत्ते ॥ उपरि
तिहेगहणी. एवं चगृहमारस्यत्वदधीनत्वेन त्वमेवमुख्ये तिजल्पते । तथा सरसः सरोट रस्यो
परिहंसमालाभ्रमति । नलिनमालाशातंभं मेरेवसति तथाद्यं वालाममउपरितां । तः करण
इत्यर्थः । परिप्लवनेभ्रमनित्वनुआशपंक्तेनच्छकरणप्राप्य वससिएवं चेतमञ्चेतसिनाधिष्ठा

ननचक्षुचर्त्तेन इति व्यज्यते। पुनस्त्वर्थिनो लालामालमिति पाठ आलाशदुर्ज्ञावं ततः॥१८५॥
कम्भ्यमकस्याभिघोवनलुब्धुस्तद्वशात्सिरविन्नस्तो प्रतिवक्ति। उत्कंपेनोहेसुतनुएवं
काम्मुकेच्छापोम्पल व्यज्यते। उत्कृष्टः कंपोपस्य वर्मेण पिछल स्त्रपो हे। साक्षिकस्यत्र
मिकस्यहस्तस्तस्मात् विच्युत उत्कंपपिछलपदाभ्यां आचनाहल्वंमते। चोरः नव चला
चर्त्तयोः एवं च दर्शनयोग्यत्वं ध्वन्यते। तत्रयोः शेवकस्यागां। आशास्ते एवं च त्वत्कुच
कुंभदर्शनसंजातसात्विकभावे कंपस्वेदपातिकशिथिलकरत्वं धवि व्यत्तवोरस्ये क
स्तुस्वदत्वेन तद्दशास्पर्शीवभाजननमस्मदादीनां त्वत्पंतदुःस्वदत्वेन शापभाजनमेव भ
विष्यति। त्वत्कुच इति द्वयं व्यज्यते। पद्याद्दुष्टवृत्तुपमीविनएवापंतेस्तनमंडलः सुख
पितानापेषा समीचीनानात्मिति कश्चिद्वक्ति। अथवा त्वत्कुचकुंभदर्शनमात्रादेव

वत्तथाभूतां निरुद्देति प्रियपाणेस्तु मरणमपि न विज्ञापयत इति वक्रिपाभिकस्य केवलं तस्करवा
रणमेव वृत्तिरेवं च तद्धस्तात्तस्करणपरामेनभाविप्रमुक्तोपयफलोज्ञानवद्न्येषामपिनत
दनुसंधानमिति मन्यते। पद्मा त्वपाणत्रावभिरणांकृतमिति काश्चिद्दक्ति॥१८६॥ कपा
वनेनापि कपाकृष्टमाणाचलेनापकेप्रत्यन्यो क्षातन्सरवी वक्ति। उक्षिप्तेति। उत्क्षिप्तोपा
वाहुस्तेन दर्शितं भुजमूलं पत्रक्रिपायां हेतुभूतमुकुलपदंभ्रमणघमुक्तत्वप्रतिपादनेभा
गन्धासंक्ति गतिप्रत्यत्वेनापकेष्वनपतितद्वत्वं तस्य हरणीय त्वेमम सख्या भ्रा कृष्टमाण
भवनः परं उल्लष्यं उद्बपदलामः राजतिः एवं च मसखी करा कर्षणे न तवो त्कृष्टस्थानेप्रा
प्तिजनितित्रिमन्यते तेन चैतत्करा कर्षणं स्वकासुखमपि रूपमिति पदत्रवादेरा कर्षणेन रम्मो
चने हृष्टंगमनमिति लोकिकं॥१८७॥ त्वद्वारदर्शनेन सर्वोपि त्वद्विहारमाकांक्षती तिसख्यो

नायिकां वक्ति। उच्चैरिति। उच्चैः पीनौ कुचकुंभौ कुंभपदं श्रावारकाठिण्यद्योतनाय तत्र निहितः
जघनेकधाः पुरोभागे क्लीबेतु जघनं पुर इत्यमरः लग्नं अग्रं यस्य अत्यन्तनिम्नो नीचो यो म
ध्यः तत्संक्रमाय स्मरं तत्तुल्यः निम्नश्चोद्येत्त्रिघनायतत्कायस्य दीपतेन संक्रमस्मर तस्य लि
तवहारस्हरहर्षपंद्रस्फुरितिया वक्त्रचालयति वंचलं करोति अन्योपि संक्रामस्मरमार्गे लि
छत्तु चंचलतां भाजनं कं भवती निवोक्तिकं।।१८८।। रतश्रांतेयमिति सखी नायकं वक्ति। उ
च्छ्वसितेति उच्छ्वसितः सुरतसुखादिति भावः। शीतदीधितिः मुखचंद्रः। तस्य मन्दो स्वपकं
ठकुसुमायुधेन विधन्तेपदन्तुः तन्निर्गता ये मकरंदविंदवस्तस्सदृशाः तारेघाः प्रस्वेदविंद
वः स्फुरंति एवं च कुसुमसमसुकुमारताशालिनी ये रतश्रांतेति अस्पते- यद्वा जातोपम
भिसारसमयः इति सखी नायिकां वक्ति। उच्छ्वसितः प्रादुर्भूतः शीतदीधितिर्मुखं इत्तसमी

परदेशेन सत्रो ध्यातःमदनयनुर्मकरंदरनत्याः स्फुरंतित्यर्द्धवेंद्रत्वेन धनुस्त्वम्यनाः एवं वैताद
शसुधाकरस्ता हाय संपन्नः कुसुमधन्वा सन्नः संहृन्नप्रतीऽत नरमः भिसरेति ध्वंस्यनेन्प
धानापि कोक्लिरिषे ॥१८९॥ काचित्कापिकानापवीपविलं वागमनज्ञस्यमासाधस्वत्या
विशिष्टयाभिस्यांनामकेन ह्रीकृत्यमिमानारात्रिस्वत्या विशिष्टेतिविज्ञापानुशोवति ॥
धेभियेति। हे श्रवण देशात्रिस्त्रिणारुक्षये समरः अथ तत्र उसवंदेवैं एवं वो सवत्र्या स्तदर
भावसंपादनमनुचितमिति निधुस्यनेऽसममविंदं समपत्तानभस्ये एवं वक्ष्यमाणावाग
मनमनुचितमिति निमज्यतेः प्रिये एवं च दुर्लभत्वं घोत्यते। उपनीय प्राप्य असमयविंदरण त्वेर
त्यावशिष्टत्वेन करणानर्हं अत एव स्वयं मेमानं चरिमर्थं विलंवितमिति हे गोः संजातमि
त्यर्थः ह्रीकृत्यकौडोपक्रम एव हूनीवद्धतिपदं संगतिसंपादनमात्रकृत त्वंघोतयति

वलिनासिद्धस्यपिनायिकमानीयेमानमघनीयकीडारंभएवनिर्गच्छतीलौकिकवापिका
वेषंपरकीया।१०।त्वत्करस्पर्शनादेवास्मत्सखीविगतवेपमितीत्वमनुसरतीतिना
यिकासक्तिंसखीवक्ति।उन्नमेति·उन्नमवनितानामेकमेकगतिरूपः एवस्वानुरूपा
मानायकाभावेननाधिकासक्तिस्तथापियुक्ततरैवेतिध्वन्यते·पक्षेउन्नमवनितावई
कामुत्वागतिर्यस्य·आस्कंदितोऽरुजंघेयेनतेनभयंक्षेसंस्पृष्टस्वजंघेनहस्तेनैव
पक्षेभुजादंडेनैवस्पर्शनंकरिष्यसीत्यर्थः इवसख्याःश्लेषहरस्तिएवकारेणआलिंग
नात्तोकिंहरिष्यसीतिनध्वेमइतिअज्यते।।११।।कांचिज्जरठविवाहितांतद्दीपप्रेमरागहि
स्मरधिनांसअन्योन्यावक्ति।उठेति।हेसर्वंसहेवसुमतिएवंचेतद्दासपराधसहने
तवनकिंचित्काठिन्यमितिव्यज्यते·अमुनाकमठेनऊठासतिपृष्ठेलग्नापिक्लमपिव

वरणोल्लग्नैर्वैतार्थः। अचलापि एवं चरस्य नो निश्चलतापाद्यां चल्याभावोपदेशाद्विष्टपेषणानु
ल्य इति व्यज्यते· कालेऽनतिवाहयन्नसौ नेपिठ्यते निश्चलतासिअन एवं कालमतिवाहये
ति योजना· कठोरत्वचः एवं वृन्तरूठत्वं व्यज्यते: कमठस्यपृष्ठे केन किं· एवं चैतत्रुरुठपाणि
ग्रहणशालिन्या वाचं व्यञ्जयन्ना त्वपाककर्कशत्वं केऽछामपहायसर्वमेतदीपादरणावज्ञातम
पि सादृशावस्थेपमिति व्यज्यते॥ १९३॥ इति श्रीमहोपाध्यायपरिसरलहलनपुण्यपस्तमस्थितिवि
राजमानश्रीलेकंठपंडिततनजवालोपंडितात्मजश्रीमाजीपंडितात्मजराजानकपंडितरत्नेगोव
र्द्धनचूसनशास्त्रीणां प्यार्थदीपने उकारव्रज्या व्याख्यासमाप्तिमगमत्॥ ७॥ नेहस्वकठक्षवि
श्रेषादिवानुपर्वप्रदर्शस्थलमतोऽतिसरलतयेवात्रावस्थितिरूढ्वितैतिकाश्चित्काश्चित्तशिक्षप
ति· अनुनेति· अनुनासरलेन अर्थाभासेणावरणोऽति वेहस्थापयतमथानागरीतिस

जरद्धस्थलेपतन्ति पतन्तिः घोषाक्षेपः एवंचानभिज्ञवत्वेध्वम्पतेकदाचसंपदनेपि एवंवान्यकर्त्री
ध्वनाहृरापास्त्तिभावः। डाकिनीत्तिवुधादृंडपन्ति॥१९३॥ प्रास्त्रवर्चात्रभवतीत्तिविहायागन
स्तत्रग्रामीणवर्वमालोऽथ कश्चिद्दक्षि ऋषभइत्ति। ऋषभः स्वरविशेषः वृषभश्च ऋषभो वृ
षभो वृषरसमरः। अत्रशीपतइत्ति। क्रत्वास्वरहानवेत्तो वर्पसमागताः एतत्स्थले गोष्ठमोवि
रहितः वृहमानोपत्रगोष्ठेगोस्थानकेइत्ति कोवेदही पोऽस्य महावाभोऽराग भवामलंकरणं विधा
यगानंकुर्वन्तीत्ति देशाचारः एवंच नाममात्रादेवास्माकमत्रसमीचानत्वबुद्धिरूदंभवदित्तिभावः
॥१९४॥ इति श्रीमज्जोरावरसिंहपरिसरालंकृतरघुराघस्तेभस्थित्तिविराजमाननीलकंठपंडितत
जवालोपेदितात्मजजनीमोजिपंडितोंगतानंतपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपने अ
कारव्रज्याख्यासमाप्तिमगमत्॥७॥ नापकोऽथरस्तेनिएकइत्ति प्रियापरगुणगावेनेप

वंचविशिष्यमशक्यत्वं गुणेषु अत्यन्तं एको हरः एवं च विरक्तवेव वक्त्रपानान्यथाभावशंकनी
य इति भावः । अन्ये देवा मूढाः उभयत्र हेतुमाह यः हरः विषममृतं वा सममिति विचारयन् गरल
मेव पपौ एवं च प्रियाधरं विना अमृतमपि विषतुल्यमिति व्यज्यते· द्विविम्बरक्तकमलाधरा
र्थं पल्लमं कुर्वाणाः अमृतार्थं च कुर्वाणा मस्त । तत्र दृष्टिकमिति निमे न्वामामृता इति भावः प
राह्न एको हरः प्रियाधरगुणज्ञानवान् नान्ये देवाः किं पुनर्मानुषा इति भावः पनीयः विषमपि
अमृततुल्यं विज्ञाय तद्देवपपौ· एवं च प्रियाधररुपानरसं वेत्ति निवसने विषमप्यमृतं भवतीति
भावः एवं च प्रियाधरे धिकत्वं सुधातो घोत्यते· अतोभयत्र विषगरलपदाभ्यन्तरस्यैव पाद
नमुचितमिति भाति ॥ १९५ का वित्कृष्टा प्रियगमनावसरे अपुनरागत्यर्थममंगलं कुर्वाणा
त द्वमंगलभीत्यावस्थितैनायकमवलोकान्यथा चिंतितस्यान्यथा भवनं दैवाधीनमिति

गी·टी·

७९ 79

सरस्वी वक्ति। एष्यतीति अयं पुनः मा एतु एतदर्थं परस्मिंगान्ते गमनकाले अकारि तेनैव कार
णेन ज्वलिता गृहपतेरपि पिच्छितिः सेहत्रेत्यर्थः॥१९६॥ तप्येवासकास्तिसेतिसखी। नापके
वक्ति। एकैकश इति। प्रत्येकमित्यर्थः एकैकशो दत्वा एकैकशो ददातीति भाष्यकारप्रयोग
दृष्यवत एसइहेदानीमेकैकशो वैधर्म्यमुपलेए कैकशस्तामवलोकयेत्यत्रैकैकशोदुर्ल
भाइति प्रशस्तपादभाष्यस्वयंवरप्रस्तावीयवासवदत्तासमासकल्पदशकुमारप्रयोगा
च्चेत्यलमत्र विचारेण। पुत्रजन्मपुत्रपदेनस्य हरणाय लेपअन्यते। अक्षाञ्जोमालामरणीनांस
मुदायमितविलंघमानामवगणपंतीप सेठ स्वेघपंती अंगुलिरिवतरला मे रविमाला
प्रांतमस्तिमित्वा प्राप्य सुभग एवं चेताहश नायिका क्षिर्नभाग्यंविनेति मन्यते। विश्राम्य
ति मेरोरुल्लंघनेन कार्यमिति ज्ञापकसंप्रदायः॥१९७॥ कश्चिपाथ्यः खेदश्विन्नोवक्ति। ए

राम

७९

कइति सकललघुताकारणंतुत्वेन तत्पपितनुमशकेंदुरंडुः पुनस्त्वंलघुताकारणत्वेहेतुः प:
नविभक्तिसि· स्वहृदयविहिनोपिस्वपदमनर्थकमिति वामातिहृदयः हृदयेनसहितः शठुरेवप
कः ३१ वतिएवंचपेस्योदरदरीपरिपूरणायत्रा ज्ञांकुकुर्वतीतएवमताइतिभज्यते॥१९८॥
कश्चिद्विदेशस्थोमनोरथंकरोति· एकेनेति· एकेनकरेणचूर्णकुंतलंभ्रलकाश्चूर्णकुंतला
इत्यमरः। अपरेणचिबुकेउन्नमयन्नगरद्वारदेशेप्रेमातिशयेनतावद्गागमन्नमितिभावः
भाष्पैः चिरकालीनदर्शनादितिभावः। धोताश्चतियत्रनिर्यांश्रुकोन्नमनादितिभावः
तस्यावदनंपस्यामीतिकांक्षा एवंजगरीशाकस्यचिकरिष्यतीतिभज्यते· विगलद्वारित्यपि
पाठेकुंतलविशेषणं॥१९९॥ नायिकासखींनाथंकंचवक्ति। एकमिति। एकेनान्यदित्यर्थः जी
वनकारणंएवंचत्यागानर्हत्वंसूच्यते· वंकेरस्वभावमापएवंचान्यत्रत्वदीयानुवेधादिस्र

गो॰टी॰
८०

वशेपि तस्यास्त्वदनुरागादिति दुर्लभतरेयमेतादृशी नायिकेति व्यज्यते तेन वल्लभा न त्वां चुंबि
धेयमिति निरंतरं नायपंते चंचलत्वाभावमद्रिति भावः नासेव सा वराकी ईदृ एवं च दीनत्वद्योत्सने
निश्वासतुल्यं त्वां अंतः वहति एवं च वहिस्तथाविधः क्रमिमवादुवचनवित्तानभ्यस्त्वेष्यंतः
प्रेमशालित्वमिति व्यज्यते॥१००॥ नायिकं प्रति नद्दूती नायिकावक्ति। एकमिति हे दूति एकं
ममममनः प्रामिति वदति तथा मीति अपरं हृदयं वदति एवं वर्पेगंत मेवानंतेव्यमिति
संशयशालिन्महमिति त्रिध्यज्यते। नायिकागमने संशयं कृत्वा सखीं वक्ति हे सुंदरि एवं च
नायकासक्तिस्त्वपुचिते वेजिश्चमते हृतं स्वाधीनीकृतं कांतस्य चित्तं यया तस्याः तहृद
यं हृदयं उचितं एवं च नायकचित्तस्य त्वयि निमग्नत्वेन तवेतादृशा मोक्षा स्यंत चितस्या न्य
त्रानुरागितेव शंपत्वया दत्ततरं तत्रागंतव्यमेवेति व्यज्यते: अत्र सर्वत्र विनार्थकपात्किंचि

राम
८०

80

देकपदस्येत्यनमुचितमिति भावः॥२०॥ कश्चित् हालिकवधूसंगं स्तौतीत्याह एरंडेति। एरंडप
त्रांशपनेपथ्याः स्वेदं अर्थान्नायकस्य सुरतान्निशाये नेपथ्यजमयं तीमहज्ञाघननदामितितेनी
धहालिकस्य वधूः धम्मिः पुरीवस्मरसंबाधज्वरं दहतीति एरंडपत्रांतरितास्वेदमुत्पादयंती स्फु
लपुरोभागाश्रेणसंगशालिनी धलिटलीमदनन्दरशांतिजनिकेति वेधकप्रसिद्धिः॥२०२॥
इति श्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतपुणपंस्तंभस्थितिविराजमाननीलकंठपंडिततनू
जवालोपंडितात्मजनीमानीतिपंडितेगज्ञाननपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीप
ने एकारव्रज्या व्याख्या समाप्तिमगात्॥ इयं प्रति वेश्यावक्रेति कश्चिद्वक्ति केलीति। केलि
सदनं वेश्म एवं चेयं मवश्यमनेन भोक्तव्येति शनस्त्वं धम्मते: सखीमिव एवं बहुष भ्र-ष त्वंध्व
न्यते: प्राप्यमिति स्वयं मां न भजते इति रहस्यं अर्थ वेश्या आर्या: स्यामि वेश्यायोरिसमर: स्फ व

तिसान्निपः तिवेशिनाहसितं तदृयं वमहासन्नासपत्नीमेनस्मिन्समेय्यान्नापातीतिनानेतिमरवैरा
तापनइति विपेतिनादः ।२०३॥ किंस्वित्कालोनतिरसिपं प्रासपोवनास्माकमपपुत्राभवीष्यती
स्याशंसाकारिणं कश्चिद्दन्यो न्नावक्ति। कालोनो कालक्रमेण कमनीपः ओऽः समीपदेशः पक्षे
मुख्यो नाभ्यंतरइयं केनकीतिका आशंसान्नकापीत्यर्थः अंत्रोपष्टे भकेमादृक्ष पथापथाख्याः
वृद्धिस्तथातथा। कंठलोकर्षिभवितारएवं चेतस्याः पोवनेऽनेकदुष्टप्रचारोभवितेति पञ्चयते।ने
नवनततवोपशेषाइति कंठको कर्षभवनस्य पङ्क्तिपान्वयस्यैकदातत्पदार्थं भवितुमनर्हत्वा
त्संचारिणी त्याद्धिपद्यवदत्ततश्छ्देवीप्यासमुच्चितेत्याभाति।२०४॥ वृहन्नरसमाधानसमाहि
तामपिसमाधानमप्राप्तांमन्निनामवलोक्यतिविशाहृदयतपासुस्तेनायकं सुस्रोसुस्रोपम
तः परं किं विधेयमितिविहूलानायिकावक्ति कृतकेति। कृत्रिमस्वापएवंचनशयानं प्रबोध

यदितिनिषेधोऽत्रं धनदोषानर्हत्वं द्योत्यते॰ मदीयश्वासध्वनिश्रुदन्तः कर्णयोर्न एवं च मदीयावश
श्यानाकाशिपासेम्यति दर्शं तापजश्वासजातं जातमिति विधीयेतिभावः। मात्रीवैः दीर्घैः एवंच
स्वापेक्षजनकत्वमावेद्यते पक्षेत्रीक्ष्णैः निश्वासैः शब्दवेधीस्मरइव शरैः किंकिमिति विध्यसि ए
वं च मद्विहितावगारणेन संजातसंतापजन्त्वदीयपरुश्वासैः कथमयमवगापित इति मिमदुःख
मुखयन्ते श्वासेषु स्मरशरत्वेरसमाना प्रतिपादनेन समुत्पन्नमन्मथत्वे। बवेदनातिगलिता
भिमानाहं संहतास्मीति च व्यज्यते। यद्वाः सपत्नीसविधे गन्तुकामेनापकं विरहायनापि
कावक्रिमिथ्यासुप्तमदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णपदेवं स्वपिं करिष्यन्ति तदेवमयोनवंगे
तव्यमितिविधियेतिभावः। निश्वासेरित्यनेन मदीयनिद्रांविज्ञाया नश्वासेषु स्मरशरसमता
प्रतिपादनेन वहिःस्मरजनकत्वाभावेप्यन्तःस्मरजनकत्वमित्यावेद्यते॰ अथवा सपत्नीमुप

मुज्झागतां मिथ्यासुप्तनायकनायिकावाक्ये हे मिथ्यास्वापमदीयवक्षसि घूर्णितकर्णे किमियं जा
गर्त्ति निवेतिविज्ञानुमितिभावः। निश्वासैः संभोगजन्यैरितिभावः। मा किमिति विश्वसिदुःखं
ददासीत्यर्थः॥ श्वासैश्च स्मरशरसमतां प्रतिपादनेन केवलस्वसाक्षिकवेदनाजन्य कलंकं घूम
ने॥१०५॥ कश्चिद्विरहविशेषवसंचारनिरुद्धास्य सचारांतरं हमनोत्तरं सामान्यवनितामन्यो न्या
वक्तिकेति सप्रसिद्धः निर्मोक एव सर्प्पकंचुक एव दुकूलः कश्चलंकरणाय फणिमणिश्रेणि
कृकालीयनाभायः भुजंगः सर्पः पक्षेण तुल्योयः विटः नङ्मनाग्वस्यपमुनेनदीपक्षेपंस्तुवेति
नाननग्न्यासि एवं च तथा विघटुष्टविटसंपर्क संज्ञातान्योपभुक्त वसनादिवसर्वमपहाय
तद्भावानः सकलजन संसर्गादिधुनान्याद्दशमेव सर्वसंहृत्तमिति निश्चयस्यतेयष्टकेन चिन्म
दन्तरविरहेन पूर्वपालितांतरपगमोत्तरं सर्वसुलभा सामान्यवनितामन्यो मानवंतस्पर्शसनपु

रस्सरं वक्ति। एवं च तद्धि रागमनोत्तरं तथाविधोज्वलदुकूलवहुमल्पमणिमयपञ्जरगाधमा
वेधिसकलजनो त्रैधनीयत्वेन तवद्गन्तमिति व्यज्यते॥ २०६॥ कश्चिन्नायिकाप्रतिसादरं नहन्ना
तेवचयस्यैव प्रतिवक्ति। किं चिंदि त्रिामपिपदपतितेक्र नप्रणामे मानापनोदनोद्यमितिभावः
बालया किं विचित्रोक्तेः सम्यग सम्यग्वेत्तिभावः। न केवलं वचनो भावमात्रमपितु प्रसादसहिता
दृष्टिः अनिवेश्विता। किंतु केवलं शुकपंजरः अन्यदिक्षुरवः अकारि एवं च शुकपंजर एव मुख्यसं
पादनरूपरहः संपादनेनरत्यनुमतिरेव दत्तेति व्यज्यते॥ २०७॥ साधारणां वनितां प्रेष्याक
श्चिद्वक्ति। कृतेति। कृतः हसितेन हस्ततालोपत्रपरस्परमिति भावः मन्मथं चंचलैः एवं च त
त्र्याविरहो व्यज्यते। भ्रुवमिः विलोकितांनापिकांक्षितः क्षितः वारं वारं करेण हृशीकृतइतिभा
वः। कामे शरीरावयवेषु निपतन्तु भंगाद्भंगः एवं च रसंलेपटत्वं व्यज्यतेन नैपतिभागोरिवप

किसलयपर्वांचलम्बरीकृतोपिपुनस्तामेवलतामवलंबतेतिभंगप्ररेनेनापिकापोलनालारोप
णेनावपर्वेधपल्लवतारोपणेनकोमलत्वमावेद्यते.एवंचेयंविटेनवारंवारंतत्कारनिवारणमवंग
णय्यलोकदृष्टिलज्जांचकुर्वाणेस्यस्पर्शयतइतिकौतुकंतत्पश्येतिव्यज्यते.अन्योनुपथाश्रुतमेवा
कुः॥२०८॥निरोद्धुंदुर्विनीतांनापिकांकाविशिक्षयतिःकमलेतिहेकमलमुखसर्वतोमुखस्वस्य
जलस्यनिवारणंवंधेनजप्रवाहविछेदनंसर्वस्मात्तमुखस्यअप्रदर्शनंचलज्जयेतिभावः।विदधदे
वकुर्वदेवरोधःतीरंरोधनंचअरुद्धःस्वस्यापोजलंइछाचयाअभिरताःनदीःनायिकाश्चरभस
यतिएवंचावश्यस्यहरणीयत्वंरोधनेद्योत्यते॰तीरंगिरिणितरलनयदाभ्यांवांचल्यमभिव्यज्यते
एवंचावश्यंनरोधवत्वेनभवितव्यमितिर्ध्वन्यते॥२०९॥किमर्थंममासमापातीत्यिवाहिनैनायके
दूतीवक्ति।किंतवेति॰हेकितवएवंचागमनंयस्याःवधुद्वयोरपिपक्षेदायोरिस्पर्धः।वारंवारपा राम
८३

तनरितियाप्यश्चपितामहःतुपापांनरकस्यत्वंध्रुव्यतेसंप्रतिएवचकालांतरेकोवेदकिंभविष्यतीति
नज्ञानेइतिसूच्यते। पाशाकुशधारी च पाशाङ्कौ डामनमुष्टिकेवमयापाति। एवंचनचैवापमपराधोनन
स्याइतिघोषयते१०॥ साधारणवनितापतिवेशिकंविलसतिवह्निः। कइति। यस्यमाघाईरात्रेपि
सोभाग्यंप्रालेयानिलेनदीर्घः प्रापानिलस्यचमाघनोदकनपासुरमातिशयसंपादनेनकाषी
तिनादहेहर्षसंपादकत्वमितिभावः। कांचीतिनादः कथयतिश्रमनएवभल्लायाहंजनमपस्यच
निकत्वादितिभावः अर्थकः एवंवैनादृशशी। तानिशयशालिसमयेपिनपिकेयमत्संतोश्वासे
नविपरीतरत्नेपिरथातितस्मादयमर्थविशेषशाली तित्तातंपरंतुकावास्याभिधेतिनश्चायत
इतिभावः यद्वाकल्लाघनीयजन्मेतिप्रश्लेउत्तरंवह्निः प्रालेयानिलदीर्घः एवंचसतापापनोद
कत्वंध्वन्यते। अयमित्यत्संतोउसंबोधमानत्वेनप्रत्यक्षवन्निर्देशः कांचीतिनादः माघनिशीथे

पित्रपिनाइन्तरकालसमुत्त्रपुः एवंच माघराज्ञेरन्तिदीर्घत्वेन तत्रापि नितिदिरकालीनेरत्तमत्तोय
कालेकिमुवाचमिति तिष्ठज्यते: पस्यसोभाग्यंकथयन्ति: एवंयस्य वान्तिसुप्रेमसुरन्तनिपुण
तरुणीसंतन्नसंगयत्नासएवश्लाघनीयजन्मेतिभावइत्यर्थः॥२१॥ किमितिवैप्रेमाणः किम
पिनाशकंयपत्तोपासपर्वान्नैपापिविभेत्निस्मसारुरेभुजसंपर्करागरूपमुपवानंपस्याः एताह
शी अघविवाहोन्नरदिनइत्यर्थः। तिष्ठानि एवं च प्रेमाणा किं किं न भविष्यतीति त्रिवज्यते। पार्व
तीसखीवाकामेन्नूनं पक्षाप्रेयमवेदेपि नत्रानमनेममभीतिरूत्पद्यतेइति वादिनीनायिका
नायकहृतौरक्षान्नेनवाक्ति अघअमुनेत्यर्थः। एवंच यदि नेप्रेमन्नहि तेनास्येत्तभीतिरन्यथान
प्रेमइत्युभयत्नोपिकाठिन्यमतः प्रपाह। तिष्ठत्यजेत्पक्षान्तरसास्वादोत्तरं नते स्फुरस्यतिभा
तिरितित्रुत्यते॥२१२॥ सामान्यवनितासंगो निरनुचितेति कश्चित् केचित्तु शिक्षयति: कृति राम
८४

मेति। अकृत्रिमं धातुवादिभिर्मिथ्याविधीयमानं यत्कनकं तेन प्रेम्णा वारवनिताभिः मुषितस्य वि
त्तविनाशक्लेशो लघुः परं तु जनहास्यतामहत्ती एवं च सामान्यवनितासंगो न विधेय इत्यभ्यस्य
ते॥२१३॥ सखी नायकं वक्ति। किमिति। पर्वदिवसे मज्जितोऽदन्तो घ्छोपयान्नसंवद्धिः ब्रह्मचर्यास्थि
तिधियेति भावः। निजं वपुः किमिति नर्मेऽयति सखीं मधुरा एवं च निषेधवचनकारिणी नत
मिति व्यज्यते। इक्षुयष्टिमिव सर्पस्यापि सर्वकालेपि पक्षे ग्रन्थिष्वपि ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीत्यमरः
। न स्वजन्ति। एवं च मिथ्येत्नलवदर्शापात्ति तेन तु तत्पक्षे स्वमुपभोग्ये निषिध्यते॥२१४॥ केनचित्त्रंयके
न सह संयोजयितुं नायिकां दूती वक्ति। कष्टमिति। हे साहसकारिणि अनुचितकारिणी स
र्पः। एवं च मयापात्ये चित्तमेवोपादेहृश्यते इति अस्य तेन च एवं च साक्षाद् नपराधेपि स्वीयदे
न तदपराधस्य तत्पवागमनमिति व्यज्यते तेन च तत्परिहारकर्तुमशानां तवेति नयनार्द्रं नम

यो॰टी॰ ८५

नायकश्चध्रुनिरस्तस्त्वः त्वत्करास्त्रविषयीभूतः इत्यर्थः। इदं कष्टं महदनुचिन्तमित्यर्थः। एवं चत्वत्क
रास्त्राक्षिप्तशिखिहतस्य तस्या त्वद्दर्शनं विना प्राणवियोगः एवं भवेदतीति निश्चीयते। किमेतावता इ
त्यत्राह तपस्वी एवं कस्त्रगार्हत्वं प्राप्तेव प्राणस्त्रादेहः उपवीतादपि एवं च प्रत्यक्षपरिदृश्यमा
नत्वेनैनं सप्राणहरणाइति वक्तुमशक्य इति भावः। तेन विदितः एवं चान्यता तीपस्य यथा तथा
स्तामेवं नु प्राणहरणे वसं तपागत्वा जीवनीय इति द्योत्यते॥ २१॥ अमात्रिशयप्रासपान
पाने किं सुखमितिवादिनं कश्चिद्धक्तिः क्लेशे यीमि क्लेशे पि विस्तार्यमाणोमिलिताद्यं मां प्र
मोदयत्येव एवं चान्यस्येतादृशी मोदयन्तिन वेत्ति को वेद इति भावः। अभावेपि धर्मेन भ
सः सुरापगा पाः करि कुत्सिरिव एवं चाभावे धर्मे वितन्वत्यपयाद्वषेरसेन सुखदातथे
तस्याः संगतिरिति व्यस्तते मेघाभावे प्रान्तपेयेजलविंदवः तेन तिते सुरापगा या इति लोकत्र राम ८५

था।२९६॥गुणमाह।गंभीरकुलजनाधिकानामेवास्यानवलोकनीयत्वसंपादकपटावगुंठन
मुचितंतेनत्वमासामपीति कश्चिद्वक्ति।कूपे मिथ्याविगुणेनैरन्तर्येण पक्षे गुणरहितेनपा
र्थिवेनारिपिष्टर्थिवाविकारकलशादिना विपक्षेणापि एवं च घनादिलोभस्यत्वनाधिका
सुखमुत्पद्यते।अथ पुनः शक्येतेनासां कूपस्तम्भयानां एवं च गांभीर्यत्वे तेन च दुःखमपलक्ष्यते।अपां
जलानां पदस्य सारिणः पाः वंशनं पक्षे सर्वाङ्गीणाच्छादकवस्त्रविरचनं परत्वे वितं मध्ये पद्मासंतल
ज्ञावन्तपाछादनादिकारिणी कश्चिद्वक्ति।एवं चैतत्स्तनोद्भ्यादिलोभेन गमनादिशालिन्याः किं
तव गोपनमिति व्यज्यते॥२९७॥स्वं दिदृक्षाधिकानापकं वक्ति।कौरेति।नस्यात्यनिर्वा
तबहुतरनरवक्षस्तनशालीनश्चाख्यो वाच्यस्तनो गत्वेत्यर्थः।पक्षे मेरुमप्यदक्षिणी कृत्यावित्र्यां तक्ष
णमात्रमितिभावः।रजन्यामुद्रवाय अन्यत्रासक्तत्वादितिभावः।पक्षे मेरोरुत्तरगमनात्

गो०टी०
८६
९६

पंत्रोह्लि स्विन्नः रविरिव कृशोपि अपि नानि सोजस्कत्वस्मुज्ज्वयलो कस्मान्न ममेति भावः ॥ लो
कपरमिभिन्नत्वमुन्नेन यन्नि दूर्शं हरसि एवं चेना दृशारूप स्त्वमन्याभ्य एव रोचसे न मह्यमिति
व्यज्यते स्वयोपि तेजो बाहुल्येन वीक्षितुमशक्यस्त्वच्छायं त्रेह्निविनोऽस्यत्ते जस्कत्वपालेत्को
दृक्विषयइति भावः ॥२१८॥ किमिति स्वच्छा मिनन सुखयसी निवाह्निनी कांचित्का चिदमि
किमिति सहवास्यतः स्त्रियेस्सेउ संनितरइत्यर्थः । जातांशीतलांशोर्वा तापक्षेयथाभ्क तं प्रकृति
स्वभावोयस्याः सर्वं च सर्वदा मकार वचनं शालित्वं व्यज्यते । दिवानिशमपि लग्नासेवार्थमिति
भावः । अहत्वाम्नेनः स्वस्य छाया अत्मनमिव प्रियं हं तवे हंत्सुखयामि करवाणि एवं च यथा
सर्वदानिकट वर्तिनी शीतलापि स्वछाया न स्वमुखजनिका न तथाहं सं वृत्ते त्यत्र न सन्देह अ
पि तु ईश्वरेच्छैवात्र नियामकेति व्यज्यते । पद्मासनं तसेवाकारित्वसोम्यत्वस्यो पत्वादितोषव राम
८६

त्वादृहनस्पुखं जनकेत्रिष्ठोस्यतेतेन चेतरभावस्येवेततो य जनिकेत्रि ॥२१९॥ नापकसंगोम
मग्नमो भवतीत्रिवाहिनीसखी वक्ति। केशेरित्रिास्फुराध्यमेतत्‌ ॥२२०॥ नापिकोमानिनीवक्ति
क्वि। किं विरहे हरि किं चित्का कंरपोतरं एवं वाति काकीरपाभावो ध्यैज्यतेस्वभावमित्थंसंर
त्रिपक्षेद्रवः प्रहास्यनतेमानस्य इक्षोरिवग्रंथिरपि दुरपनेयाग्र हरत्रिपावनर किमु यमद्विमि
मानइत्यपि नाघे सजे॰ का मध्य एवं चमानग्रंथ्यापि सुखं किमुत रपगामइत्रि ध्यज्यतेतेनचेतार
शावगरागानमनुचिनमित्सावे घनेमक्करइत्रि पाठेरपि विशेषणं ॥२२१॥ कश्चिद्रतिरत्रि प्रवी
णो वक्ति। केनेति गिरेरि नेतस्य एवं च आगारिकमवहारत्तानपुन्यचं मन्यतेतेन च परस्य कस्य
विदुवन विश्वास कारित्वमुजगं जेरावनेएवं वस्वतोभीषणास्वेपि भुजगा पर्णोनेति भीषणस्व
घ्नमतेऽर्पपितुं अपितपरेनसंस्थापनाभावप्रतिपादनेनेतस्तनोजटासंचारित्वंभुजगे ध्यंज्य

तेनैनैकदेशस्यापि करस्पर्शयोग्यत्वं केन बुद्धिर्दत्ता. पद्माजटानां अवनं रक्षणं तत्रमित तमि-
तमित्यर्थः। एवं च संरक्षणेऽन्ये वहवोऽभ्युपायाः सन्ति एवं सत्येतादृशायुक्तविचारकथनमप्रा-
माणिकत्वमिति। अन्यत्तु. पद्मा गिरिशपदेन भुजंगसंस्थापहर्षकं दशादिज्ञानवत्वं द्योत्यते. जटा-
भिः अवने अवनमित्यर्थः अर्थाद्भुजगस्य एवं च भुजंगो भक्षणत्वं धृष्यते। एवं च वनपद-
स्य विपिनार्थकस्य वस्थापने योग्यत्वेन तत्करणे नानौचित्यमापाती। तद्दूषणभयास्त्वंयेन
यथाबुध्यारनिवेशेन पत्कां तथा करेणाचिकुरकर्षणमुचितं भुजगभयादिति भावः। ए-
वं च रतिकालीननायिकाविधीयमानकेशाकर्षणमत्यन्तसुखदमिवि अन्यत्ते कुराक-
र्षसमुचितत्वहत्निपठ्येनरसमुचितो हरो जात इत्यर्थः॥२२२॥ कोवा नायिकाप्रणयशाल-
तिवादिनं कश्चिद्वक्ति। करे नि कर्णादिप्रहारमविचिंत्य नायिकाकृतमिसत्यर्थजिमावा। वले

नएवंचपीडामविष्वनीतिज्ञानविधुरत्वंतेनचार्थंतरंतिनिर्भरत्वंअस्यतेगृहीतकचःस्फुरद्
धरंनिष्ठुरंवक्तुमितिभावः अरुणाक्षं कोपोद्रेकादितिभावः दयितावेदनंपस्पृशतिएवंचभी
तिभन्यत्वंप्रज्यतेसप्रणयिवाधिकानिरूपितप्रेमवान्‌ अन्यथा कोपाघवपसप्यवलाद्धु
वनकरणमसंभवीतिभावः नायिकाविषयकप्रेमवान्‌एवंचप्रहारउरःस्थमर्मारण्यप्रस्त
थाकरोतिसएवतस्येतिभावइतिआजवः वस्तुतोरागोद्रेकशालीत्यर्थः पद्माएतादृशोप
तथाविधंनायिकावदनंचुम्बतिसएवधन्यइत्यर्थः। पद्मामयाकोपःप्रदर्शनीयस्त्वयातु
प्रियोऽनुपेयवलात्कारप्रेरणीयइतिशिक्षितासखीनायकवक्ति एवंचकोपवशामपि
नायिकांप्रतिशालिनानायकेनतत्कृतकरतर्जनाद्यवगणप्यवलात्कारःक्रियतएवातस्त्व
स्त्वयाभीतिमुसख्यस्वेच्छाचारोविधेयइत्यर्थः॥१४३॥ नायिकांवाच्यस्पृहितिन्नांनायिकांसखी

समाधत्ते करुणामित्रेति हे सुन्दरि अश्रुनायकः वायलेऽनन्तस्ततो विलोकनादि कुरु तां ननीवार
णीयइति भावः यतोनत्मकाद्रिकांत्वंसुरसाश्रसितरपि जानाति केषहरीनकी अनुपरिपीता
जलधारेव एवं च यथा तिक्तकटुकादिरसं शालिहरीतकीस्वादोत्तरं जलधारातिमिष्टतमा
भवन्ति तथा त्वमन्यगुणहीनापि कारसास्वादोत्तरमत्यन्तसुखदा भविष्यतीति ध्यन्यते॰
अनेन एवासम्यक्वस्तुदर्शनोत्तरं सम्यक्वस्तुदर्शनेन सुखं न तेन विना तथेति कोकम
लिद्धिः॥२२४॥ अंगारस्तवमार्थेक्त ताभ्यं गांसा धारणा वनितां सस्दीव क्ति। केज्जलेति॰ हे कज्ज
लतिलके नृदृक्दोषनिवारणार्थं कृतेनेति भावः। कलंकिनः मुखं चंद्रोपस्यास्तं बुद्धिः गलि
तसकलकलंकेशाः पस्यास्तं संबुद्धिः नूतनमोपः विरहवह्निः तस्य तत्तलरूपस्तवयाकन्मो
जीवयितव्यः दृग्त इत्यपि पाठः एवं चैतादृशत्वदीयदर्शनेन सर्वेपि तात्कालीक विरहवह्नि

तदग्रमानामभविष्यन्तितेषुकल्पपानुग्राह्यइतिसुभगत्वंध्वन्यते॥२२५॥स्वस्यदारिद्र्येपिमहां
तोनदानंपरित्यजन्तीतिकश्चिद्वक्ति। कष्टेतिकष्टमनुष्ठ्तयोपि। कष्टजीवना अपि। महान्तः
एवंवनौकसामन्यादृशीगिरिरितिभावः परोपकारैकदानरूपमित्यर्थः। नखर्जन्तीतितरूणामा
श्रेणीजीवनंयेषांतेअपिकर्षिताः गताः दानंमदः दानोद्दकचतेनआढ्याः करः भुजाः हंस्त्वमेषा
॥२२६॥ कांचनगोपिकामालिंगपतिष्ठेतेकृक्षमवलोक्यविस्मयेनसमागतोबालकानृगो
पीसर्वोवक्ति। किमिति। रिष्टोदेहः एवंचमत्कारौमिनयोयेनत्वंमद्दृष्टंकिंचिदितिश्रुत
ते॥२२७॥ कातरनेति। कातरस्ताभीतिस्तपाकेकंदितेवकौतुकंतेस्मरलज्जारोषैः मत्स्यणमधु
रोस्तिग्धेसुदरेश्रक्षरणीयस्याः मोकुंश्रप्यवानमोकुनापकमितिभावः श्रर्द्धलवारतिः एतं
यथासावलतेउद्धुराभवन्तिमानिवर्णनमेतत्॥२२८॥ केचिद्दूरदागताः परंतुनात्रत्रस्य

गी॰टी॰ ८९ लंतेषांमितिकश्चिदन्योक्याख्यायिकाकेतकेनिःकेतकपुष्पस्यमध्येगंधस्यआरोपेणलोभेन
दूरतंदूरादेवंवश्चभ्रमन्मालिशयोव्यज्यते॰मदनरमाश्चाइवएवंचभारवहनेसमर्थत्वेव्यज्यते॰नै
नचोपमेयेतिअष्टत्वमपकर्षाः एवंचतदेकत्रीवनोपायशालित्वंध्वन्यतेष्वलिंश्राद्दनोएवं
89 चेतादृशानांकोन्निश्रवणाद्दागतानागमत्रेनादर्शीगतिरिसनुचितमितिव्यज्यते॰पक्षेरथो
द्धूतरजसंवंधाद्धूलिमत्वेतिभावः।यद्वासामान्यवनितासखीवक्ति॰हेकेतकगर्भेश्रितिगो
रोंगीत्यर्थः।कीर्यस्तिरेणरजाछीघ्रंमागताः एवंचात्रसानांकांलांतेरिपिसमाधानुशक
त्वमित्सावेद्यते॰मदनरथाश्चाइवएवंचमदनोपिसोंदर्याधिनेकगुणावतामेतेषामेवव
लेनजगज्जयंकरोतीतिव्यज्यतेतेनचेतादृशाद्दुर्लभाइति॰मधकपाः एवंचोन्मादवतापा
द्वव्यपक्षेशभ्रस्यत्वंध्वन्यते॰चलितिअर्थात्विचारणासंवंधिनी॰आददने॰एवंचेते।नामकाः राम
८९

अवध्यमनुग्राह्यमिति व्यज्यते ॥२२९॥ मरदेनिवद्धांतस्किरणत्वाक्रेताम्या तुषारदिग्गुणभाजं
न मिलित कश्चिद्दस्यो नेया वक्रिः कइति· वक्रिमा वक्रत्वं कः गुणाः के· कौतिः कार्चंद्रलेखानां
शिशिरकिरणपदेन तद्दक्षिपमां धमावेद्यते· प्रविश्य पासां अंतः अभ्यंतरे पक्षविशेषेन क
निजदैनैतिभावः। आक्रांतं एवंवोनामं चातुषांशुविस्वबिंबमिथ्येवेतिव्यज्यते ॥२३०॥ वलादिपं
कस्यामयापरिसोपेति वादिनं कश्चिन्नदृष्टांतव्याजेन निवारयति कृतिनेतिः कृतः विवे
धमथनेयत्नो येन सः मंथनं अर्थात्समुद्रस्य विविधपदेन बुद्धिविशेषशालित्वं व्यज्यते दे
वदानवयोः पराजयाय यत्नप्रभुः समर्थः विष्णुः सौभाग्यस्य महात्मत्र अभिमानात्· स्वयंवरेण
श्रियं एवं चात्यंतं तस्य हरणीयत्वं व्यज्यते इछति· एवं च शरीरबुद्धिवलसत्वेपि विष्णुनालक्ष्मी
पाणिग्रहणाय नवलोत्कारः कृतश्चा तस्त्वयाजेनादृक् कमकर्तृत्वमिति निश्चयते· यद्वात्वपि

सुमहत्त्वेव श्रेयसात्मानमेव व्रजिष्यत्यन्यथा आवलोढ्यन्ते । पिनतत्वी तितिक्षितिश्रूयन्ते ॥ ५२ ॥ एतेषु
वैदेशिकेषु स्वछ्रापि भ्रमेरा विहितिताल्वयासंगान्निस्तनवसान सुखदे नि काचित्कां चिद्दक्रि । किमि
ति । हे पुत्रि एवं चोपदेशा हे लंघ्यन्ते । गंड शैलान्नं भ्रमेरागं डशैलास्तकच्छुतास्सक्रू तोपलांगिरै
दिल्लमरः । नतनमेषुनीरदपदेनइदंदेयमितिदंदेयमितिसंकल्पमात्रकारित्वं श्रूयन्ते । तेन व
नतत्त्वनोर्थप्राप्तिरपिति । निद्रासि एवं वा तिविश्वस्त लंघ्यन्ते च पत्नायास्त डितः पिलसिता
नि राजितानि च देशांतरभ्रमणानि च अनुभव एवं चेत्तसंगत्यासमलीवे भवत्तर्जनहिंगंतग
मनादिदुःखमवश्यंभावी तिश्रूयन्ते ॥ ५३ ॥ नापि कासरवो नायकसर्व्वो वक्ति कांत इति कांत अ
रणे न हत इति सर्वां एवं च भवद्धागानभिज्ञेयमिति श्रूयन्ते अपराधस्मापराधां विधायैव
र्थः किंप्रसादयथा । सोपि परस्महाहाररूपः प्रसादः एवमेवाकिं मुजमः एवं च मा विस्यान

पाक्रोधात्स्पर्हैस्तेनायके भवतीमितिरियमज्ञचित्रकार्यकारिणी त्वमितितिरास्यपित्वाप्रसादृना
क्रियते मरंन्तत्यदप्रहारेष्वेतस्या॥ तिदुर्लभइतिनापिकाधिकंपरोत्पते २३३ किमितिनायको
नानीयतेभवतीमितिरितिहन्तीषुवादिनीनायिकोसखीद्वाभ्यावक्ति कर्णगितेयमितिपाञ्चा
कर्णविशालाकर्णहस्तगताच सकला पक्षेश्मोघेतिशक्तिनामइंद्रेणपरमेश्वरेणपक्षे
पुरंदरेणदत्ताआसादितः विशिष्टानांजयोययानविद्यतेआसादितविजयायस्याः सकाशा
देवंचेयमेवविशिष्टजयकर्त्रीत्यर्थः पक्षेअप्राप्तोर्जुनोययाअनासादितः विजयोयस्याएतज
यकारिणीनास्येतिभावः रूपेतवदृष्टिः शक्तिश्चकचिदपिअपतः अर्थेपिस्मात्संदेहइत्यर्थः पति
तितानइन्तिनेन्तिकाकः पक्षेअर्जुनभिन्नेवपेत्कनेपतितानेतिन एवंवयस्त्वकर्णराक्षसमात्रेणान
वश्यः फपुरुषस्वनंतिघोत्पते २३४ कोशपर्सीति। इतीरितिवाङ्गवचनेननकापिपङ्क्तिस्तत्रवलि

तीतिव्यज्यते अकीर्त्तिशंकीषंढत्वादिति भावः एवंवक्तामस्ताएगापेक्षयाकृतःस्वेजिशयोर्व्यज
ते १३५ कश्चिद्धरंस्तोत्रिकोचेदेति प्रभुशाग ईश्वरेणाएवं वा नेर्श्ववस्कृसत्वं घोत्यते· म
फ्रक्ते षरगीकृतस्पं चंद्रस्य कल्पकावेद्यंस्नाह इति महीधि निधरः धरपर्वता इत्यमरः तत्रै
पा· एवंच चातुर्यविशेषवलेय ज्यते· प्रतिजये परिपरां अधरं विदधे एवं वा धरमस्मतामर्द
नेन चंद्रेधिकत्वं न वास्तवेमिसधरामत्ते धिकत्वं व्यज्यते १३६ मुंचमीनोवेत्ताउपामिवरणे
ति वो हिनं कुपितं तापिकांताय कोवक्ति। कुपिता मामिति· हेति निरर्थककोपेनेचरणप्रहरणाभ
येन कुपितात्वां नमुत्रामियतो वा पुचपलयप्रत्रवतातुनेसहः अलिः सखी लभते· अलिरि
स्वास्मिन्नलितुल्यत्वप्रतिपादनेनानन्यगतिकत्वं घोत्यते· कोपे तिलतुल्यप्रतिपादनेन कंट
लत्वमावेद्यते· चरणे किसलयतुल्यत्वप्रतिपादनेन कोमलत्वं तेन चतुःरवाजनकत्वं

न्यते॰ यद्वा मन्मथस्य पञ्चरूपत्वेनेन च तत्संबंधो न्मत्तत्वपावेदनानन्विज्ञत्वं स्वस्मिन्न्यस्यते।
२३७॥ कथमनेन विलेवितमिलिमिलिकुपितोनापके नापकेन च स्वापराधक्षमापनाय
विहितप्रणामोनापि कोमरवी वक्ति। वापेति॰ प्रियेनापकविषये कोपेन आक्रुष्टं एवंच
त्वाभंगो युक्त इति मन्यते॰ मूरूपे स्मरशरासनयपातत्संतुष्टिः छिन्नापास्यात भ्रूपानि
वस्मरधनुरपि भ्रमरूपेति प्रसिद्धिपन्नतः कञ्जलमलिनाञ्जनजलविंदून्संहर एव एवं कृत्वा
पकप्रणामस्तु तरकालं कोपविधानमनुचितमिति मन्यन्ते पद्मासंहरविलम्बनेन कोप
प्रदर्शनायवहितमेव तत्परित्यागमनुचितं त्वावेधते॰ पद्माछिन्नप्यात्वनिरूपणेनयध
घुनापि कोपं करिष्यसि तर्हि कुपितो नायकः केनापि समाहर्तुमशक्य इति मीमिति भावेधते॰ अ
त्र जलपद्माधिकं घोतयति॥ २३८॥ बालवनिताचित्तं स्वकरेक हुं कृतपल्लवेफल्पत्विन्नः

गो॰टी॰ ६२

कश्चिद्वक्ति॰ कामिनेति वा सर्वनतानां हृदयं कामेनाविष्ट एवं चान्यस्य का वार्त्तेति भावः मे तु किमपि
नर्केन अपारिपन्तो मम हृदयपद्मामनोमन्दः यो वाणप्रहारः तेन इच्छूनमिव वक्षः आभाति॰ अन्य
स्यापि धन्विनो मिमं हृशरप्रहारेलक्ष्यशरीरे उच्छूनता मात्रमेव भवति एवं च मदीयपलेनेना सा
हृदयं न भिद्यत इति न चित्रमितावेद्यते॥२३६॥ कश्चित्रापि कांवक्ति॰ किमिति हे सखि विस्म
येन सर्वकौतुकदर्जन्येनेस्पर्थः सुंदराक्षि विस्फारितेत्यादि इति भावः। परस्यान्यस्य प्रश्नः किमि
तिकेऽसि दूरं गच्छ चलरमयिकृतस्त्वं आहि तेंदुड्डिकः विघ्नहीनः महिं स्वेलपतु॰ एवं वनि सखि लज्ज
नेषु त्वद्भ्न विलोकनासक्तेष्व हितेंदुड्डिकः श्रमो निरर्थकस्व भवितेति अत्यतेय यद्वा चलरूपदे
न सर्वजनसमाजयोग्यत्वं ध्वन्यते॰ दूरं वहु कालखेलयतु॰ परस्य संकेतितनायकस्य प्रश्नः कि
मितिकेऽसि अतो गच्छ एवं चान्यस्य निर्विघ्नता संपादने स्वस्यापि निद्भवतीति नियमेनात्र सक

राम ६२

लड्डुब्धासक्त्या निर्विघ्नं तथा संकेतितनायकसविधे गंतव्यं चिलंबे नु मदनानलसंतप्तस्य तस्य प्रा
णा एव गमिष्यंतीति द्रुतीं नायिकां वक्ति ।१४०। कुपितनायिकाचरणप्रहारखिन्नेनायकं नायि
कासखी समाधत्ते करेति । कोपवंचलाक्षी करौ वचरणौ च करखचरणं तेन अंगे युयथा यथा प्र
हरति तथा तथा क्रोधजनकवाक्ये प्रयसी यः कोपपतिसएव रसिकः एवं च यदि त्वं रसिकस्त्व
र्हि एतादृशोऽर्थे कोपविधानमुचितं तव इति भाव्यते । अत्र छिन्नी यछ्वदः संचारिणी दीपशिखे
वा दिपथ वद्धस्थितः ।१४१। निंदसि त्वं नायिकामिति वादिनीं नायिकासखी नायकां वक्ति । क
स्ता मिति । तां कः निंदति न कोपि । मदनपटस्य चित्ररूपां वर्णकइति पाठे मदनपटचित्रमित्य
र्थः । कोमरवः लुंपति । रत्नै कंटकं रत्न निंदकः कंटकानी केसरकमोदः कमस्तकतया कनि
ष्ठ भुष्क वचस्क पिनाक भांडक पिंडक पलाकानि नपुंसके चेत्यमरोक्ति लिंगानुशासनात्कं

टकशब्दो नपुंसकः कः भवतिसुधापामरूविकस्मादेतिनकस्यापीत्यर्थः एवं चेन्नाह स्वपाः क
थमपानिंद्रा विधेयेति यज्यते ॥२४२॥ संकेतेगतात्तत्रभाषिकामप्राप्यगतंमयातत्रेतिदृशा
यनाप्यवृत्तांकुरमाहृदापनाधिकाद्वित्रिविधयनायकेप्रतिभाधिकाहृतीवक्ति। कोपवतीति। को
पवतिकथनसमागतेपमितिधियेतिभावः स्मरविशेषणमप्येतत्तपारोगोलीलयाविलासे
न एवं च लोकान्यथाबुद्धिनिरासकत्वं ध्वन्यते एवं च लोकामाकुलेयस्यतस्मिन्केरेकेपितःमा
रणोद्यमादितिभावः स्वकोपेन तस्मिन्स्मर इव त्वयिभ्रमनिसनितायनार्थमितिभावः। सा
सुतनुः एवं चोपेक्षान्नर्ह त्वं ध्वन्यते मह्हिता एवं चेतस्यात्रतिदुःखं ज्ञानमिति अज्यते तेन वाय
मपराधः क्षन्तव्य इति ॥२४३॥ कुलवत्याः सुरतेपीयोगोत्रस्खलनमनुचितं तवेति वादिनीसखीं
नायकोवक्ति। कोलिन्यादिति। अलमस्पर्थं कोलिन्यात् कुलीनत्वात् कोलिन्यादितिपाठेतु को

लीनात्तल्लोकापवादात्तस्मात्कौलिनं लोकापवादे इत्यमरः। एनां मन्नाम्नि एतस्याः परित्यागे सति न
लोकनिंदाभीतिरिति भावः स्मरः कुलेन प्रमाणयति एवं वत्सगुणत्वमपेक्षितमिति भावः। त
स्याः भावनपासेयमिति निबुध्यामजनः एनाम्नि इति भावः मम नामस्थलं तं गोत्रं नाम्नि कुलेचेति
विम्वः निवारयितुमशक्या॥१४४॥ कासाः क्षितिनाधिकायाः पतिमवलोक्याभीतं कंचन नाय
कं दूती वक्ति। कुतइति॥ हे कुरंगशावकशावकपरेनाश्रितं लं यस्यन्ते लेनचभी इति पोग्यत्वं। इ
ह केदारे शालिमंजरी कुतस्य जमि। न चत्राक्षिरक्षकः इत्यत्राहृतरणाकृपः बाणोयस्य तस्मात्
पशुनुष्मान्तरणविहितः अपमित्याः पुरुषः एवं चात्क्षमादस्मात् इति मया हायप्रच्छिन्धेछल
मत्रागच्छ इति धोत्यते। यद्यानायकं पुरुषः किंतु द्वेषधारी इति भयमपास्य त्वमत्रागच्छेति॥१४५
इति श्रीमज्जेतावरीपरिसरशंलेहकतिपुण्यपत्तेभक्ष्मि न विराजमाननीलकंठपंडितनूतवालोपं

94

डिता त्यजती मां जी पंडितां गआतं तत पंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशती व्यंग्यार्थदीपने ककारस्य
ज्या अस्या समाप्तिमगमत्॥ समैत्रीसोति। रबलसटरम मिति। प्राक्‌प्रथमतः अंतराले
मध्ये वयसो रूपमित्यर्थः। अतेसार्पंग्यी षमदिते मधुरं मनोहारि एकाना न्यदेन सममिति
भावः। एवं वैसंसंगतिरेवलिधेयेति व्यज्यते। ४६॥ इति स्वकारहस्य समाप्तिमगमत्॥ केन
चिद्गुणवता दरिद्रेण संयोजपितुं काचित्काचिन्न वक्ति गुणमिति। हे सखि प्रासमपि एवं बा
धिकार्पनं द्वरापास्तमिति भावः दरिद्रः रस्मपि एवं वचन वीनमर्जयतीति भावः तुच्छो अ
परिस्फुर्णः एवं वदरिद्रेपि गुणवत्वादेत संगतिरेवा चेतनेति व्यज्यते पद्मासावारसो
क्तिरियं॥ ४७॥ महेदं गीकारेणैव महत्सविधेगमनुचितमनुचितमन्यत्रेति कश्चित्केचि
दुपदिशति गुरुरिति आशापे अंतःकरणे मध्ये च मकरालयपदेन स्वल्पस्य स्फुथं नवसतियो राम

पित्वमितिव्यज्यते एवंचेनादृशोध्येत्यंतमहतो लघीकरणान्तत्पंतपरचितिरिति व्यज्यते॥ २४८।
कदापि कस्यापावाच्यंनवा ऽयमिति कश्चित्किंचिदुपदिशतीति गौरीपतेरितिमहत्त्वरंगारलंगत्वा
एवंवतहृहणेनोच्छ्रमोगौरीपतेरितिभावः। एवंवमहद्भिः परदोषश्रवणेनोद्यमः किंपत
इतिकिंवक्तव्यं तन्नातंनदेवनश्यतीतिव्यज्यते॥ जगदीश्वरस्य कंठजोरणी। एवंचवहन्तिस्त
रणान्तर्हत्वं व्यज्यते महतांकर्णेदुर्वादजोर्पति· अल्पमपिनप्रविशतिएवंचश्रवणसमंस
मयमेवदुर्वदि। नश्यतिनसमांसस्यमपिहृदयमवतरतीतिभावः अल्पंनीचपुरुषविषयपि
नः मजीर्यतीतिकिमुवाच्यमितिभावः एवचमहत्सुखान्तकस्यचिद्दूषणानिस्सरतिश्रुइस्यतु
मुखाद्वहिरेवनेस्सरतिवाव्यतइतिवार्थः एवंवयदितेमहत्वापेक्षान्तर्हिनकदापिकस्यापिनिं
दाविधेयेतिद्योत्यतेदुर्वादेगरत्नसमन्नाप्रतिपादनेनदाहकत्वातिशयोद्योत्यते॥ २४९। कस्या

श्विदाङ्गं कांचिदङ्क्रिरतहपतीति गरहपतिपदेन गृहव्यासंगप्रवणत्वेन प्रतारणार्हत्वं ध्वन्यते
मत्पुरतः घनविशेषाश्याममनसिजसंतापकदर्थितोहं भवद्विधद्विजराजदर्शनमपि न हि
तुनोमि हे केवलगरलमिलनमेवाश्विसिदंतीसंसारविरतिं विधास्ये इत्यादिकपटवाग्भि
कंपितस्वमन्मथावस्थं वाताघोरावार्षिकी एवं चो माद्यवलं ध्वन्यते पतिपुरतर इदमत्राप्य
वेतिनिश्वस्य पतिनिश्वस्य न तथाविधतारि प्रबंधनानुकंपयेति भावः अथवतावस्पर्यं
त्पुरतरंगं विधास्येमावल्लिप्रमातिशयात् श्वासोछासातिशयो भावीति कपतनेनाथवा श्वा
सपरित्यागेन विरहेण तव प्राणापगमे ममापि प्राणा गमिष्यंतीति प्रेमातिशयप्रदर्शने
न प्रीणायतिथ तथाविधचेष्टाव्यंजितरतातिशयानुस्मारणेन पीज्यतीव एवं वल्लीधर्त
त्वं केनापि विशेषानुमशाकमिति निश्चयते ॥२५०॥ रतपाधीराप विहीनं पुस्त्वाभिमानशालिनं का

विदग्धोन्नरवक्रोक्तिगतीतिगम्यागमनविशेषेणांगजेनातिरस्कृतापक्षे ज्ञानेनरत्निनेपु
रूपेणेत्यर्थः रणांजितारन्तिविज्ञयेनस्वाधीनीकृतावरांगनाविशेषशालिनापापक्षेकाम
केलिकोविदात्वेनपुवतिर्पेनमुखवेधमात्रेण एवंचकरिकार्यसत्वाभावोद्योत्यते। सिं
धुराजलंवोदर एवंचगतिविशेषभङ्ग्यालंव्यज्यते। पक्षे लंवोदरपदेनउच्चानासामथ्यामि
भिव्यज्यते। किमदेवहस्ति एवंचपुरुषचिह्नसत्वमात्रेणनगर्वोत्सेधाविशेषइतिद्योत्यते। प
क्षान्यकामुकसमतांकारिणंकंचनकाचिदग्धोक्त्यावक्ति। एवंचमतुल्यंत्वयिनपामथ्यंमि
तिव्यज्यते॥२५१॥ काचित्कस्याश्चिद्धात्रींवक्ति॥ गेहिन्याइति। अत्रेष्टपत्न्यानामस्खलनस्
पापराद्धेजमामानम् एवंती अत्रनुमागमक्षिप्यः वालाप्रियेस्तिग्धोस्यासक्तिज्ञानजनि
तप्रेमवत्त्वयेतिमावः सरवीषुसगर्वोद्गारपहं गुणशालिनिलितीयेतिभावः यद्वेतासांप्रि

गो. टी. ९६ ९०

याः नैमास्चेनाद्दश्यशाक्रिमं तदिति धीपेतिभावः।। श्यशाकेलिवने गं तद्य मिति कश्चित्का
विद्धक्रियाधिमेति।। समापप्रचुरे अस्मिन्समये विनिर्मिते वृक्षजीवनार्थमिति भावः। श्री। उ। वृ
क्षस [redacted] मूहम लेवनपदेन सर्वत्र तत्र शेषमिति ध्यावेद्यते. अस्यथशित्वं
आलवालवलयमिषेण वलयपदेकुड्लितलवसाध्यापि कुड्लितमिव निर्वध्यवत्प्राणि
तमिव त्वं कलय एवं चैत्रसमये श्री। उ। तत्रैवोचिते निबध्यते. प्रकाशः। अस्वरूपे समये श्री।
उ। वृक्षसमूहमले विषशरा निर्मितं कालशसेचनादिने तिभावः अस्मिन्समये वर्षाका
लसमर्थः आलवालवलयमिषेण अलेअसमर्थकुड्लितमिव निरर्थकीकृतमिव कलय
मेघोदकेन तत्क्रियाहादिति भावः अन्यदपि निरर्थकं कुड्ले नं क्रियत इति लोकिकं एवं चव
र्षासमयः सं हत्र अतस्ते त्रियः समापास्यती ति सर्वोनापिकां वेत्ति समाप्यास्यतीत्यर्थः। राम
९६

।अथवा नायको नापि कांचन क्रियां संबुद्धिपरानुसारात्तेमदनवाधातिशयेन नक्रियौषमस्वरूपे
समये केलिवनमध्ये विनिर्मितशोभे अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि त्वत्कुचमंडले सतीत्यर्थः आलवा
लवलयमिषेण वक्रात्पतत्कुंडलितं एवं चेत्ताहृशत्री षमसमये त्वत्कुचमंडलसमं नान्यद
स्तिशीतलतरमिति लिख्यते· तेन चात्रि मनोजानलसंतप्तस्य ममेदमेव शरणमिति॥१५३
मदीयगुणानि वद्धायमिति बुध्वा नायकेन नायकस्य पाविष्व समीसनीपदस्य यो तया काचि
त्कोचिदुपदिशति· गुणवद्धेति हे सखि एवं बोपदेशार्हत्वं अभ्यस्ते· मुग्धे इयमनेन नाज्ञत्वं घरे
यते· गुणैः सत्रैः पक्षे वानुर्पादिभिः वद्धचरणाः पक्षे वद्धाचरणाः तद्व्यवहारइत्यपात इ
तिहेतो लीलाविहंगमा विमुंचनि वद्धचरणता त्काने नुगंतव्यमिति धियेति भावः यतः अस्मि
न्चलपित शास्वेदृक्षे गुणोर्पत्रगांवधनं पक्षे स्वी धीनतां संपादनं क्षणोनत्रुटति एवं चोत्स

गो.टी.
९७
९७ रु

तस्य च यानन्तपाश्छेपमित्या वेष्यते लीलाविहगं इत्यनेनास्य र्वस्यच्छहरणीयत्वं धन्यते। तेन चालितं
रक्षणीयेत्व विहगपदेन इतस्ततो गमनस्वाभाव्यं संघोत्यते चलपित्रशाखे इत्यनेन पुराण
दनपोपत्वपक्षे नापिकासमहृशालित्वमभ्यते॥२५४॥ मदनवेदना असह्येति काचिद्
क्तिः गुर्वाज्ञेति गुरूणां अभ्रानिः विद्युत्वमनपोर्धन भयनेनाच्छादितश्रोत्र नेत्राणां पुर
तः वालाए वं च भीतिपोषपत्वं जारं चुवन्ति हि पस्मात् प्रदन वाणः वज्रादप्यधिकः एवं च मेघ
गर्जितविद्युदादयस्य पक्षप[illegible]क लेनातिशीघ्रेन। नोन्मीलनदृष्टमेनेति विवेकविधुर
त्वं घ्वन्यते। यद्वा तहूनामपि भयजनके गर्जितादोस्य यने कानभीते निमाहसवस्वमावेद्य
ते॥२५५॥ मानसं मा दप्रधानशीलां नापिकां सखी वक्ति गर्हिणी तिगर्हिणी गर्हा विप
त्पशालिनातरुणेषु विनयादि त्रितयं गुणाः वामनयना नांदुःशीलानां मानादि विभूषणं

राम
९७

एवं चपदिग्महास्त्रिविपयप्रतिष्ठादिकामात्वमसितर्हि भानाधपहापविनयाघेवकुर्वन्ति
धुम्यते। पश्चात्तवनायकात्वंतंप्रभुतां कारिणी निवादिनं कश्चिद्दासे वामनयना नां त्रिविधा
नामिति भावः। मध्यग्रहिणी गुणोप्युस्वीयागुणो पुनर्महतां सेवा आज्ञाकारित्वं इति गुणाः
प्रधानभूताः गणिताः एवं चैतद्गुणवतीनामिवस्वीयात्वमिति निष्पद्यते। तेन च नहि त्वेस्व स्वीया
स्विनिलद्धत्वेनन्का पिष्ट्ला अत्रे निवामनयना नां मध्ये ग्रहिणी पुएते गुणागणिताः ईत्वेव
वक्रध्येगुणो व्वितिपरोपादानमत्वे पिगुणासंनितद्धत्वेनन्का पिष्ट्ला अनेनिवामनयनां म
ध्येग्रहिणीपुएतेगुणाः गुणिताः इत्येव वक्रध्ये गुणो व्वितिपरोपादानमत्वेपिगुणासं निपरि
तुतेः प्रधानभूताः इतियोतयितुं मानः प्रभुतावाम्यं इदं विभूषणं एवं चैतत्रितयं कस्यचिदेकस्मा
प्यवतोंगनायां भवती निष्पद्यते। एवं च विनयादेः सर्वत्र हि गणी गुणत्वे न विद्यमानत्वेपि माना

दिविभूषणात्सत्वेन स्वांगभाषामाधिक्यं व्यज्यते। यद्वा गृहिण्याः गृहकर्मव्यापृतायाः किंचिद
गतयौवनायाः इति भावः विनयादयो गुणाः मुख्यत्वेन गणिताः एवं चेत्तेषामेव तद्भूषणत्वमि
ति मज्यैते। वामनयनानां यौवनातिशयशालिनीनामिति भावः। मानादयो विभूषणमित्य
र्थः। अथवा सर्वदा नायकस्य विनयसेवादिकमेव करोषि न कदापि किमिति प्रस्तुतां नाय
यसीति वादिनीं कांचिद्व्रीडां गृहिणीः विनयादयो विभूषणं कुटिलनयनानां तु मा माना
दयो विभूषणं एवं वस्तुस्थितेन तेन साधुत्वमावेद्यते इत्यर्थः। पद्यास्त्री याः गृहेषु विनयाद
यो मुख्याः गणिकुटिलनयनानां तु मानादयो विभूषणं एवं च स्वकीया गणिता वामनयना
नां परकीयानां वा मानादि विभूषणं एवं च स्त्रीयाः एवं तत्करणमनुचितमिति भावः
विभूषणपदेन वाम्यं हि गुणव्यवहारभावो द्योत्यते। अथवा स्त्री गृहमध्ये गृहिणीना

चिनपादयोगुणाः गुणपदेन नैसर्गिकत्वं व्यज्यते । भूषणपदेन वास्यादावचिरावस्था
यित्वं ध्वन्यते एवं च नमयावाम्यादि बहुकालं स्थाप्यमपि तु विनयादिविधेयमिति बहु
कालं मानः कं नेष्य इति वा हिनीं काचिद्वक्ति ॥ २५६ मन्नकृतानि यापि तत्क्षालनेपि कथं स्वं दुःखि
तैवेति वा हि काचिद्वक्ति गुणानिति हरिहरयोः आंतरं एवं च बहिर्दर्शनायोग्यत्वं ध्वन्यते गु
णां कीर्ति तेषं कालक्ष्मीर्गंगा च वेदयतो एकालक्ष्मीः पदेपि एवं च बाह्यादराभावो ध्वन्यते । र
मते अपरां गंगा सिरसि निहितापि एवं च बाह्यादरो ध्वन्यते । न मिष्टमिति एवं च पापत्वं गं । निशा
लिनी से वनकुण दोषं विज्ञामातिनान्याकापीति व्यज्यते ॥ २५७ विरहस्यागतं पुनर्विदेश
गंतुकामं नायकं काचिद्वक्ति गत्वेति । जीवितसंदेहं प्राप्य अति चिरकाले विरहः सोढुं अभ्यस्तः
। हे करुणा भन्य एवं च पूर्वमपि कारुण्याभावो ध्वन्यते । अस्माकं सुरतस्य दुरभ्यासं पुनर्

पिदित्वमसि तातु मिह्यसि एवं वा नः पर्यन्तदृष्टिः शागमनेस्माकं प्राणपरित्याग एव भविष्यतीति व्यज्य
ते ॥१५७॥ कश्चित्कस्याश्चिद्वार्तां विक्रीणीते इति यो त्रस्यवलितेन प्रश्नः तस्मिन्नपि एवं चावश्यं को
धजननयोग्यत्वं द्योत्यते । अस्यां तस्याभावशीतलं उत्तरं दत्तानि फलं रूपं यस्य तस्मिन् कोन
विन्नवर्यस्तासंपादनसामर्थ्याभावादिति भावः । स्वीयदेहेनि अस्य दुःखोद्रेकादिति भावः । तया
नेत्रं ति हितं विद्यमानमर्थी । रूपादिकमिति न नायकवश्यतापादकमिति द्विषेयेति भावः
॥१५८॥ काचित्कोविदस्योत्रपावक्रियां गंधेति । आमोदस्ताहि शी एवं व लोलुपत्वं वा चल्पे भ
ज्ये तेश्यालस्य तृक्ष्णविशेषस्य उन्मीलनयो निर्यासस्त त्रनिहित स वीजि सं वुद्धिः एवं वेक
स्याधिनसंगतिस्त्वपानिर्वाहितेनिघ्नते । मरुहपदेनात्मवयस्कसंगतिशालित्वं तेन
चानिमीचगुणवत्त्वं ध्वन्यते । भ्रमरि अधुना न भ्रमसि एवं च त्वमेतादृशी ति विज्ञायसे वैस्ये

ष्पि ते इति यदुच्यते। मदुं केनचिदुन समर्थतामायादितः कश्चिद्न्यो न्याय वक्ति। गुरुरुक्तिरिति। गुरुमते शालि
षु पक्षे ऽत्र सुप्तिलिंतेषु संयुक्ते सुप पक्षे समभागानेषु शिरसा अत्र भागेन पक्षे मते कृत्नप्रकर्षेण
नमस्ति अवनतो भवति पक्षेन मस्तकरोति। नखुखुन्न न परिमाणशालि सुपक्षे नीचेषु उत्र ता
उच्चापक्षे सामिमानासमसुसमान्नत एव तुलेउचितता। किं कनकं गुंजाफलैः तुलपति इदेकिं
। एवं चात्रैव नवो चितत्तनाकुत्रगतेति यदुच्यते।। २६१ कश्चित् तगे हिनीसखां वक्ति। गेहिन्याः प्रो
ष्णो हृपमाणां नतु हतमित्तिभावः।। नवोढापोपुरतः निरूध्यमानं न तु निरूद्धां मम मनो का द्धितयं
विपरीतगामितत्वं विधिगुणाङ्करहृदयद्धिः प्रकारं भवति नो कासप्रतापतिपादने नो भयत्ररत्सं
वंधित्वं सूच्यते। एवं वो भयपत्रसमप्रीतिरहमस्मीति यदुच्यते।पदइति कृत्विं त्वाहः।। २६२ एक
त्रैव गुणो दृष्टापरिचिं निरूचितानसर्वत्र पथा कथं विदितिकश्चिद्वक्ति। गुणाङ्गति। आकर्षणा

यथोग्यः विचारक्षमस्तत्समर्थः । पक्षे यथाष्टन्ता । एवं च दृष्टत्वं व्युत्पन्नो ॥ गुणाः धनुषश्च एकोपि ल
क्षसंख्याकधनलाभाय । पक्षे वैध्यलाभाय । विमर्दसहैः विचारसहैः पक्षे आकर्षणसहैः
। कैतकीटविशेषः नर्न्नं तु भिरिव बहुभिर्गुणैः किं न किं विस्फलत्वमिति समर्थः ॥ १६३ ॥ नायका
सक्तिं त्वां यक्के दूती वक्ति । एवं चत्वसंवादेकाक्षरमपि तस्याः प्राणाप्रियमिति सासक्तिविशे
षो व्यज्यते ॥ १६४ अत्र क्षुद्रस्यापि प्राप्तिः सोम्यतपानगर्वेणमहतनइति कश्चिदन्योक्त्या वक्ति
रणयती ति मधुकरः कुमुदं आपिबतु सोभाग्यमानवानयं चंद्रः मधुअयं नेगणापत्निपरंघुम
रणपेसर्पीयश्रसर्पन्ति । एवं च महतः सर्पस्यन कुमुदोपभोगस्तत्र न चंद्रस्य कार्पण्यं हेतुर्य
तो मधुकरस्योपभोगः किंतु सर्पगर्व एव यथा तथात्र नगर्वेणप्राप्तिरिति व्युत्पन्नो ॥ १६५ स
खीनायिकां वक्ति गुणोनिसाविगुणैः लोकवादभीत्यादिभिः विध्वताय पक्षे सेरकैः देहनतथे

वयथापूर्वं वर्तिष्यसि किंतु समीरणेन मालायाः सौरभ्यमिव अनुमानानायकेन ते हृदयं हृ-
दयं हृतं एवं च न भवापराध इति भावः एवं च नास्मद्वृत्तं कार्यमिति घोत्यते। एवं वयद्यपि त्वं
यथास्थितताहृपसे तथापि त्वच्चित्तं मानमथावष्टब्धं दुःखं हृतमिति ध्वेवेद्यते तेन चास्माकं प्रति-
रोपनमनर्थकमिति। यद्वा बलाद्धृतेन कृतापि धृतिरनर्थकैवातो यतस्त्वतन्मिलनापेतिम्
ज्यते॥२६६॥ कश्चिन्न सखायं वक्ति गुर्विति गुरुगृहे नेदीयसि निकटे सति। अपि च रणगतेऽप्र-
णमसि सति एवं च नायकापांमानवन्धे घात्यते। अकृपापि गुरुभात्वेतिभावः। नपाचरण-
योः नूपुरमित्येकत्वमविवक्षितं अपास्य प्रियपाद एवं चेतादृशविधानुमुचितमेवेति ध्वन्य-
ते। किं न प्रियं ईरितं अपि तु सर्वमीरितं एवं च शाहृजनमत्तेभतो मानः परित्यक्तो मयेति ध्व-
न्यते। प्रतिष्ठिते वाहं त्वमग्रे गच्छ निवा॥२६७॥ किमिति दरिद्रे तु रक्तासीति वा हितेनी काचिद्द-

क्लिष्टं श्लथिलतयेति। अनार्जवेन कौटिल्येन। एवं च रसनाश्रवणानपनाय केवलसुखप्रदत्वाद्
श्रावीनां श्लथिलत्वादपो दोषानगणयंते किं पुनः सर्वांगीणानंदप्रदस्य दयितस्य दारिद्र्यैक
दोषो न गणयतइति तद्गुणानाकारिणापो तिभ्रांता इति श्लघ्नयनोपपदाम्बाभ्यां दिसत्वेपीच्छा देर
सुप्रदत्वं नायेन्नियथा तथा हरिरिप्रपि न सुखप्रदत्वमपेति। भ्रातिश्मृत्युपत्ते।। २६८।। कश्चित्स
खापं वक्ति। गेहिन्येति। केशग्रहस्य चुंबनार्थमिति भावः। समयेसमीकारं मीलितदृशा
पि गेहिन्या वात्यायाः कपोलसेवं विपुलकं चुंबनजन्यमिति भावः। विलोकय शिरसि चरणेन नि
हितो स्मि कथमीदृशावसरेप्येतादृशमकारित्वयेति रोषख्यापनेनेति भावः।। २६९।। नायकां
तराणीतिशापितरता तिविहितयामिनी प्रातस्तद्दत्तनखक्षतावलोकनकृतक्रोधा नायिका
सखीं वक्ति। पुरो विनिश्कुरनखपदनिवेशेन नायकदत्तेनेति भावः। कृतोयं कोपः लोकरा

नमिपातेन कुटिलम्भ्रुकुटि। गुरुपक्ष्मालसत्वादिति भावः। जागरणेनारक्तं तेनैव परुणं त्रा
रे रंदं तव नेत्रमहत्ताल्केशेनादिवल्लेनेपरिवर्त्तने। नखपदनिवेशादिति भावः एवं वैकनखक्ष
तविलोकनेन हृष्यसिपरमन्यानि नखक्षतानि नावलोकयसि रात्रिशो जागरबाहुल्यालस
नेत्रतयेति भावः। एवं च नदानीं नकाचिभाति कृताइदानीं तत्करेणामनर्थका। मितिव्यज्यते॥ प
क्षान्तरे कदन नखक्षतदर्शनेन कोपः किं पतत्रत्रकराणि तु बहूनि सन्ति तद्दर्शनं वनन्तेसालस
नेत्रतया भावीति द्योत्यते। निवेशानइति पाठस्तु रन्नखपदस्य निवेशनेदानेकोपेन कुटिलं
भ्रुस्कुटपरेन दृष्टं तत्वमावेधतेकश्चिद्दृष्टेत्येवं पाठः गुरुपक्ष्मसालसत्वादिति भावः। जागर
रुणपरुणितारं रंइदं नयनं तवेति यदा तु पाठान्तं नयनेनापि काविधेयत्वं घ्नेनयति। कथं चिद्
लते। एवं च गमनकालीननखक्षतदानेपि केवलं भ्रुकुटी कौटिल्यमेवकरोषि परं तु राज्यतिशा
यितरतनिःसहतया नेत्रव्यापारमपि कर्त्तुं न शक्नोषि तत्र का वार्त्तोत्पापकरग्रहादेरिति भा

गो॰टी॰
१०२

102

वदन्तिनायिकास्सखीवाक्यमिदं। केचित्तु नायकेन सह क्रीडान्तिकाहितरजनीस्फुटतरनखक्षत
दर्शनजाततल्लज्जावशादुत्पन्नक्रोधां नायिकां सखी वक्ति स्माहुः॥ ९०॥ ॥इति श्रीमहादेव
रीपरिपरालंकृतपुरापस्तंभशाखिनिविरजमाममननीलकंठपंडिततनूजबालोपंडितात्मजनी
माजीपंडितांगजानंतपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशती व्यंग्यार्थदीपने गाकारव्रज्याव्याख्यासमा
प्तिमगमत्॥ ॥नायिकासखी नायकं वक्ति। घटितेति। घटितजघनमित्यादिना रतेछाव
त्वमावेद्यते॥ आलिंगनकालेऽपि असौ बाला तरुणी मुंच मुंचेति वदति॥ एवं चेत्तस्या मुं
च मुंचेति वचनं मिथ्येति विज्ञाय वर्त्तितव्यं त्वयेति घोष्यते। आलिंगतीति पाठः। आलिंगति
वद सदपीति योजना। यां वचनसमयेऽप्यालिंगनसत्त्वे विरुद्धकार्यकारित्वपारतिनिर्भरत्वं च
व्यक्तं इत्यर्थः। नायकवचनं वा वयस्यं प्रति॥ ९१॥ अदृष्टवशादेव लक्ष्मीः स्थिरा भवति न्य

राम
१०२

लेनेति कश्चिद्वक्रि घटितेति घटितं पत्ररूपकपाटं यत्र यत्र पत्रं पलाशमित्यमरः। निशि निशि। एवं
ध्वच सर्वत्ति धम्मस्यलं। सुखवंतः पद्माः वा पुंसि पद्ममित्यमरः स्वपंति। पद्मानां सपदि विकाशि
त्वात्रात्रौ संकोच इति भावः। हे कैरव उत्कृष्ट आगरेण लक्ष्मीः किं पत्ररक्षितुं शक्यं चंद्रविकासि
त्वात् कैरवाणामिति भावः॥ एवं च निरुद्धपद्मानामपि लक्ष्मीर्यदि तेषां पद्मानामपि नश्यति। नि
द्रैवमेव संपत्संरक्षणे क्षममिति निश्चयते यद्यस्मात् सा नान्यत्र गंतुकामा सा न केनापि रक्षितुं श
क्येति कश्चिद्वक्रि। पलाशवत्कपाटं एवं च स्त्रीकरणात् हर्तव्यमुच्यते। पद्मा इव पद्माः उत्आगरे
ण उत्कृष्टरक्षणेनेति पावत्वात् लक्ष्मीपदेन चंचलस्वाभाव्यमभिव्यज्यत इत्यर्थः॥ १७२२ कश्चिन्मा
नः कालं वर्णयति। घूर्णंतीति। विलग्नाः। वियोगिन्यः। यद्वा अंके तनिकेतने प्रियतमसमाप्तिस
माकुलहरणाः विप्रलब्धाः। प्रदीपकलिकाप्रवलेहस्पर्धिभिः तैलस्य च नाशनात्। घूर्णंतीति मंनो

रथादिभिरघुनासमाप्यास्यतीतिधियाचसंपूर्णयामिनीजागरादितिभावः। विनस्वराभवंति
चाप्रस्थितः नतु गतः पः पांथः नक्तं ताहृदयं कमलं च प्रातः स्फुटतिद्वेधाभवतिदुःखोद्रेका
दितिभावः विसतिचापक्षाजातोयं प्रातः कालश्चतोऽद्यैतोपसर्पणंसम्पाप्ति तिसखानापकंव
क्तास्यर्थः॥२७३॥ इतिश्रीमहोदावरीपरिसरालंकनपुरापेस्तंभस्थितिविराजमानती
लकंठपंडिततनूजवालोपंडितात्मजजितमाजीपंडितांगजानंतपंडितकृतेगोवर्द्धनसप्त
शतिव्यंग्यार्थदीपनेधकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगमत्॥ ॥काचित्कांचिद्वक्तिचपलस्य
मिचपलस्यएवंचपरांगनालंपटत्वंवक्ष्यते। द्यितस्पएवंचप्रीतियोग्यत्वंध्वन्यते। मौलिंतरा
विहितकेशंश्ववलोक्य। खेदार्हेपिस्वस्याप्यसमीचीनत्वादितिभावः। समयेआनंदमेवगं
च्छातिस्वस्याप्यकार्यसंतोषेरानापकीयापरांगनालंपटत्वेद्वेषातिशयोध्वन्यते।२७४॥

पिकांनायकोवह्निः।चंडीतिहेचंडिप्रसारितेनएवंवह्निकरत्वेन्निलाभावोभ्युपन्नो।भुजेनापिनो
रसेतिभावः।कोपसंभवतीस्वस्यशन्त्।यद्वाअपिरन्यान्वेति।एवंवह्नत्यूपजनकत्वंसंपन्नं।त्वयि
प्राप्नोतिपंकिलांनंदीनलिननालेनपिवन्निवनलिननालेनपानेस्वच्छजलागमनात्।प्रि:
।एवंचममदुःखाजनकत्वेनलभ्मानधारणमनर्थकमतस्त्यजमानमितिध्वोपन्नो।भुजेना
तसमतापतिपादनेनकोमलत्वर्पादुरत्वस्त्वपलवशीतलत्वानिभ्युपन्नो।तेभ्यानेयस्पर्शत्व
विरक्षीणत्वसेनसुखदत्वान्नि॥२७५॥एवंडितानायकंप्रातस्तनसमीरणाभेदेनवह्निव
पलेति।प्रातःकालीनवायोश्चयचप्रातःकालेसततनिरंतरंआगतिरागमनंपस्यएतादृशएवं
वह्निपक्षपातोऽभ्युपन्नं।चपलायाः।भुजंगः।सर्पविशेषः।ताभिर्मुक्तास्त्रितएवंचसविष
त्वेनस्पर्शानर्हत्वंमभ्युपनो।अथचपलाःएवंचसर्पजनवेधचाचंचलानांतवनदृशानेनमरणस्क

मसितिमन्यते। भुजंगयोषितस्पास्याभिमुक्तोऽपि तत एवं चोक्तिघ्रस्वरूपत्वेनास्यस्पर्शत्वं ध्वन्यते॰ शी
तलसमीरणा॰ अथ च शीतलं गंधं भोगार्थे परिगृहितमिति भावः। वहन्तीति॰ निशिरात्रो भ
मणशील॰ अथ च रात्रिभ्रांतिमत् एवं चरात्रौ तव पेशास्यमेव जापतइति ध्वन्यते। अपरदि
शां अथ च अन्यस्या आशां इच्छामिति सर्थः। परपि तुं परागं कर्तुं अथ च स कलां कर्तुं॥ गच्छ एवं च
तादृशस्य तव नमभाशेति ध्वन्यते। २७ ई काचित्कस्याश्चिदवस्थां वक्ति चिरपथिकेति। चिर
कालीनोयः पथिकः तस्य दैर्घ्येण अतिविलंबेनेति यावत्। मिलत्यः संस्काराभावादिति भा
वः। पाकेशरूपलतीः तद्रूपायाशेवालपंक्तिः तपापक्षे अलकलता वहिस्वपाडुः खघत्वमिति ध
योध्वन्यते। सदानीरानंरंतराक्कप्रणम्। पक्षे सदानीरेति करतोया नाम। करतोप्यसदानीरेस
मरः। पद्धानापिकासखीनायकं वक्ति चिरपथिकेतिसंबुद्धिः ग्रीष्मादैर्घ्येण मिलत्यः संव

ववस्थः अलकलत्वाद्यादिभ्रमवता ॥ २७७ ॥ नायको नायिकां वक्ति । चंडि । नि । हे चंडि एवं च स्वस्था
न्नपराधित्वं ख्यापते । ईषच्चंचलैश्चेलैन प्रकटो घोषः विलोकनं तदेकरसिकेन मया पालत्कृतचरण
हननेरेणुश्वासा दधिरंबचनमाऽनश्रास इति भावः ॥ चरणेन संकोचितं एवं चाहं त्वष्प संता
सक्तश्रमो मानं परित्यज्य सुखं पिनि ष्मोहमिति ध्वन्यते ॥ २७८ ॥ कश्चित् कंचिद्दक्षिचलेन्नि । च
लकुंडलेवलदलकं विदूरीभूतस्तनवसनं संघट्टवदूरुपुर्गजघनभारं मसंकुचितने
त्रं अस्याः इदं गतं हरन्ति मन्मन इति भावः । जातिवर्णनमेतत् ॥ २७९ ॥ भाग्यवंसान्ति हिता
नुपकारिजनसेवाकारिणां कश्चिद्बन्धो भावक्ति चरसोरिति हे मधुप एवं च विवेकविधुरत्वं
ख्यापते । परदेवहुवचनेन उद्घोषानिरायो ध्वन्यते । केतकाः इदं परागरूपसेकनं सेक तप
दूनसलिलाशायोग्यत्वं ख्यापते । अर्थे लिखितिव्यर्थत्वमेवाह । कामिरेवसारेयत्र इहप

गी. टी.
१०५

रागसेकतोऽन्तः सलिलापि आपिका बहिः सलिलश्चावृद्धः सकरंदनदीनतिष्ठति एवं च स्वरूपमा
त्रशालिष्विलेषु न दयालेशमतो नात्राशालयापि विक्षेपे लिप्यते। पद्मा कस्मिन्नि वापिका यासं
गमाशया न सान्निहितप्रदेशो यानापानकारिणं कांचिदन्यो भावक्ति एवं चेतस्याः स्वांतरे पि
नमहद्गतिमुज्यते तेन चेयं सखी ति तेनात्र वानर्थकः भ्रम इति।९०॥ नायिकां गीनरविक्षन
क्रिणा दर्शनि संजातसंशयं नायकं नायिका सखी वक्ति। विरेति। हे चिरकालीनपथिक एवं
च विरहातिशयाद्दुन्मादात्तित्स्त्रिंशालिंगनकारि त्वोचितं धन्यते मुग्धसुंदर अथ च मरु ठसं
शयेन व्रणाः किं जाता एवं रूपेण तरंगितं दूरव्यापारवत कृतं। अस्ति येन सः किंमीक्षसे।
एतस्याः त्वदीयोर्यत्रिंशदंगुल्यधिकैः स्वबंधैः तदालिंगनव्रणा किणायं क्रियं। एवं वस्तुतादि
वेदनामविचार्याप्य नया त्वदीयत्वेन प्रीतिपात्रत्वतव तदालिंगनेन समस्तिवाहितोनितरां स

राम
१०५

मयत्रप्रेम्णो नैतस्या मन्यथासंभावनीयं बहुतरदिवसपरदेशावस्थितिनिरूढापराधशालिना त्वयेति
ध्वन्यते। एवं चेतस्या मन्यथासंभावनीयं बहुतरदिवसपरदेशावस्थितिनिरूढापराधशालिना
त्वयेति ध्वन्यते। एवं चैतस्या यथा त्वयि प्रेमातिशयस्तथा न कस्याश्चित्कस्मिंश्चिदिति॥२८॥
स्या विवेकाद्यौचित्यदोषशालिनी निजनायिकां मा इयं तं केचन नवप्रतिवेशी तदंगनालंपट
तया तेन प्रतिकलहं कर्तुमुद्यतोपि निरुद्ध इति काचिद्दन्तोष्ठावक्रिचपलामिति। मदांधः एवं चा
नुचितकार्यकारित्वं व्यज्यते। अयं करी आत्मनः चपलां छायां यथा हंति तथा रूढः प्रतिगजः
करं आस्फालयति। एवं च जनलज्जापि वनं किंचिद्धक्री ति व्यज्यते॥२८॥ कश्चित्सखायं वक्ति
चुंबने ति। चुंबनस हेतः श्मस्पमभाधरेणाहतं केसरं यस्य। कामशास्त्रे नष्यापि चुंबनविधानात्।
चुंबनलोलुपो योमरस्यारी ति गजपक्षेपि योऽयं हृदयरूपगजबंधनस्तंभं एवं च वचित्रं वजो व्यत्र

गो॰टी॰
१०६
106

नगच्छतीतिभावः। तस्यास्तट्रूहपुरंगस्मरन्नत्रप्यामि॥२८३॥ काचित्कंचिदुक्ति। विकुरेति। विकुरा
णांविसारणांपरि[redacted]च्छकरणानेनतिर्यक्कृ
नतः केशपाशः। विमुखवृत्तिरपिदूधंवालाअंगुलीभिः कृतः केशावकाशोपया। तांविलोक
यति। एवंचत्वयापीयंविलोकनाद्दिनानुपाद्येतिद्योत्यते॥२८४॥ सखीनायिकांवक्ति। चुंबनेति
।चुंबनेनहतं। अंजनाईयस्यकामशास्त्रेनेशेषांनेचुंबनविधानादितिभावः। प्रकटःजाग
रेणारागोयस्यतं। वियोगायम्भाविने इतिभावः॥ पीतं। ईक्षणांप्रांतेः किमितिक्षिपसि एवंचवि
रहभीरुतानिवार्योभ्यते। मदनः अईनाराचमिव। एवंचनिस्सारणानहत्वेननायकेगमसा
मर्थ्याभावोद्योत्यते। एवंचनायकेनयिकासक्तिविशेषोद्योत्यते॥२८५॥ इतिश्रीमजोदावर्णी
परिसरालंकृतपुरापस्तंभस्थितिविराजमाननीलकंठपण्डिततनूजेवालोपंडितात्मजति

राम
१०६

माजीपंडितोगजाननेनपंडितकृतेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेचकारव्रज्याव्याख्यासमा
प्तिमगात्॥ ॥सखीकुचितेनमायितांवक्ति। छायाम्रीहीति। चंद्रस्यसकलंकत्वयामलंक
स्यापिस्यसंकोचितयोभयपरित्यागेननिष्पनिरतिशयोद्यासवत्त्वकलंकहीनत्वबत्त्वयालो
केत्वद्दाननस्कनिरितिभावः। एवंचनिरुपमानंत्वद्दाननमितिसूच्यते। तेनचकोपाद्दहिमा
लिंगनविधेयमिति। अत्रकूटत्वेअवसादः संकोचइत्यर्थावगत्। अथवाप्रमोदाभावएवकू
टत्वअप्रहानावसादनयोरितिचूर्णिः कूटवीऽमासाहाऽप्रमुदोरितिकल्पद्रुमः। पद्यकूटत्वे
परितापभावेसंकोचमित्यर्थावगत्। कूटपरितापे। ४८६। नायिकासखीवक्ति। छायामा
त्रमिति। छायामात्रंपश्यन्एवंचलोकभातिरावेद्यते। अधोमुखोपि। एवंचतरललाभावो
व्यज्यते। उरूनेनधैर्येणममहृदयंतुदति अर्जुनः वाणेनराधावक्रमिवापांचालीस्वयंवरे

र्जुनेनाधस्तनदन्तजाग्रस्थितनवपल्लमीनच्छायाभाआवलोकनेनमीननयनं वाणी न हन्तमितिपु
राणप्रसिद्धिः॥ एवंच गुरुसमक्षं छायाभाआभालोकपतनत्वधैर्येणमहत्त्रैलोक्यरक्षणमकरोदित्या
सक्तिविशेषोव्यज्यते। अथवायद्यप्यपांतत्साक्षाद्वलोकपतितथापिमन्मनोपहृतमनेनेति
व्यज्यते॥२८७॥ इतिश्रीमत्कोटावधीश्वरश्रीपरिमलकृतपुरातनस्तंभस्थितिविराजमाननीलकंठपं
डितनतन्त्रजवालोपंडितात्मजतिमाजीपंडितांगजानेनपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थ
दीपनेकुकारजव्याख्यासमाप्तिमगात्॥ प्रच्छन्नभावसरेनायकोन्यापिकांवक्ति। जलेलीग
मन्नोघमेममेतिभावः। नवलनयनात्किंचित्संख्याकाः जलविंदवः स्खलिताः न तु निर्गताः। म
गल्लाभावृशंकयेतिभावः। एवंच निविडपक्ष्मशालित्वं नेत्रेद्योत्यते। कौं मे मनो हरेममएतिर
वत्रअत्र विंदुभिरेव पिच्छिला एवं वचरणावस्थितमिह त्वं द्योत्यते। प्रर्गतया। गंतव्येसनेनाव

रूपकं त्वं धृष्यते। एवं वल्लभ ददयेऽपि यासमानिशापि तदुःखमिति स्या वेधनं॥२८८॥ नायकः वयस्यं वक्ति
जनेऽस्मिन् जनेऽपि योऽद्धी कृतं नहस्ताद्ध्यसंघट्टितं तनाटंक पीडितं कपोले जलकणेः नेत्रसंवंधि मिरिति भा
वः। तुलितं विविस्तुनं कंजनं यस्या कालेसादृष्टिपंस्य तस्याः मुखं स्मरामि जानि वर्णनमेतत्॥२८९
काचित्कांचिदृक्ति। नागरेति वने कानने पक्षे नलेशयितमिति भावः। परं अस्य पक्षे उत्कंठं पुर
धं नागरपिता सर्वतः मुखं वदनं हरसि कमपि लज्जुपानं मुखमबलोकयसी त्यर्थः। पक्षे जले
हरसि। वर्षा समयस्य समाप्तत्वादिति भावः। अपि शरन्मुग्धं जानिशालिस्या रतिसाकृतोक्तिः। पक्षे
मालतीशालिस्याः नवइ रंशीलं एवं च किमर्थमत्र मिथ्या लज्जां नाटयसी ति ध्वन्यते। यद्वान्योक्त्या
काचिदुक्तिः अपिशरन्माजो निशालिस्याः ईदृकुशीले नैवानुरूपं नास्मा इति भावः तदेवाह नागर
यि लेस्यादि॥२९० कश्चित्सख्यायं वक्ति। जीवामी ति। लंघितमवधि दिनं यया। जीवामि इति लज्जा
वशेन वशंवदेन स्वान्तं आभावो भ्रज्यते। गेहिन्या गोविन्दोपिमानः संवर्त्तमशक्ये यथाप्ये ज्ञापितः।२

गो॰टी॰
१०८

108

वंचमानं संगोपनमसंभवीत्यिष्यते ॥ २९१ काचित्स्वचिरप्रोक्ता वक्ति । आत्मइति । सुधष्टः जाल्मः
सुधष्ट इति पाठे उपदेशविशेषणमेतत् । असमीक्ष्यकारी । गुरुः उपदेष्टा एवं च नत्वोपदेशको
पिकोपि समीचीन इत्यिष्यते ॥ वामः सव्यः वामशरीरं सव्यं सादित्यमरः । इतरः दक्षिणः तयोर्भे
दः । अयं वामो अयं दक्षिण इति स एव उपदेष्टा नान्यादिति भावः । यद्वा दक्षिणो नेतोऽन्ये तदे
वनत्वोपदेशकमित्यर्थः । गुणधवल इति रथ्यातिः स्वादिः ननु गुणेन ज्वल इत्यप वध वार्थ इत्यर्थः ।
वृषभं रथ्यासु सुखं भ्रमसि । एवं च यथा शिक्षितवृषभो रथ्यासु भ्रमति तथा त्वमपि भ्रमेति भ
ण्यते नेन च नास्माकं हागमन योग्यस्त्वमिति ॥ २९२ वैद्यासक्ता काचिद्वक्ति ज्वरेति । हे ज्वर वीना
अपगता औषधिवाधा यस्य एतादृशस्त्वं सुखं तिष्ठ समग्रमंगं नव रत्नं सर्वांगमभिव्याप्य ति
ष्ठेति भावः ॥ दुर्लभो योद्यारूपो लोकस्तस्य आकर्षिणा पापारागाद्भुवक इति लोके प्रसिद्धिः एवं
वनापि केस्वलो आगमन भन्यत्वमायेघीते स्वेभाना भी असिमामुंच इत्यर्थः । एवं च तपि विघमा

राम
१०८

नेतरागमनं नान्यथेति घोष्यतो ॥२९३॥ एतत्संगत्यास्त्वनिर्वाहोऽप्पा विधेय इति वुध्याकृतनायक
संगानापि कामप्रतिष्ठाभीत्या परित्यागो घटते नापि कंसत्वासमुपदिशति । जीवनहेतोरिति । जी
विकार्थं मिलितिता करकर्षणं न परित्यागे न खलु त्वां न मुंचामि निर्भर्त्सयोरित्ततद्विरक्तां मागाः
त्वयि नत्यागे क्षिप्यमाणे । पितेयं त्वासक्तनिर्बन्धवेतलकरणो लौकिकमात्रं भावी । निर्यास्यते । पद्मानां
पिकासखी । नायकं वक्ति । जीवनेति । जीवनहेतोर्मिलिता जीवनार्थमागताः पक्षे जलहेतुनास
मागता । मुग्धामुहुः । एवं च स्वच्छ हिंसि पतंत्यज्यते । करस्पृहत्ता स्याकर्षणे न । पक्षे करेण कर्षणा
त्रेन । त्वां न खलु मुंचामि । मौ रिव निर्भर्त्सपक्षे नीचं शत एवमकार्यकं मुग्धेतिपद्मस्य विनः हेतुसंद
रत्नं देरस्पपक्षे जललाभावव लेभागाः एवं च नीचसरिता । मिपं विरहभीतानन्तसजातीयं वनि घ्नत्यते
॥२९४॥ काचिद्विलक्षं विदधति । जघने । नेति । वांचलं विस्तारयता । जघनेन त्रपार्थाद्व्यस्यांगानानांशी

णी। कृतापितवत्तनुः श्यामेन क्षीणा एवंच नीक्षणात्वंश्च न्यत्ते। स्मरस्य क्षुरिके व मनो विशसि:
एवंच विपरीतसुरतानिशपरुसमर्पितवशरीरं भ न्मनोमोहजनाकमिति व्यज्यते। एवंचैता
दृशं दृष्ट्वापि न मज्जामाना। किं पुनरि त्यिह स्वामिन्साधुत्वमावेदयति॥ २९५॥ कश्चित्कांचि
द्वक्ति: ज्येत्ले नितः ज्योत्स्नाभिसारे समुचितः वेशो यस्यास्तन्संबुद्धिः। अत एव विकसितमल्लि
कोत्तंसे। निशिता स्मरस्य कुसुमदरूपास कर्तुच्छिर्प स्पासकः खङ्गदिमुष्ठोस्यादित्यमरः।
एतादृशी क्षुरिके व मनो विशसि। एवंचैतादृशवेशशालिनीत्वं मन्मनोमोहजनिके तिध्व
न्यते॥ २९६॥ कश्चित्कंचिदुपदिशति जेरेडेति। हे जड एवंच कार्याकार्यविवेकवैधुर्यं व्यज्यते
। पक्षे जलमयत्वाज्जोड त्वं परयुवती तरुणीपदेन साहजिकस्पर्शालित्वाभावो व्यज्यते। सुरव
पसि। स्वांगनां केवलं सेवां कापरपसि। अत्र दृष्टान्तमाह। चंद इति। अन्यस्वामिकामिति भावः राम

।आलिगालितस्वसिलाजालं वा हवतिचंद्रोदयेचंद्रोपलानांश्रवणांभवतीतिप्रसिद्धिः। एवंचैता
दृशकार्यकरणेनकलंकादिदूषणामेवभावीतिप्रोत्पन्ने। तेननैतादृक्कर्तव्यमिति। पक्षासिधा
मुभवादितेनरमुनराईं॥२९७॥ कश्चित्कोपिविसंकतेवक्ति। ज्योत्स्नेति। चंद्रिकायांगर्भितंचंद्रि
कागर्भमध्येऽपिछितमितिभावः। क्वचिगदर्विनितिपाठः। पक्षेकतंतन्मध्यतः एवंचशरत्कालो
नतत्प्रत्युत्पन्ने। तेनचनिश्चलत्वंपमुनासंवधिपूरःस्फुरतिः पन्नदृष्टांतमाह उग्रवसमुद्रेशे
षतल्पतल्पतल्पपदेनसमत्वमावेद्यते। मुदाः कृष्ण इवसर्वतो विद्यमानतया। ज्वलनपा
चंद्रिकायां उग्रतोदधौ रंवतवासेकतेशेषस्वरूपामतयानिश्चलतया चमरेसुसकृत्स्योपमा
नता। एवंचयमुभासेकततुल्यंनान्यदस्तिस्थलमितिव्यज्यते॥२९८॥ इतिश्रीमहोदाव
रीपरिसरालंकृतपुराणपरंभयस्थितविराजमानतीलकंठपंडिततनूजवालोजिपंजिता

मज्जतीभोजीपंक्तिर्मातागज्जानेनपंक्तित्तकृतेगोवर्द्धनसहसन्निकाशेयंग्यार्थदीपनेऽन्यकारव्र
ज्यासमाहितमनागा॥ नापकोनवोढावक्ति॥ ऊरूकृतेत्ति। एवं चेनातीदृश्यावस्थितिरपिनवोढा
पातापकसुखदेति ध्वन्यते॥२९९॥ इतिश्री॰ ऊरुकारव्रज्यासमाहितमनाः॥ नापकीपो
न्मादहेतोः शी॰ममाकल्पस्वयमपिरोशी। सेविविधापुकाभां नायिकांसखीवक्ति॥ कमिति
। ढक्कापशः पटहे स्याद्यशः पटहोढक्कममरः॥ आहत्यवादयित्वा॰ कदिशा इवपुरुषाः वृकुका
लेमरं विनत्वते। कदिशो नाभिवस्त्रीणां मदः स्वकुलनाशाय। एवं च पुरुषाणां महोयशसे स्त्री
णाहुकलं कायेति ध्वन्यते। मिनचलयैनाहृदन्ननसि नविधेयमिति॥३००॥ नायिकासखीना
यकं वक्ति। तामिति। मदनवाणाः तो नायिकां तापयेन्ति त एव वाणाः हे सुभग दुःखदवाणा
नामपि सुखं दत्वादिति भावः। त्वां तोषयन्ति। एवं च कथमन्यपेमादृशविलम्बकरणमिति
ध्वन्यते। नन्विदमसंभवं यत्र दृष्टांतमाह तपनकिरणाः तपनशिलां ज्वलयन्ति पयनशिला

साम्येन स्त्रीयालब्धप्रतिपादनेन गिरितुल्यत्वेनाधिकाधामावेषयते। विधुर्वदनं एवं वचनं चंद्रसाम्येन सं
तापापनोदकत्वेन नाधिकास्य हरणीयत्वेनाधिको धोत्यवोपक्षाम इत्यनुत्प्रस्यरूपशालित्वेन
मदनविरोधित्वेनाधिको धोत्यते। तेन च पीडाकरत्वे विलेपितद्रकरणोन्मादत्वं मदनेष्वस्यते
मधुरपंक्तिपुष्टिरित्यादिर्भावः। पक्षांतरं तु विज्ञानामेवं वचनं चंद्रमसः सुखद इत्यादिर्भावः॥२०१॥
कश्चित्कांचिद्विदग्धो नीतवानिति हि सुतनु एवं वचस्य हरणीयत्वं ध्वन्यते। पद्मद्रसितद्विधेयं मयेत्यनु
मितिः सहायाः पक्षे शिखरवसाः। तु इति निश्चयेन बकुप्रकार उत्पादितः। नितंबे रागः
श्रीनिर्यस्यास्तस्याः पक्षे बकुप्रकारक गैरिकादिधातुभिः जनितः नितंबे कटके। कटको
स्त्री नितंबोद्रेरित्यमरः। रागो लोहित्यादिर्यस्याः हिमालयपक्षे सुधापाइवतवलाभेन भंगु
लेन स्वर्गप्राप्तोऽस्मि। लाभेइ इति पदस्य देवत्रिकाकुः। आप्नोति। निपाठमहलक्षणेइति शेषः

एवंचतवप्राप्तिरूपफलितंयेनाहंस्वर्गमपिअंगुलांतदितंमन्येइतिभावः।एवंचस्वस्त्रास्यास्वर्गसुख
मपिममाल्पंतनिकरमितिव्यज्यते॥३०२॥कांचिन्नायिकांसखीवक्तिसख्यइति।सख्यः।जीवनंप्राणा
नंपक्षेजलंत्यजन्तिअनुग्रहेपिलोलतत्वंवाचल्पंपक्षेउच्छलद्दीचिकत्वं।नोमन्तिप्राप्नुवापद्माकरस्ये
वतडागस्येवमत्पास्याकिंकरणीयं।एवंबोभयतोपिकाठिन्यंममेतिध्वन्यते॥३०३॥नायिकाल
तेलब्धिरहस्त्रीसोतिसखीनायकंवक्तिलब्धिरहेति।सातन्वंगीलब्धिरहापदिपांडुःकेवलाछा
यपेवकांत्येवपक्षेयथाक्रतंज्योत्स्नायांहंसीवसुभगपतेएतादृश्यपिनायिकालब्धिरहेणा
त्विश्वतइतिभावः।प्रत्यभिनेयासांतुंशक्याएवंवातिसीरालमावेद्यतेअत्रकेवलपदेवका
रान्यतरदनर्थकमाभाति॥३०४॥कथमितोगतेयमितिवादिनंनायकंनायिकासखीवक्तिल
यीति।हेसुभगत्नायिकासक्तिमत्वादितिभावः।लयिविनिवेशितंबुद्धिपुरस्सरंस्थापितमिति

भावः। द्विन्ध्यषा। केवलशरीरेणागतो ऽत्र दृष्टान्तमाह निबिडं यथा लोलद्रुमस्य जलमाके
रागता नदीवचेतसः अंचच्छोतमस्य साम्यं एवं च पुनरस्तु नैवायास्यती त्यभस्यनो॥ ३०॥ पल्ल
व्याम क्लिवशादस्यंतदुःखभागिनी कामिनी संजातेति सखी नायकं वक्ति त्वयी ति हे कठोर
तर कथमन्यथैतादृशमोहासी यंकृतवानिति भावः। त्वयि संसक्तं आसक्तिमद इति भावः।
संपदेन निःसारणान्न हि त्वं अनुपेतो मदनचपलं तत्स्माह दर्पं वापुर्वं च लोकं टके संलग्नं च
लमिव विदीर्णं मारुतवलकं टकसंघ कार्थी न्वषपो गुप्ता वशात् हं चलपरेन चेतो बलएव प्र
तीचते अत्र कंटकसाम्येन नापि काचित्तैवेव क्षमत्वं नायकेयो स्यते। अंचलसाम्येन नापि।
काचित्तेसम्भ्रम त्वं संपनेतो। मारुतसाम्येन सर्वगतत्वा। निवारणा न हि त्वं मदनेदु स्पतो॥ ३१॥
पश्चिमापापा अधोमुखलात्तस्य दर्शनं। अपवारणं अंतर्द्धिविना। पस्मपिनभ्नमसि। का
यात्यंतर्द्धिविना न भवति। मूर्ध्निभिन्नतः सर्वेपि स्पष्टः। पश्चेऽयन्नावच्छिन्नपरिमाणशालिनः। को

न्नमुंचंति। इह किं विवर्यं रचेयाज्ञानमस्मापि प्रतीकाशूस्मरणमिति भावः। एवं चैतादृशलज्जाक
रणमनर्थकमिति ध्वन्यते।।३०७ नायिका विरहदुःखाविशयं सखी नायकं वक्ति। तवेति। विस्ता
रितायां त्रियामिन्यां तस्यां निद्राविरहादिति भावः। पक्षे रात्रिमानस्याधिक्यादिति भावः। जनितः। चं
द्रवं दन्तदैर्घ्येण तस्मिन्नुद्दीपकत्वादिति भावः। पक्षे शीतलत्वादिति भावः। नव विरहे मासा
र्धमासे विसिनी वहुताशेन विना दग्धा। हिमेन विसिनी। विनाशनमिति लोकप्रसिद्धिः। एवं चैता
दृशेन कालेन नायकी यावस्थास्य नो वर्ण्यं भवतानुग्राह्यासनिति ध्वन्यते।।३०८।। सखी नायि
कां वक्ति। तरुणीति। हे तरुणि एवं च नायकासन्निधेयोग्यत्वं ध्वन्यते। त्वच्चरणाहननर्थं संजातकु
सुमाशोककलिकासमूहं कलिकाकोरकः। सुमानि स्मरः। कुटिलावरणासपत्नीत्वीशो
कलापि न पिबति। अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लौकिकं। एवं च शोककालप्रे
तादृशाद्वैपवत्वेन समीचीनकालेन पा किं किं न विधेयमतस्त्वया सर्वप्राकारेणमानाधमहात्मा

यकोनुरंजनीयइतिव्यज्यते॥३०९ कश्चिन्नायिकांस्तौति तत्स्वैरइति प्रभुरिवप्रौढिमत्वादिति
भावः। तंत्रेशास्त्रे। गुरुरिवमन्मथकलाकलापोपदेशकत्वादितिभावः। भुजिष्यादासी। एवं
चेतादृशीनायिकानाम्नेतिश्रूयते तेनेनचतद्वनयास्वाधिकं॥३१० नायकः पृच्छितां नायिकां
वक्ति त्वमिति संमुखं व्रजतः त्वं वनार्थमितिभावः। भोक्तुमशक्तस्यासक्तिविशेषादितिभा
वः। ममअपसरंतीगपर्शानर्हत्वादितिभावः। भिक्षाकुक्ष्यादिनापावतनतनिवार्यसेअपसरण
प्रतिबंधनक्रियसे तावत् त्वंश्लाघ्येव अलभ्या एवंच भिन्नेप्रतिबद्धापसरणांचं विनात्वंवन
शनेनविमोचयमीतिव्यज्यते॥३११ वसंतीयमदनवेदनोसद्येति कश्चिद्दक्ति तपसेति तपसा
तपश्चर्यया पक्षेमाघमासेन क्लेशितेकार्श्यंगमितेइत्यर्थः। पक्षे क्लेशितः नितेजस्कत्वादि
तिभावः फाल्गुने अर्जुनेपक्षेमासि। एषः मदनः मिहिरश्चरत्वखलु निश्चयेनप्रौढवलोपि अपि
नाप्रौढवलंफलजनकत्वाभावोद्योत्यते। नासीततपस्याविक्लिष्टायेदृशी हितो वैशपायपसरो

पतरागमादितिभावः। एतस्मे उत्तरायणरंभा ओढे तेजसो अभावादितिभावः। अधुना मधुनावसंते
नपक्षे चैत्रेण मधुपदमुन्मादजनकं तां अञ्जपतिं उत्कृष्टोन्मादशालिनं मदनस्य पीमिव कः सहते
मकोपि। समर्थः। एवं च वसंतकालीनमदनवेदनाधुंनमसधे निध्वन्यते॥३११॥ सखी नायिकाविर
हेनापकं प्रति वक्ति। त्वकृतमनेति। हे सुभग एतादृशेनाधिकाप्रेमसत्वादितिभावः। त्वद्गमनदि
वसानां गणनानि पावलक्ष्याः अर्जुनाः वलक्षो धवलोर्जुन इत्यमरः पारेखाः ताभिः चिह्निता
इयं भित्तिः दिनानि जानाति नान्यतानार्थमितिभावः। तस्या गेहभित्तिरपि एवं च गत्वरभुवः कावार्तेति
अज्यते गेहस्थलीवर्षा गुरिणा एवं चानंतः परं विलंबो न विधेय इति ध्वन्यते॥३१२ कथमन्यत्र आस्तुप
गं वध्यासीनि वादिनी सखी प्रतिनायिका वक्ति तस्य निहसरवि एवं च रहस्य कथनार्हत्वं ध्वन्यते
। तस्य ग्राम्यस्य नागरिकस्य समर्थः। एवं वा सक्तिनोग्यत्वं ध्वन्यते। पक्षे वन्यस्य। वत्राप्रेमाद्रसुंद
रयातीव्रे तिपाठे वेधजननयोग्यत्वं घोत्यते। इच्छाविद्धा विद्धापदसन्यत्र गमनानर्हत्वं ध्वनय

त्रियोत्रिशाः गुणाः हस्तपदेक्षपाश्चरणौ वा हंत तदेकेन पाएवं चान्यत्र तम मातुरागम इति घोत्सन्नो ॥ ३१४ ॥ व
हुत्तरवसुसत्वेपि कुग्रामवसतौ केवलं तेन वचं दोलानु ग्रहादेवाभये नान्यत इति केचित् केविद्दग्धो
क्रियावक्ति । लपीति । हे कु ग्रामवदं तु मकुग्रामपदेन निवासानर्हत्वं घोस्रते । वैश्रवणः कुवेरः कु
वेरईशो वैश्रवणा उत्समरः । वसतु अथवा लक्ष्मीः वसु तु पारमस्य मरूर्वस एवं च कुवेराद्दिवस
त्साद्दूदानर्हत्व ज्ञानविधुरत्व मिति मन्यते । कुत्सरथा तान्नेरक्षणं कासरस्य महिषस्य मस्तके
नेवचं दालसदनच्छत्वादि इति भावः ॥ ३१५ नापि कासरवी नायकं वक्ति । तवेति । हे मुखर तव व
दन दोषं असमीचीनभाषणमिति भावः । यद्वा मुखरं पदवनेन दोषं सहमानाग्रो कुं त्वामि
ति भावः । असमर्थप्रिमवशादि इति भावः ॥ पदाकुलीनदि इति भावः । सासु तनुः । चिटन केवलं
मो एवपर्ममपि तु वेश्पास क्तिरि इति भावः । एवं चोपदेशानर्हत्वं सूच्यते । भवं नेशालभंजी काष्ठपु
त्तलिका कीटमिव अन्तः स्वांते अग्न्यं तरिव वहति एवं चेतादृशां तदुःख शुक्तापा अपि तस्या स्त

गी॰टी॰
११४
114

वासक्तिरिति व्यज्यते॥३१६ निरपराधिनं कमपि केऽपि त्सीयमानं केऽपि हन्यो न्यायवन्ति, त्वरस्तेति।
हे हरिणलरणामुखमपि एवं च निरपराधित्वं ध्वन्यते॥ शरणागतत्वं वदन्तीं अमी वैरिणः॥ श
बराभिद्रोः खलु न त्यजन्ति यो जितविशारणपुंडुः कीत्यर्थे दिइदंजीवितं त्यज एवं च प्रबलरिपुशत्रु
संबंधे पुद्धेन मरणमेव वरं न पुनः पलायनं न वा शरणगमनमिति व्यज्यते॥३१७ कश्चिन्मा
निनी चरणकृतमस्तकं तथा च केशाकर्षणे न दूरीकृतं विज्ञाय मानं तां वक्ति त्रिपुरेति हे मानि
नि जनितः मदनेन दाहोपयस्यापक्षे जनितः मदनस्य दाहो येन तस्य। अर्पितमस्तकस्य चरण
योः प्रमाणार्थं पक्षे गंगाप्रवाहग्रहणार्थमिति भावः। मम त्वं महादेवस्य गंगेव चिकुरग्रह
णे नैव तीव्र नेजीवितं पक्षे न तरद्दासि। एवं च त्वत्कोपेन जीवन निरपेक्षस्यापि मम क्रोधादपि
त्वत्करस्पर्शनि संतापनिहृत्या जीवनं किमु प्रसन्नया त्वया कृत करस्पर्शे निजीवनमिति व्यज्य
ते॥ मोनमप्रार्थितगंगाप्रवाहसहनाय शिवेन शिरोऽप्ये कृतमिति त्रिपुरारप्रसिद्धिः॥३१८ सर्व

राम
११४

सखीगोपनपुरःसरं केनचित्सह योगं विधाय स्थितां तां नायिकां काचित्सखी त्वयापि तेन सह रतं कृ-
तमिति वक्रोक्त्या वदति। सः सुभगः नायकः सुभगत्वं च सकलसखीगोपनपुरस्सरं नायिका प्रा-
कृतार्थीकरणात् । खलु निश्चये न सखी। तां निर्भर्त्स्य यथास्यात्तथा सखीनामिति बहुवचने-
न सर्वप्रतारणाकरणसमर्थायामत्र तारणमति सुकरमिति सा वेदयते। त्वया कृतार्थीकृतः
तस्त्वदीयसद्भावस्सुखं विज्ञापयमानास्मि इति भावः। सनिंद इव कथं मधन्ये रस्मत्सदृशैः सा
द्रष्टुं शक्येति लोकगोमनार्थमिति भावः। सानंद इव तदानीं त्वत्सान्निध्याभावे पि त्वत्सन्नि-
धानं तस्मात् नंद इव सा वहित्थं इव केनाप्यानंद विहूनं विज्ञेयमिति धियाकारगोपनं वा निव
।एवं चाकारगोपनस्य शक्यत्वं घोषयन्ते मुखरः वार्त्तलकथास्वत्र प्रस्तुतं रकारी एवं च पदैर्न
न वृ तेन सह संगतिस्तर्हि इदृक् व्यवहारस्तस्मिन् कथं भवेत् तस्त्वया स्मात्प्रतार्य तेन सह संगतिः
कृते त्युच्यते। पुरत इति पाठे सखीनामस्मद्विधानां पुरतस्त्वद्दर्शनविनिमय नमस्तोः शीघ्रं सनिंद

गो.टी.
११५
115

मानंदसावहितस्य इवमुखरः वक्तुं प्रौढः अतः खलु त्वया कृतार्थीकृतः एवं च त्वया तेन सह संग
तिरस्ति कथमन्यथा त्वद्धनविनिस्सृतविचित्रवाग्विलासोयमिति निश्चीयते। पक्षे सखीनो पुरतः
सानंदसानंदसावहितस्य इव तद्विषयकवाग्गणसुमुखरः सः सुभगः एवं च संगतियोग्य त्वं छ
न्यते कृतार्थीकृत इति काकाप्रश्नः। एवं चेतादृशाहर्निशासमस्तसमस्तत्वरेकवार्त्ताविधानप्र
वणः सुभगः कथमद्यापि त्वामनुगच्छतीति पितुरुद्दिश्यगुणाद्य इति द्योत्यते॥ ३१९॥ नायिका स
खीनायकं वक्ति। त्वयि नितिह सुंद एवं च स्वहरणीय त्वं ध्वन्यते। द्वयिमार्गे चलति दृक्ति राव गं
त॰ डेंध्र निःसृतान्तस्याः हृक्षिः शैवाल प्रावल्याद्राशवं च लासो भिन्नशैवलजालाच। राप
रीवविस्फुरति एवं च त्वया सक्रोसेति ध्वन्यते॥ ३२०॥ नायको नायिकां वक्ति तदिति हेसुतनु
ये शं त्वं हृदय विहीने। पक्षे अन्यं विंदुरूपम वकाशरूपं वा हृदयं यस्य एवं च प्राणाधिक त्वे त्वं श्र
न्येनावदन्ति तेहृदयमन्याः सखी इत्यर्थः। यः शंखः अंगीकृतः तत्र कचः तव करग्रे हं कुरुते एवं

राम
११५

चपघग्रहदूपविहीनः स्यात्तर्हि सत्करग्रहाय्यकार्यत्रविहारुणां कथं कुर्यादिति भावः। एवं च
प्रपारोकार्यत्रकर्तृत्वादिनायेन शरीरं तस्य त्वनेनैव त्वं प्राप्येति मन्यते॥३२१॥ कंचन महा
न्तं पुरुषं नेसीदंतं कश्चिद्दम्भोक्त्यावक्ति तेश्च छिन इति हेशाकृष्टजयैः तयोछ्रापः कृतः तेश्च
छिन्नो वशिजः संप्रतिक्कनसंततीति भावः। अधुनाननास्त्वां ईशां लोगलयद्व्यतिमेदिस्तंभ
वाकरिष्येति एवं चाधुनानतेधुमर्त्वं त्वं मन्यते। एवं च प्राक्तनगुणातस्सद्व्रलोकाभावा
त्तवेतादृशाः क्लेशाइति मन्यते। पश्चात्प्राकृतनलोकाभावान्त तव तथाविधप्रतिष्ठादीति
कश्चित्कंचिद्दम्भोक्त्यावक्ति।३२२ प्रेमसूत्रे भंगे पुनः संधानं न तथेति काचित्कंचिद्वक्ति तान्तव
मितितानं वं स्वस्य त्वं पक्षे कार्श्यं प्राप्य छिन्नः परेणाभ्येन उपहितः कृतरागे अनुरागो यस्य
स वासौ मध्यसंघटितश्च कस्यचिद्वचनेन मध्यविकारेण वपुनः कृतइति भावः॥ पक्षे प
रेणाभ्येन इमेण उपहितः रागो रञ्जनं यस्य एतादृक् मरदनेन मध्यछिछिन्नसंधानं नीतः। कामि

नीरांप्रभाकर्णाइवनिर्भरैः आश्लिष्टकुसुम्भस्य: पक्षे भयासहः न शोभते विराजत इति पाठे काकुः । एवं च
नतया नतया विद्धे पथ्या प्रेमभंगो भविते इति ध्वन्यते ॥ ३२३ ॥ तथा विद्धगुणाभाववति महत्याम
करुणां विद्धं ब्रमात्र फलकमिति कश्चित्कं विद्धक्ति तस्मिन्निति । तस्मिन्गतः आ ई भावः करुणा
पक्षे आ ई त्वं तस्मिन्नपि अपिरन्ध्रेऽप्यन्वेति वीतः रसः शृङ्गारादिः पक्षे पुराणत्वाऊते निकादि
सेनतां ईभावे तस्य विवरणं वीतरसे इति अजवः । भक्तिरैश्वर्यं पक्षे भस्मादि । तद्वति मलिने पा
पवति पक्षे उज्ज्वलताभाववति पुरुषेऽप्रभुं दिशाकलइव शाकलपरेणानुपपन्नं त्वं ध्वन्यते । नागर
शब्दः विदंवनाय नगरे भवो नागरः पक्षेऽथ संठी महौषधं स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्व
भेषजमित्यमरः ॥ ३२४ कश्चिद्विपन्नो कं चिदुद्दिश्य गतस्ते न च संभाषणादि विषयतामप्यनी
तः किंचिद्दूतोऽत्रारावक्लि । तमसीति । निविडेंधकारे कठिनान्तरे पथि उल्कामुखे पस्पतं जंबुकं प्र
पन्नाः स्मः । एतन्मुखप्रकाशेनापमार्गो विलंघनीय इति धियेति भावः । हे सखि एवं च दुःखकथ

नाहं संघोक्ष्यते। सोऽपि सुरतं मुद्रयित्वैव स्थितः। किमत्र कुर्मः एवं चास्माकं दुर्दैववशान्नीवावलंबन
मपि कर्तुमुचितानां न ततः शब्दमात्रावलंबनं किमुतास्यदित्युच्यते।।२५ कश्चित्कांचिदङ्गनां प्रति
वक्ति त्वामिति हे मानिनि मानिनः प्रतिष्ठा त्वदभिलाषवतो मम पंकिलतीरां नदीं गंतुमिच्छतो गजे
स्येव गौरवगुणोऽपि दोषत्वं प्राप्तः। एवं च त्वत्सदने ममागमनस्यापि विघ्नोऽपि दुःखप्रतिवेशिभयात्
त्विषावतो स्वस्त्यज्ञनवदागमनसंभवी त्रिस्वमहत्वमहं दोषत्वे नगराणां प्रान्तस्त्वपेवमत्सदने
समागंतव्यमिति प्रार्थयामीति च्युच्यते। पञ्चापरांगनां मानिनीं प्रति कश्चित्संदेशं प्रेषयति एवं
चममवारं वारंगमने दुष्टत्वस्य निवेशिजने रवशं पंहा तव्यममतो मानं त्यक्त्वा त्वया गंतव्यमिति
त्युच्यते।।२६ परपुरुषसंयोगाभिलाषिणी कांचिद्वक्ति तिमिरे पीतिश्रंथकारे पिहूरतो दृश्या
क्षेस्यादिति भावः। आलिंगने कहिणाएकांते मुखराशंख विकारकं कणायं क्लिः गृहपतेर्नतु
प्रियस्यामस्तकेन सह स्फुरतु। एवं च पतिमरणोत्तरं सुखेन मया स्वेच्छाविहारो विधेय इति भज्यते

॥३१७ सखी नायिकां वक्ति। न वेत्सि हे सुंदरि एवं वासक्तियोग्यत्वं व्यज्यते। समुचितप्राप्तालिंग
नायाः। पक्षे समुचितं यथा निःकंठलुठनं यस्याः हारस्त्र ज्ञः मुक्तामालायाः इव। तव वृत्तेन शीलेन
पक्षे वर्तुलेन। नानुपरिहि गुणेन पथ्येस्त्र ज्ञेण च नायकः कांतः पक्षे मुख्यमणिः। तरलस्येव
लः पक्षे तरलो हारमध्यगः पुनः वारंवारं गतः। एवं वलक्षी लघुणो व्यासक्त्या स्वधैर्यपरित्य
नायकस्त्वामेवानुवर्तितयास्ते इति व्यज्यते॥३१८॥ इति श्रीमन्महोदावरीपरिसरालङ्कृततद्
राजपस्तंभस्थितितिराजमाननीलकंठपंडिततनूजकालोपंडितात्मजनिर्माजीपंडितो गजा
नंदपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपने तकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात्॥
॥नायको धुना गहिरणीमानापनोदनाय प्रणामादिकरिष्यतीति दुःखितां सपत्नीं तत्सखी
वक्ति। दर्शने तिरदर्शनविनीतमानाना एवं च सगुणोत्कर्षम्मस्य त्वं ध्वन्यते। गृहिणी हर्षेण रोमांचसके
पोलतलं मुखं स्वस्येति भावः। चुंबननिरोधमाज्ञानहस्ताभ्यामाच्छादयति। एवं च त्वां विहापाग राम

नायकमालोक्य चिरकालीनवक्रपेक्षितदर्शनसंजातहर्षसमुदितपुलकगोपनेनस्वस्थसौ
भाग्याधिक्यख्यापनमेवमकरोन्नवास्तवमादार्द्रतस्याभिमिति द्योत्यते तेन च न नायकप्रणा
मादीति ॥३२९ सखी नायिकां वक्ति । देहेति हे कामिनि गात्रनिरोधसवलनशैथिल्यकंपप्रि
यतमचिंतनत्काशलिंगनानिभागेश्रितस्ताभिसारगुणाः । कः एवंवाभिसारे सर्वमेतद्विघ्न
रूपमतस्त्वंपनन्त्रविधेयमिति निहृन्यते तेनाचार्यंतासक्तिनायकेतवास्तीति ॥३३० नायिका
सखी नायकं वक्ति हाधयत्नेति दिवसानि वानुत्की वदिवमवासरगविलमरः । महत्कुर्वता दुःखा
द्रेकात्पक्षेतहिन्नमाहात्म्यादलसत्वादिति भावः । नीत्रः तापसंतापोयस्यतेन पक्षेतापो घर्मः ।
तस्याः त्वदीयविरहेण । नलिन्याः ग्रीष्मेणेव । जीवनमापुः पक्षेजलं मल्लीकुसुमेन हन्त पितंए
वंचयथा नैवेतत्समयो निवाहितस्तथा पायं तु वर्षासु प्राणाः परित्याज्या इत्यवगत्यत्वया नु
ग्राह्यासेति व्यज्यते ॥३३१ दुष्टसंसर्गादपि साधोः साधुत्वं नापैतीति कश्चिद्वक्ति दुर्जने ति

पर्वश्रमा वास्पाश्रामा यं चंद्रमसं पांतर्गतत्वमिति न्यो निर्विलवादः॥ ३३२ सखी नायिकां वक्ति द
यिते त्रिपथप्रेषितां कृती करेणालंबांच कारे गच्छंती स्वेदगलितकस्तूरिका तं गोरांगिरणनद
श्यासिरपितरती लेनातिप्रियतनयानलकरस्पर्शमात्रेद्वसंजातसात्विकभावस्वेदपरद्रूरीभनांव
काराभिसरणानुकूलमगामद्वन्नयातिगोरशरीरतेपादहादपिदृश्यासीतिभावः। एवं वनायक
विषयासक्ति विशेषो ध्वन्यते॥ ३३३ काचित्कंचिद्वक्ति दयिता गुणाइतिस्वरूपेवमुखते षेणनायिका
गुणाः प्रकटीकृताः प्रतिदिने विघटितगृहावरणासंपादनैः किमिति स्वेदं प्राप्तोसि एवं वदत्युक्ते ना
यिका गुणावर्णनं विधेयमिति॥ ३३४ चातुर्पचशास्मधुतामवलेवमानेनेनमवगणयेलिस्मन्यो
न्या कश्चिदुपदिशति हासिरणपादितिहासिरणपाद्दसिराहि कस्त्वं चादित्यर्थीपक्षे चातुर्यतामद
लमसंतापकत्वं पक्षे साधुत्वं मनतमनेनमानुपक्षे सर्पतुल्यं तेजस्विनमित्यर्थः। माकगारणपेथाः
। अस्मिन्नरोंऐंद्री ऐशानी दिशं पक्षे रोयमित्यर्थः। प्राप्तेदृष्टिम पिदानुकः क्षमतेन कोपीत्यर्थः। एवं

चांतिसंतापकत्वं घोष्यते। यद्वा गौरी मध्याह्नवेला॥३५ कश्चित्पथिकः पथिमाधवागमाहति गच्छन्ना
र्णं हरिणीमालोक्य सखायं वक्ति। दृष्टौ वेत्ति तिरश्चां शरपीडितायाः हरिण्याः वियोगभीतनेत्रक
नीनिकया एवं च मरणाभीष्टभावो घोष्यते। अत एव प्रियवदनस्थोपि तत्पादक्षेपवनमुखादिद्वा
राधारणाः प्रयांति एवं च पश्चेशहनायाः अपि मरणकारणावरणेष्वव्यथातोपि विरहव्यथा दुःस
हा किमु मनुष्यांगनायाः इति व्यज्यते तेनच पोहिताःपिकां विहाय परदेशे गच्छति स मृगतुल्यः
पशुरिति। यद्वा नायकादपि नायिकायाः विरहभीतिरिति व्यज्यते॥३६ इह खलु संगति नैविध्ये ये
तिकाश्चदुपदिशति हरे हरं स्थापितं हृदयं वक्षस्थलं पक्षेतः करणं येन सः गंदरहस्यं अंत
स्करणविजयी भूतं पक्षे मंत्रादिपस्यसः। निकाममत्यंतं आश्लेषो आलिंगनं खलोनां वसं
भेदः संगः भवति। एवं चोभयोः साम्यं व्यज्यते॥३७ असमयपरतोभिलाषिणं नायकं नायिका
वक्ति द्वार इति धारिणुखः। एवं च बहिर्गमनात् त्वद्दर्शनाद्ईत्वं च व्यज्यते कारणशुकः। एवं दद

वमरवनाशीलश्रुकाधिष्ठानेनकौशारश्शीपिरतानहंत्वंषत्रन्यनेसकाशेशिशुः एवंचबालका
पसारणएतेकोलाहलादिमानिकरवान्निगुरुजांनागमनसंभावनयानेनदपिस्थलेरतपो
गयमिन्निघात्यतेगेहेसख्यः एवंचनासामपिवत्सलत्रुगाकरणेचित्तेनगृहमपिरतानहंमि
तिव्यन्यतेकालासहसुरतोत्सुकेस्पर्धाः। प्रिया एवंचवत्सदाशोध्वंयनानहंहिमित्याबेधतेप्र
सीहतफलेमाहस्यपस्वसमयाभावादितिभावः। ननुकदासमयोभावीतत्राहअहप्रयातं
गतमेवएवंचाग्रतेप्राणामिशेवसुरतयोस्पितिष्ठन्यते॥ ३६ सर्वानायिकामुपदिशतिदृष्टी
त्रिदधिकणस्पमुख्याएकलानामलंकरणंयथोः अभ्यासेनअमजन्येनेतिभावः। उद्योगो
सनोनतस्मर्पणाभिरामंयथास्यात्तथायोपो। दधिमथनश्रमनिश्वलांगेः प्रियमालिंग
तिएवंचमंगाराद्दिरघ्नांबिनापिश्रममतराणापिलेवतयाविधज्ञानविधुरापिगोपांगना
स्वयंप्रियमालिंगतिवत्वंसंतचतुरापिप्रियालिंगनेविलंबमाधहसी। तिर्भ्रातोत्वमितिव्यज्य

तेनेनवचनेनेवंविधेयमितिनायकःपक्षेपथैककार्येनियुक्तापिगोपीनलभमपेपिप्रियालिंगनंकरोतित्र
थात्वयापिविधेयमितिध्वनिः॥३४०॥ नायिकासखींवक्ति हलितेनेहिसखिभंजितेनकेशेनप
क्षेचूर्णीकृतेनभग्नवताकेनहलग्रेनागगंत्रीतिपक्षेलोहितपंक्त्यावहतो।मोहयतांविषयांतरशा
माभावंकुर्वतापक्षेभ्रांतिंजनयताप्रियेणगोवूलेनेवशोपनंनी।ताडितंअनुचितंमयाकृतमि
तिप्रदर्शनार्थमितिभावः।जातिवर्णनमेतत्॥३४१॥ सखीनायिकांवक्ति दर्शितःयमुनातट
श्चापश्चाधिकंयस्य तस्मिन्श्यामत्वादितिभावः।पक्षेदर्शितयमुनाधिक्येमधुरमंडलेराम
घर्षहलेनप्रवाहस्यविपरीतकरणेनजलाधिक्यादितिभावः।कटाक्षशालिनिपक्षेकोपव
शात्कुटिलभ्रुकुटिमति।नवनयने।सितहलेहरधरइवलइवरवचलनिसनिसमग्रनगरंअ
त्रिनेस्वाधीनीकृतेपक्षेयुधिष्ठिरंप्रतिकोपात्हस्तिनापुरस्यहलेनविपरीतकरणेघमा
दितिभावः एवंचनवकरशठसमात्राधानाःसर्वेपिपुवानरतिनापिकाधिक्यकथनेनान्य

नायिकानिंदाघोसतो।३४२। विरहिणीं सखीं वक्ति दयितेनेति दयितेन प्रार्थितोपि दुर्लभः सुखा
सवकण सि कस्तेन सुकुमारः संजातेत पक्ष्मवादिः शोकं जहाति वकुलामधुसेकसिक्त इति
प्रसिद्धः प्रकृतिकठिनाभां काष्ठत्वादिति भावः। पद्मानायकप्रार्थनावशेन नापुरस्मरम
दिशां गंडूषसंपादितपक्ष्मवादिरयं वकुलोविरहे मां कथं अवयतीति नायिकाप्रश्ने केना
घुत्तरं स त्यां।।३४३।। सखी नायिकां वक्ति द्वित्रेति। द्वित्रिसंख्याके दिवसे रहमागमि
ष्यामीति तस्य नायकस्य वचसि। तस्मिन्ननेन नायकेन्यथाभावितं घोस्यते। कस्त्व वसमा
श्वासः दूरनिखातः नखांकः दूरप्रवासेगभीरनखक्षतस्य कामशास्त्रविहितत्वादिति
भावः तन्नायकं विरप्रवासिनं कथयति। एवं वसत्वरमयमायास्यतीति ज्ञानेनान्यना
यकसंगतिमकुर्वाणा त्वं तासित्वमितिमन्यते।।३४४।। नायकसखी नायिकां कन्दि द
पितेतिप्रियस्पर्शप्रसृतस्वेदजलविचलितवर्णनखलांछे। गर्वभरेणमुखरीकृतेस खि णम

नायकशिरोरुहानकिमित्यपराधयसीत्यस्यालीकभावरूपत्वे देनैवचरणानखलाक्षापग
मेप्रियप्रणामतिसंलग्नशिरोरुहैर्लाक्षापगमेनेतिमिथ्यात्वमपराधयसीतिभावः। एवंचनवै
वायमपराधइतिअभ्युपन्नं॥३४५॥ कश्चित्दुष्पुत्रदुःखितोगेहिनीवक्तिदुष्टेति। हेगेहिनिते
नदुष्टः ग्रहः आग्रहोयस्यतेनपक्षेदुष्टश्चासौग्रहश्चतेनप्रजातेनउत्पन्नेनअत्रोपसर्ग
स्त्यानोपयोगीसाभातिकुत्रितपुत्रेणापक्षेकुः पृथ्वी॥ किंनकिंचित्फलमित्यर्थः। येम
मंगलेनेवस्थीयंकुलंअंगारकवल्लकतमसंचालितमितिभावः। पक्षेअंगारकः कुजोभौमइ
त्यमरः। एवंचदुष्टपुत्रवतापेक्षया अपुत्रैवसम्यगितिअभ्युपन्नं॥३४६॥ आपद्यपिनम्रराणांनी
चकार्यकारित्वमितिकश्चिद्वक्तिदर्शितेतिप्रकटीकृतः। इंद्रधनुर्वत्उष्मापः कालाभिकांच
नुमश्चोन्नत्येचतापेतिपाठेकांतिः प्रतापश्चतेजः प्रकाशकेत्वसामर्थ्येचगोत्रः पर्वतोन्वप
श्च। हीरैः वज्रैः अश्वपिअप्यवीनकविस्माठः वीरैः आपत्स्वपिअवः नगम्यतेजलसामग्र

दर्शनेनापदिमांघसंपादकलमावेद्यते हीरसमन्तात्प्रदर्शनेन वीरैर्ध्वनिकाहिरागं घोषयन्ति तेन
चान्यजन्यभंगानर्हत्वाज्जले हीरकानमज्जंती निहीरकपरिस्था ॥३४७॥ अतिमलज्जयाछन्न
तत्तु ननु देवेभवाद्दन्यदालोकयंती तन्मध्यएव दृष्टिं चिल्कटाक्षविक्षेपेरागनायकमप्यवलोक
यंती नायकोवक्ति दृरेति। हे मुग्धे दूरे रागभयेन मुग्धायास्वभावसुलभेनेतिभावः। निद्राणस्या
पि निलीनस्यार्थीत्यर्थः। निद्राणपदं निलीनत्वंलक्षयदसमर्थत्वंपराजेयत्वं निभृतं कार्य
कारित्वंच व्यनक्ति स्मरस्य कलाकौशलेन निर्गताश्रसौ नवदृष्टिः अर्जुनयंत्रबाण इव
मे प्राणान् हंति अपिने ताद्दशमदनकौशलनिर्गतेद्दष्टेरे ताद्दशकार्यकारित्वं तत्र किमु
वाच्यमनिद्रमदनकौशलनिर्गतदृष्टेः कार्यकारित्वमित्यावेद्यते। पक्षापि निर्गते त्यत्रान्वे
ति एवंच निर्गतमात्रदृष्ट्या प्राणापहरणं क्रियते तत्र का वार्त्ता प्रात्पयाक्षिप्रमाणस्येति व्यज्य
ते। अथवात्र सूनयीतियोजनयादेहादि समुच्चयः पक्षे पत्रीरोपदृष्टदृष्टयोरित्यभियानादिषु

शब्दस्य स्त्रीलिंगं तथा कौशलेन निर्गन्तृत्वं विशेषणात् एवं चेतनादशालक्षणावलोकनेनाहम
न्ति विकल्पश्चतो माभा लिंगनादिना जीवयेन्ति ध्वन्यते अर्जुनो ध्वन्यत्र विलोकयन्नभद्रक्षेमा
जध्याने त्रिपुरराणप्रसिद्धिः। अन्यमिति पाठे अस्यं श्राभिमं ध्विरहितं ते निर्गता पक्षे आकाशां॥
३४८ हारि धमन्ति दुःखदमित्रिकाविद्धत्रिदुर्गतेति। दरिद्रकामिनी दुर्गतपदेन धान्यादिक
रणसामर्थ्याभावो ध्वन्यते। तत्र येएवं चान्ति वा सत्यमावेधते करुणाशालिनी नायकसं
गस्तन्यहान्यातन्धनपस्य दुःखं भविद्धत्रिदुर्गतेगेहिनीति दरिद्रकामिनि दुर्गतपदेनो दर
दरिभरणाय तस्ततः सर्वदा संचरणशीलत्वं ध्वन्यते तेन च जागरणपनसोकर्ष्यं जर्जरं एवं व
कामुकागमनयोग्यत्वं ध्वन्यते यत्र मंदिरं तत्र निद्रैव एवं चायोसाभावो ध्वन्यते वं द्रं एवं च
संतापोपशामकत्वं ध्वन्यते तेन चावश्यं दर्शनं। यत्वां वं चितपदेनाति पश्चात्तापवत्वमावेधते
निवुलितां श्राच्छादिता पाशेलात यापोमिलिहास्तत्राछालिन्यः विहारिणापद्रत्यनेन वहिर्गमिते

प्यस्माकं निर्वंध इति ध्वन्यते। एवं चैतादृशास्मदीयमार्गपान्नवतादृशाहारिप्यमेव सम्यगिति
नेनन च नास्माकेमतज्ञागंयसुख इति ध्वन्यते॥ ३५०॥ त्वत्रतथा निचतुरे मिवादिनी कांचि
त्कां विहङ्गकिरीदीपनितिदीपदशावन्हिः कुलांगनाच विशेषदग्धभावेन चानुपरागं चामलिनतां क
ज्जलादिमत्वंयापवत्वं वा दोषाः अनुवितकारित्वादयः दोषाराजिः॥ ३५१॥ सखी नापि कांच
त्किरीदीर्घे तिदीर्घयदेलप्रकाशसंपादकत्वं ध्वन्यते। गवाक्षो वातायने॥ तन्मुखनिस्सृताः शोणरागः
भातः कालानलादिनिभाव: सर्पकिरणाः नसिंहनखाः हिरण्यकशिपुवक्षस्थलमिवतमो
ध्वतलं प्रविशंति। न हरिनखतुल्यतां प्रतिपादनेन भ्रारागापहारसमदुःखदत्वं ध्वन्यते। एवं
वसुधोदयो यं संवृत्तः अतइतो निस्सारणीयः प्रियइति व्यज्यते। अत्र न हरिपदसान्निध्याद्धा
नवपदं हिरण्यकशिपुं प्रतिपादयति॥ ३५२॥ सखी नापि कांस्तौति दरे निद्रपतन्नत्रे अश्रु
णा वंचले समिति नवईषदुन्नते वक्षसि मुखे च किंचिद्धसितवतिसवि एवं चांकुरितयौवना त्वे राम

नमुग्धात्वं घोस्यते । उत्सुमंपुष्पं आस्तां न किंचिदित्यर्थः किंतु स्मरो वीरः चित्रधनुषा अपि ना
शरसंग्रहः आस्तां एवं च कुसुमादेरनर्थत्वे पिल्लदीपदरं तरलत्वेन आदिनैरेव चित्रधनुषा नरु
स्मरदन्तिभ्यस्यता दरं तरलत्वे क्षिपाणि इति पाठे संबुद्धिः अथवा हे दम व्येचलेक्षिणि नव वक्षसि इ
ष्टुन्नते वदने च इषद्धसितशालिनि सति पुष्पमासा चित्रधनुषापि आलेख्यगतधनुषा
पि स्मरः अधुना त्वे तादृशयौवनकृत वीरः एवं च कुसुमस्य कार्यक्षमत्वेन तद्धनुषा स्म
रस्य वीरत्वेन किंचिदाश्चर्यं अधुना बाले त्वगतधनुषापि स्मरस्य जगज्जयः सुकेर इति भा
व इत्यर्थः । यद्वा वीरोपि स्मरः चित्ररूपधनुषापि आस्तां एवं चेतादृशरूपवत्याभवत्येवमद
नेन विजयः कर्तुं शक्य अतो मदनप्राकृतधनुर्वाणाश्चित्ररूपस्तारद्वानर्थकाः संलिनिध
ष्येतो अथवा कुसुमं रजः अपि रवधारणार्थः को धुनेत्यत्रान्वेति । एवं च त्वदीयेतादृवायौव
नप्रादुर्भावे एव विजयानिशयसाधनम् इत्यतो यथा मदनधनुरनर्थकं जातं किंसुकाद्यपु

ध्योऽहमोऽन्तरमिति घोषयतेति ॥ ३ ॥ पञ्चेनायकं सखी नायकं वक्ति ॥ हृष्ट सखी ॥ निपूर्णौ हि वन्मुखदे यस्याः प
क्षेपपूर्णे हि वदनं यस्याः ॥ हृष्ट सखी स हितेयं नायिका भद्रासु तपोर्णमासी व्याप्तुना दिन इत्य
र्थः ॥ नवनभ्रमिधापाविभ्रं घर्मीभन्तापसुखा यनिशि भवतु पभ्वारिन एव भद्रापाश्चत्तिकोन्त
त्वा स्वर्णिमानिशिकन्पर्णाहति शास्त्रमा अन्यत्ररात्र्या वासकत पेतसान्निध्याभावेनावश्यंप्र
त्रोत्वदुपयोगायैयं भविष्यतीति घोषयते ॥ ३५४ ॥ काचित्कंचिद्वक्ति हलिनइति । हलिनेइन
स्तनः कृतेन तिकोपवनिगृहपतौ हलिके वृषभमताडयतिस नित्यमनेनैव पलाले विनाशितं
मितिक्षिपेतिभावः । गुहपरस्परकृतावलोकनोनितन्तपरमन्यतानभी । तिभावेस्यतिपथि
कांगनारवैर्वरोभर्तृकनिष्ठभ्रातारेवरशब्दस्यसंबंधिकतपानदीपत्वं लभ्यते । एवं
चैतारकृकार्यकरणाहर्त्वंध्वन्यते । हसन्नः अस्यत्सुरतविमर्दवशात्पलालपुंजस्यैवाद्दशप
वक्ष्यपविज्ञायनिस्परा विनं वृषभयपेताडयती । तिक्षिपेतिभावः पथिकवधूनिपाठे देवरेण

तस्मात्स्वगृहान्तरपरमावसरे इदं कृतमिति काचित्कं चिद्वक्ति एवं चेत्तादृशा कोऽन्यमनुचिन्तमिति भ्र
मतो ॥३५५॥ महद्भिरेव स्वस्वप्रतापः प्रदर्शनीयो न लघुभिरिति कश्चिद्वक्ति ईर्ष्यन्तामिति घटितो विधा
त्रनिष्पादितः ॥ ॥३५६॥ इति श्रीमत्स्तोत्रावलीपरिशिष्टालंकृतमपुष्पस्तवभाष्ये त्रिविरजमा
ननीलकण्ठपण्डितात्मजवालोपण्डितात्मजरत्नाजीपण्डितगणानन्दपण्डितकृते नेषोऽवर्द्धनेस
प्तशतीभाष्यार्थदीपने एकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात् ॥ कस्याश्चित्सखी वं विदग्धोक्त्या त्व
क्तिधूमेरिति हे दहन अनागमनादिनासंतापक त्वत्सामर्थ्यविशेषवत्त्वो द्वुत्तिभावः ॥ दुर्गतिग
हिणीसमेनेन सुरतेसोरव्याभावो घोस्मतोऽशिशिरनिशीथेनेन पथ्येऽकसुरतयोग्यत्वनिशिद्धम्न
त एवं वत्वदीयदुष्टव्यवहारेण मत्सुसंतापमालिन्यजननेऽपि त्वां सान्तं सहते । त्रिधुन्यते ॥३५७॥
सखी नायिकामुपदिशति घे पमिति निघेहि कुरु तस्य हृदि हृ रंध्रं विंश एवं प्रकारेणासोपसं
तापसन्नो भाविति द्युम्नते क्षिरणाच्च तमुक्ता खेनातिमेदकलंघोस्ति । धूर्दयोरिसमरः ॥३५८ घव

लोतिस्वेतनत्वं चिह्नं पुराणत्वादिति भावः। दुर्वत्तं विरहस्यीणत्वादिति भावः। अकलितमत्परं सा
सामर्थ्यादिति भावः। चूर्णांकुन्तलाद्यादितनयचनापंसायाः संस्काराभावादिति भावः। वपुः मद्विलो
कनेन क्लिष्टगुणास्मत्प्रेम भरादिति भावः। पुरद्वारि अस्मं तविरहेणाश्वेपभावादिभावः। इत्यामी
त्रिकाकुः वैदेशिकाशंसनमेतत्॥३५८॥ असतां धर्मारंभोप्यनर्थहेतुरिति कश्चिद्वक्ति धर्मेति
असाधूनां धर्मारंभे पिश्रुपिनाश्र धर्मोकालानवकाततं किं वक्रं मेतिमन्येऽन्नत॥ परांहिंसेव प्रयोजि
का भवति परहिंसामुद्दिश्येवासतां धर्मारंभ इति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह काकानां [redacted]
[redacted] स्नाने दृष्टिः अकारणेऽकारणाभावत्वं प्राप्नोति काकैः स्नाने कृते दृष्टिर्न भवती
तिहृद्व्यवहारः॥३६०॥ ॥इति श्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतपुण्यपत्तनमध्यस्थितिविराजमान
नीलकंठपंडितनंदनवालोपंडिताऽऽत्मजनिमाजीपंडितात्मजात्मजपंडितकृतगोवर्द्धनसप्तश
तीव्यंग्यार्थदीपनेऽधिकारव्रज्याव्याख्या समाप्तिमगमत्॥ ॥कश्चित्कांचित्संकेतं वक्तीनिरितिनिर्णयः राम

जलस्पन्दनत्वपोत्वाद्वचंपकसेकतेन संघट्टनमांसलेः तलस्वकार्याससस्यपंक्तिपोषेषुनाद्दृशस्थलपद्दे
रिवर्त्तीरैः शिशिरैराजेति एवंच शिशिरेशीतवाहुल्येनात्मजनागमनशंकाभावेनोद्यावचसेकतेन
तयात्मानवलोकनीयत्वेन वायुनिवारकतयास्वस्पर्शीतबाधाजनकत्वेनेव तत्तलपुत्तस्थलपयोले
क्ष्यात्मदुलस्पर्शविज्ञाप्रतिपादनेनस्वतः सिद्धशय्यासत्वेनच सारिन्तीरमेवसंकेतस्थलमिति व्यज्य
ते॥३६॥ कश्चित्कांचिद्दिदृम्नोसावक्षितिजेतिस्वशरीरच्छायायां विश्रान्तिशास्यघर्मविपन्निं दूरीकर्तु
वनदृशि निखेदद्दयं मुग्धकुरंगी विधशारीरवेश्याः करोतिपरं तु नतापोपशमनंभाषीतिभावः।
एवंच स्वदेहच्छायास्थापस्वाधानतायकर्मणोऽवलंबनेन मदनसंतापनिवारणायविविधैव
च्छाकरणे पिम्रुठनायिकसंस्तवनतन्निवारणं ततोन्यनायकावलंवनमेवमदनसंता
पनिवारकमितिधोत्यते। पद्यासरव्युपदेशोयं।जातिवर्णनमेतदितिम्ज्ञवः॥३६॥ का
र्यसेवकारणप्रतिषेधतिकारिकांचिद्विक्किनहसंतीति। पत्तस्मात्कारणात्तः प्रसिद्धः

गो॰टी
१२५
125

यशोदातनयः कृष्णानिशं अभिवर्द्धमानमदनः अतः देसरिव वल्लववनिताः नंदव्रजरद्द
त्निनहसंत्निनकेवलंमहास्यामावोपितुप्रणमंत्नि एवंच कृष्णस्य कंदर्पशालित्वावगमेननं
दपित्रदत्वाभावनिर्णयोमूढस्त्रीणामपि तत्रकिमुवामंचतुरांगनानांकार्येणकार
णस्वरूपज्ञानमितिभज्यते। यद्वास्वकार्यमिवंसाधनीयमितिकांचित्कांचिदुपदिश
त्नि एवंचहास्याद्वेपिहास्याकरणेनप्रत्युत्तरप्राणमादिनानंदपरितोष्यमदनात्निश
यशालिश्रीकृष्णाद्यनुसरणंवल्लववनिताअपिकुर्वन्तित्वंत्वंसंततचतुरअतोएवम
वस्वकार्यंसाध्यमेभज्यते अथवान्यायकार्येष्वसुरादिसमाधनंत्वयाविधेयमितितस
र्वीष्वसुरादिदुःखवंतीनापिकामन्यनिदर्शनव्याजेनोपदिशन्ति। एवंचपरपुरुषोपर
तिकलांप्रावीणयमालक्ष्यैवमाचरंत्यन्यास्तत्रस्वीयनायकपरितोषायकिंकिंनवि
धेयमितिभज्यते॥३६३ सर्वात्मनास्त्रियः संरक्षणीयाइतिकश्चिद्वक्ति नीतेलिस्वसदृशी एम
१२५

कृतापि घ्नस्वशरीरापि एवं बालेकरणादिदानमेतद्गन्मे अकिंचित्करमिति भावः। कामिनी
वास्यं कौटिल्यं वामशरीरभागित्वं चैव न त्यजन्ति अत्र दृष्टांतमाह हरेत्यादि। अर्धितपदेन नि
सरणात् हरत्वं ध्वन्यते॥ एवमन्यासां कावान्नेति भावः॥ ३९४ कोपि चित्कं चिद्वक्ति नागरिता॥
नगरसंबंधी एवं च चातुर्यवत्वं ध्वन्यते तेन च सुरूपांगनासंगकारित्वं तरलस्य चंचलस्य
कुविंदस्य स्वकीयतां त्यक्त्वा भूमौ पदं न नियतमिति गर्वविशादिति भावः। एवं चातिमूर्खत्वं ध्व
न्यते। एवं चैतादृश जातीयानां चतुरपुरुषेण स्वांगनाभोगे क्रियमाणे नैर्घ्यं संजायते अ
तस्तया सुखेनाप्यगंतव्यमिति ध्वन्यते॥ ३९५॥ एतादृशेन सहस्रेण गणितेनैकापि सखी वक्ति नि
पततीति कोणे प्रविश्य एवं वा गणानीय तत्त्वमज्यते। राज्ञो वरस्त्री प्रणाममतिनत्वेः निरीक्ष्यते
न कोपीति भावः। स्वगरिमाणं अहमेतादृशो गुणवान् पदिपमत्संतासक्तामयी त्यादि। पद्मा
नापि कोक्तिरियं॥ ३९६ समीचीनेन स्वकोपो न भवतीति भवति चेन्नरा। न यथा विहरेव सह इति के

गो॰टी॰
१२६

श्चिद्वक्तीनेति। महानत्युत्कृष्टः पक्षे महापरिमाणशाली स्वर्गांशान्तिं मर्मिवान्नतु निश्चितं न वि
त्तिपाठेन गिकाकुः एवं च महजनः कोपोनोत्पादनीय इति व्यज्यते॥३६७ किंचित्समीचीनावले
वनेषु प्रभुसेवानविधेयेति कश्चिदुपदिशति। नियतेरितिपदेः व्यवहारमार्गे चरणवि
न्यासे अस्खलितेमम मे चरणाश्रुतेोच। गनिरायो आगमनंच संक्रमकार्षनधारे पारग
मनायो भयतीरोपर्यर्किंशर स्थाप्यते नतां॥३६८ समीचीनजनं विनाकवीनां न शोभा भ
वतीति कश्चिद्वक्ति निजपदे इति चरणागति। सुपन्तिङन्तज्ञानं च। तद्रूपोपायगुणः महिमानं म
हत्परिमाणं प्रतिष्ठां च। सज्जनाः सम्भ्रमसंपादनाः कल्पनासज्जनाः समेइत्यमरः। पक्षे समी
चीनजनाः॥३६९॥ कांचित्केस्वचित्तेमारांस्तोति। नोन्नपतइति नोन्नपतेनाप्तिकः सम एवेत्य
र्थः। पक्षे नदाहकः। नप्रीतिनाशकः पक्षे नतैलनाशकश्च। न नश्यति। न मलिनेदुःखसंपाद
कमित्यर्थः। पक्षे कज्जलं वमति। उज्वलो मालिन्यमप्यस्य अत्र मालिन्यजनकत्वाभावप्रतिपाद राम

१२६

नेनैवं वेमत्यार्थसिद्धावेव त्वत्कथनेनं तयोश्चित्तमित्याभाति निशीथे नावत्ता दिवा स्नेहाप्रदर्शने
न लोकगोपनादिवा तुर्यवन्न यात्विर कालीन संगति निर्वाहकत्वं व्यज्यते॥३७० काचित्के स्मिं
श्चित्स्वासक्तिं कांचिदुक्तिनि हितानि नितनिहितान्तरव्यादिः प्ररोचनपाप्रेमारूढान् पार्थिवा
न पिम्रपतीनपि एवं चासक्त्याह त्वं व्यज्यते पक्षे पृथ्वीविकारान् घटादीन् मम प्रेमनियतं
एवं वचनान्यथाभाव आशंकनीय इति भावः त्यजति भ्रांतान्भ्रांत्वा कुलालवक्रमिव तत्स्मि
न्नेव तिष्ठति॥३७१ कश्चित्तत्रापि कास्वंदी वक्ति निर्भरमितिशस्तं तं समुकमपि विगलद्वस
नेश्रस्याः जघने सर्पविंबकोकरवद्दृष्ट्या भातः एवं च तथाविधरतचिरतावध्येवंगतिस्तनं
दिनक्षणावृद्धो कावाप्ये तिव्यज्यते। सादृशावलोकनं कुर्वंश्च तप्यामि॥३७२ कश्चिद्वयस्यं
वक्ति निविडे तिश्रत्यं तं संघट्टितोरुद्वयीसुरतक्लेशादिति भावः। निश्वासस्तावत्तन घ्नन्व
जनास्वेदापनोदनार्थं गृही तव्यज्यनस्य वालना साम्यादिति भावः। स्निग्धत्वं वसोरव्या

कुपितत्वं च क्लेशवशादिति भावः पद्मारतनिःसहांगत्वाद्रसनाग्रहाद्रूपधरत्वं प्रथममगृही
तनिकरव्यंजनेनस्तनपिधानमिति भावः ॥३७३॥ गुणोघवलनं तंतुपलो विधेय इति कश्चित्के
चिदुपदिशन्ति निर्गुणा इति गुणगणाश्चानुपादेयः। एकार्थप्रतिपादकौ ॥ अमुमेवार्थमर्था
न्तरन्यासेन द्रढयन्ति ॥ गुणानन्ते मौर्वीस्पादित्सिंजिनी गुणाः। निर्जीवं निर्गतजीवा यस्मा
त्तं जीवाज्यासिंजिनी त्यपीत्यभिधानात्। यस्माद्वदन्ति। एवं च निर्गुणा जीवनापेक्षया म
रणमेव सम्पादिति घोषयन्ति ॥३७४॥ नायिकानायकचित्तं व्याक्षिपन्ति। निजैरिति न मरणाद्
यत्नेन स्वतो दृढत्वेप्येतादृशशक्तत्वाभावेन तादर्थ्यभावादित्यर्थः उत्तेच डिशं मल्लपवेध
नं। कर्कटः स्यात्कुलीरः कर्कटक इत्यमरः। मर्कटो लूता। लूता स्त्री तंतुवायोर्णनाभमर
र्कटकाः समा इत्यमरः। पंचाग्रागतं स्थितं मपेतिवादितं नायिकं नायिकावक्ति एवं च सू
क्ष्मत्वेन तत्र टनोर्हत्वे पितृदृभावान्न त्वसेचरणमिति व्यज्यते ॥ अथोबाकेनाप्यत्र नोगम्य

तरति संकेतस्थलमिदमिति निश्चीयते ॥ ३७५ ॥ ग्रामीण वंसन्तिशालिनि तपेयं न तथा गुणशालिनीति
विभाव्य यं तं कं चनमाधिकाः सखी धिक्कि नागरेति हे नागर असौ सुतनुः श्रीमिति विश्वामीनगराद्
भिन्नः । पक्षे ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्छनादेः समाश्रय इति लक्षणालक्षितस्तत्र स्थितापि
विस्तृतं वीणाखिं एवं वेपमानं तनगुणशालिनी अतस्त्वमस्या मा सक्तिं कुर्विति व्यज्यते ॥ ३७६ ॥ कु
रवककुसुमशय्यायां सुरतं विधायागतां नायिकां सखी नक्ति नवे नि कुसुमानि किं नु हृदये लग्नाः
पृष्ठे विति मन्मथवाणा इति भावः । एवं च मां प्रति ततगोपनमनुचितमिति ध्वन्यते ॥ ३७७ स
र्वभायां सुसमतया वर्त्तिनं मामिति कश्चित्किंचिदुपदिशन्तीं नेति इयं लघुतां प्रापिता तस्यां
अधिकं गौरवं करोषि । विषमस्थी कः विषमे परस्परविरुद्धे स्थितेऽपि यत्र विषम स्थलनश्च भार इव
दुर्वहवासः सुदुर्वहः सुतरां दुर्वहः अर्पयतीति पाठे लाघवं नीते यं तस्यामसं तगौरवं करोति ए
वं च सा लघिमानं नीता एतस्यां गरिमाणमर्पयति एव मेकागरिमाणं नीता अस्यां लाघवमा

पारपतीति भावः ॥ वसु दुर्वहो विरममभायैरित्हवास इति कश्चित्सखायं वक्ति एवं च समन्तात्सेपाद
नमन्त्राकामिति भावः ३७८ अवस्मारे वानेनागस्य कथमिदम कारीति वाहिनी नायिकां सखी व
क्ति न चेति सुभगाभिमानशालिनायकानां नायिका स्वाधीनत्वं पानइति प्रेषणायापेक्षिते
किं तु केशग्रह एव प्रथमं वश्यतासंपादनोपाय इति भावः ॥ ३७९ मन्मथावस्थापोन किंचित्प
रिस्फुरतीति कश्चिद्वक्ति निशीथे विषमत्वेन्दुः सहत्वं खिद्यते ॥ ३८० ॥ वारवनितासंगतिरसुवि
नेति कश्चित्कंचिदुपदिशति निजे निजशरीरस्मन्नेपास्याछापित्व एवं चानिप्रियत्वमावेघत्वेसम
ग्रेभारम्भेत्वं वस्त्रग्रहात्वा कंचुकं सादिरि पुरुषं वाराङ्गना त्यजति कंचुकवक्तिः सारत्वं विधाय
त्यजति वेश्या अतो न तत्संगतिरुचितेति भज्यते ॥ ३८१ ॥ सखी नायिकां वक्ति नस्ये तिन नतेन
अमेणायः स्वहस्ते नाई कंचुकं केशेन त्यजसि पुष्परस प्रादुर्भावाक्रान्तं चोलं मदन धनुर्वल्ली
रिव एवं च सुरतश्रमे किं त्वया विधेयमिति परिहासो भज्यते ॥ ३८२ नायिका दुश्चरितं विज्ञाय

सखीं वक्ति नाहमित्ति हे सुतनु त्वं शीलभ्रष्टा स्यामग्वंद्दरितावाद्इत्ति नाहं वदामि तु पुनः सम हृदयस्य
प्रीतिस्वभावसुलभं भयं सुदेति एवं च कथाचित्केनचिदिदं ज्ञातं चेत्तदा कथं भविष्यतीति त्वं हि प्रि
यकप्रीतिमत्त्वया मम भयमुत्पद्यत इति भावः। एवं च प्रीतिस्वभावेनास्य ज्ञानाच्च समीचीनतरं ननु
त्वदेतन्निषिध्यते तेन चैवैतद्विधेयमिति॥ ३८३॥ कथमनपालंता दिनइति वादिर्न कश्चित्समाध
तेन रूर्वेति अत्र पानशब्देन संयोगो लक्ष्यते एवं च रतेन त्वक्षतताभिधाते रित्यर्थः अदयेः गा
हेरित्यर्थः आलिंगनैः सुभगास्यन त्वभाग्यस्य। अपराधं एवं चैकापराधे एतादृशा किं पुन
र्बहुपराधे इति भावः शासैत्यः एवं च नवास्तवापराधख्यापनमिति भावः॥ अनुरागवत्याः एवं
वान्यासामामा मादृशीरि। तिरित्ति भावः। शांतिः क्रोधोपशमं रवयं जिए वंचनायककर्तृकपरिहारा
पेक्षापि नेति भावः॥ एवं च पस्य वासं तमासक्तो नापि कान्तस्येवैतादृशीरीति र्जम्यस्येति व्यज्यते
॥३८४॥ इतीकथावनसंगमपिहतुं कंचन नायकं वक्ति नेति। सख्या नायिकया नेतत्रिभागभाते

एकरात्रमात्रेणाननिरूपितोसि विलोकितोसि एवंचांतः करणेन सात्वय्यस्यं त्वमनुरणभाषि
णीस हन्नेतिध्वन्यते तेन चेदेवारं वलोकितो हं तत्पतित्वयासर्वात्मनैनिमंतत्वमिति। न दन्नुरागमेव
विट्टणोति। येनकारणेन देवइव स्वयपिविमुखे हं तपराड्मुखो सहोपमेयं एवं चत्वहे मुख्नेदेव
वेमुख्यं विवित्ता न मिति भावः एवं च त्वहे मुख्यसंपादन द्वारैव देवप्रातिकूल्यमिति देवाधिकस्त्वंन
स्पाइति ध्वन्यते। कं हे स्थिते मिति भावः। कुसुमहारयति हृदीकारयति एवंचत्वस्पराङ्मुखत्वंन
विचारसम समयसं ज्ञा न विरहवशात् हारि स्यक्त हारस्य देवा द्व स्थिते क कुसुमस्य नस्वतो हृ
दीकरणमसामर्थ्या दिनोति विरहक्षीणतातिशयवत्तया तिरस्यमाना। नोपेक्षणीयेयं त्वये
ति ध्वन्यते। एवं च मुखपराङ्मुख मात्रा देवमवस्था तस्याः कावा आदि वसपरिकलनापामिति
। कुसुमकंठे हारत्वेन करोति एवं च त्वत्परा ड्मुखति समये मे वं कार्यं तस्याः संवृत्तमिति लावेषतः
सम्प्राहुः ॥ १८ ॥ कस्य चिद्दासस्त्वा गर्विता कांचित्कांचिद् अस्योन्नावच्छिनेनि गुणेव हुदोगर्व्वा

दोकलाकौशल्येच सामुद्रिकोक्तादोषानारूपेणरूपेभुक्तादोसौंदर्येचत्रास्योनविहितः सो
रभेपित्वपिकपिलायाः पुत्रीतिहेतोः इयंधरानिवद्धा। एवंचत्वन्मातुर्गुणावत्वादिनात्रसिद्धा
तउभयत्वमात्रेणैवंदन्नमितिकिंगर्वमावहसीतिव्यज्यते॥ ३८६॥ निःकारणमेवकलहादि
कंभवतिभवदोहोकिमिदमितिवादिनंकाचिद्वक्ति। निर्वितिकारणंविनैवापराधोयस्य
। कारणंविनैवकलहकोधसंरोधोयस्यसाधारणंमरणंजीवनंसुखंदुःखंयस्यजायाप
तिभावोदांपत्यंसर्वोल्किनगर्णवन्नते। एवंचैतादृकपनभवतिदांपत्यंतदपकृष्टमितिव्यज्य
ते। तेनचस्वस्मिन्नाधिक्यं। एवंचानिशापितप्रेमवत्तयापासूगरुक्षणाएवापराधसंभावनात
द्विलयश्चेतिध्वन्यते। सामान्यमित्यादिनेकात्यमनिमज्जते॥ ३८७ कश्चिद्देकदाप्रागसंगं
तदुत्तरंचकिंचिन्निमित्तविच्युतसंगांकांचिद्वक्तिनेति। भग्नासतीभवस्थितेत्यनेनकरग्रहो
घमेभीतिरेवेधनं। कुसुमायुधपदेनकोमलांगीत्वेनैवासक्तिप्रागपत्वेव्यज्यते। विशिखफलि

केरवेनेनती स्वगात्रपशालिलं लक्ष्यते एवंचलस्याश्राहमतिदुःखितइति व्यज्यते॥८८॥मममाज्ञाका
रीमन्त्रार्थकइतिवादिनीकांचित्काचिदुक्तिनायेतियत्रनायेतिसंबोधनमतिनिष्ठुरंप्रियेत्तिउचितंतय
थाकस्यचिद्दृशानस्याकिंचिदुचितंक्रियतेतथापिप्रियेतिसंबोधनमुचितमित्यर्थः।हासेतिअनुग्रह
आत्मीयत्वेनागीकारइत्यर्थः।एवंचाभिन्नाभ्रायतयानोपचारादिप्रवृत्तिभावःतदुपलंजायापति
भावःइतोस्यतनारीरज्जुःएवंचाकर्षणयोग्यत्वंध्वन्यतेपुरुषःपशुःएवंचाभिन्नप्रायतयानोप
चारादिप्रवृत्तिभावःतदुपलंजायापतिभावःइतोस्यतनारीरज्जुःएवंचाकर्षणयोग्यत्वंध्वन्यतेपुरु
षःपशुःएवंचरसानभिज्ञत्वंध्वन्यते॥यद्वानायकस्येपमुक्तिः॥८९।पूर्वनापिकासंबंधीप्रतिना
पकोवक्तिनिहितापामितिअस्यांपुरोवर्त्तिन्यांमनसिनिहितायामपिसेवलंजायिकेवएकादपिमा
मेमनसिस्फुरतिएवंचतस्यामेवममासक्तिरितिव्यज्यते।रेखांतरविधानात्पत्रस्यास्यस्पंक्तिरि
वएवंचव्यक्तिरत्वंध्वन्यते॥९०कयाचनाकिंचिदेवलोकितःकश्चिन्नामसपरिहासंवक्तिनिधीतिनिधेःनि

घ्रिर्नशिवद्धिरिस्मरः। निक्षेपस्थानं तदुपरि विहितार्थे विस्मरणाभावाद्ये ति भावः। निहितालतेव
हृतानुदरि एवं च निधिनिक्षेपयोग्यत्वं व्यज्यते। तवजघनस्य तटतटप्रांतात्‌ तटपदेन लतारोपणा
योग्यत्वं व्यज्यते। रोमराजिः लोभयन्तीति निधि स्थिस्थ तथा लोभजननकत्वोचित्यमिति भावः। एव
वजघनाश्रोणि निक्षेपस्थानमस्ती तिपरिहासो व्यज्यते। यद्वा सगर्भासी ति। यत्र हि निधिः स्थाप्य
ते तत्र विहितार्थलतादि क्रियते इति लोकिकं॥ ३९१ तस्याः सखी तं वक्ति निहितेति निहितार्ह्लोच
नायाः त्वयि किंचित्कटाक्षं कुर्वाणायाः तस्याः त्वं हृदयपर्यंतं हरसि कथमन्यथैव तादृशं वचनमि
ति भावः सुभगं एवं चान्यादृशवचनानौचित्यं व्यज्यते। ईदृशं सम्मुखितं तं न पदं गुलिदाने भुजंगि लसि
३९२ वह वस्तरुणा मम पर्शा कुर्वती तिगर्वशालिनी कांचित्‌ काचिद्वक्ति नीत्वेति आगारं गृहं नीता
एव वान्यगृहगमनेन लघुत्वभावेद्यते। आदरसहितं एकं न बहुरात्रिजागरं दत्वा केलस्तस्तो
दुर्भाग्यत्री वशीघ्रं न मुक्तासि एवं चेव दिनोत्तरमेव सर्वेषां नतदासत्किरिति व्यज्यते तेन वेर्त्वं

गुणगणहितत्वात्। एवं चैकमात्रासक्तिमद्ध्येव च समीचीनेति ध्वन्यते। नवरात्रे विल्वशाखामध्य
स्थामानीयरात्रौ संपूज्य जागरणादि विधाय तन्नवमीं परित्यज्य गत इति दशाविशेषरीतिः॥३९३॥
यत्र यत्र यद्यत्सामर्थ्यं तत्र तत्रैव चेवं तस्मात्‌ नाकस्मिन्कैश्चिदुक्तिनस्वतन्त्रइति। अग्नेरग्न्या
अपेउ हरेश्चन्द्रादिपावक तेजसः सत्वादिति भावः। कनके तेजस्त्वादिति भावः। म
रोगे प्रकाशकत्वादिति भावः। समुद्रे वडवानलस्य सत्वादिति भावः। पत्रे जः तद्यवि ल
अजमित्रस्य एवं वयेन सहविरोधस्तितेव सहतत्त्वकरणमुचितं न तं नुस्येनापि सह
तत्त्वकरणमुचितमिति तस्मान्विशेषशालित्वं ध्वन्यते। आज्ञापितसामर्थ्यमित्यर्थः॥
३९४ नायिका दूती नायकं वक्ति नसवर्णइतिशः पवनिभतो वर्णः कांतिः। पक्षे सवर्ण
कार्यं न न केवल ह्येवं कांतिहानिरपि तु नेत्रस्वरूपमयी स्वाहनरूपतापक्षे प्रहतिप्रस
यनिष्पाद्य शब्दस्वरूपं न नु उर्द्धतं नाम संस्कारेणांकान्निर्मविष्यतीत्यत आह संस्क्रियानपेक्ष राम

साधुत्वांननुसंसक्तिकयाकायेसुपरिशयतेनकुतोभयवत्वाइत्सतश्चाहसापूर्वमनुभूताकापिस्वस्थापिप्रकृति:
भाव:नैवएवचोपदेशाकरणीभीतिशावेघतेयसेप्राप्तिपारिकं।वान्नाएवंचाहृत्वंसेनचनापवेशाठ्तेभ्यो
यन्नेत्वसंबंद्धिवियोगादिपन्नोएवंचविपक्रस्तस्यपूर्वकांसाधुपगच्छतीतिभाव:अपभ्रंशभाषाअ
साधुवाक्यं।यद्वाइवशब्दोवधारणार्थक:अपगतोभ्रंशोसमीचीनत्वंपस्याएतादृशीभाषापस्या
स्तादृशेपवसंहृत्ताएवंचेत्तद्विरहजनितदु:[redacted]खेनपूर्वकोस्याधुपगमेपित्वद्विषयेनकदाप्यस
म्यकृवंदतीनतादृशीकाप्यस्यासहनशीलेतिश्रस्यतेतेनचैतादृश्यामेदासीन्यममतानुचितमि
ति।।३६५अलेकरणादिकरणेनाविलेवकारिणीनापिकांसेकेतंप्रतिसत्वरनिर्गमापसरवीव
क्तिनेति।हेसखिएवंचपथ्यार्थवाहार्हत्वंधुम्यंमेतएवंवान्यादृशीगतिरन्यासामितिभाव:एवंचाभ्या
मिर्यद्विधी‍यतेतत्स्वयमपिविधेयमितिमनसिविधेयमितिश्चन्यते।विशिष्टगोएवंचसामाभ्य
तोभ्यपगतानिसंसेवेतिभाव:नचेतितुपुक्त:पाठ:।आ[illegible]यासक्ति:नठचितिशेष:तत्कार्यमप्यना

गो॰टी॰
१३२
132

धकवशात्वंसंपादस्यादेःसाहसिकवपुर्गुणोनैवसंपादस्यादितिभावः।इदमेवहृदयमिवपुःकांस्यैव
तरुणाम्नस्वाधीनीकरोषिअत्रदृष्टान्तमाहमरन्नस्वनिरस्त्रमात्मशस्त्रामहत्रविधेवसाविशारीरक
र्मणिनेवजपकर्म।इतिभावः।एवंचममाविलंबेकुर्वितिध्वन्यते॥३९ ईकाचिन्नापिकासर्वीप्रत्याहने
त्रेतिनेत्रेणावस्तुराग्नमाकृष्टःपक्षेगुणेन।नेत्रमथिगुणेपिचेत्यभिधानात्रमौलिग्नौलाप्रेयानं
एवंचमनःसंलग्नतायोग्यत्वंध्वन्यते।यथायथाभ्राम्यतितथामेघदंडःदधिपात्रमिवममम नःमंथ
यतिएवंचमयाकदाक्षिप्तइतस्ततोमस्तविधममभागस्वयासत्वरंसंगमनीयोयेनमनोदुःखं
दूरीभविष्यतीतिध्वन्यते॥३९७ दूतीनायकंप्रसाहनानेति।चित्रलेखकहस्तलेखवर्तीवसातन्वी
कृशांगीस्वस्मावभिन्नोमन्नोभावाप्रतिमारूपंपक्षेनानावर्णएवइतिननोवर्णकानितैःकृता
रूपंयस्येनाहशंचित्रंमकल्पयंतीनावयतिएवंचचित्रविलोकेनव्याजेनतामिवभावयसीतिभावः
॥३९८॥इतिश्रीमद्रोहवंशपरिसरालंकृतपुण्यपत्तनभास्थितिविशीमाननीलकंठपंडिततनूजवालो

राम
१३२

पण्डितामज्जन्तिमाजींपंडितांगजानंतपंडितकृतेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेनकारव्रज्या
व्याख्यासमाप्तिमगमत्॥ छ॥ कस्याश्चिद्वचनमात्रादेवमीतान्प्रतिकश्चिदन्योक्त्याचष्टे॥ अथ
केलिपाथिके आसक्त्याघनायेकलमार्भ्दनशालयः मेगोपिमाघनपरेन किंचिद्व्रजरणे पिहाना
योग्यत्वेऽपि स्पृष्टा॥ गोपीत्यनेनस्वतोमौर्ख्यं द्योत्यते अतः केलिकलासंबंधिहुंकारैः एवंवचनम
वज्ञिवारणार्थमेतेशब्दा इतिभावः कीरावलीत्यनेनवचनपटुत्वं अप्यतेऽपृथापसरसि एवंवचन
वद्भिः कलमभक्षणं विधेयमितिभावः एवं चेतस्याः प्रचुरधनवत्वात्सापराधत्वाच्चवचनमात्रेजी
नमुक्त्यपिकिंचिदेतस्याः सकाशान्नाप्यमितिध्वन्यते॥ ३२९॥ नायिकासखिंविदग्धां प्रत्याह॥ प्रणम
तीति प्रियसंगमस्य चकस्फुरणाशालिनी वामबाहुलतां विधाणिनी प्रणमतीत्यादिपोनेनाएवं
यपत्र प्रियसंगमस्य चकस्फुरणावत्त्वेन वामबाहुलतायाः किं किंनक्रियते विरहवत्यातत्रकिमु
वाच्यं सद्यः प्रियसमागमकारिणपादहत्या इतिभावः॥ अत एवं प्रणाममात्रहेतुत्वं न केवामपक्ष्मपवि

गी.टी.
१३३

तुः ।। ४०० काचनकं चित्प्रमितिवक्ति प्रविरदसीति हे बालक एवं च ज्ञानभ्रंश्यत्वं अस्यमेव चक्र व्यर्थे
अभिमस्तुरिवेनस्यापेक्षेनासि त्वं प्रविश्वसि आकुलत्वं पीडं अतातुभ्यो आकुलतां च वुरुषे एवं
वेनस्यावमस्तेनमा सकलेमे वाञ्छत्वमावरसीति मन्यते यद्वा त्वमाकुलतां च कुरुषे एवं
वेनस्याहत्ताद्वनतिरोमिद्वावेघ्नते ।। ४०१ समीचीनानां समीचीन अ समीचीनानाम स
मीचीन एवाश्रयइति कश्चिद्दस्मोतपावक्ति पश्चेपतिहि स विहिंदिं हिरण्यभ्रमे रणाए कत्वम
विवक्षितेमाकं दस्यमाकं दुःसहकारो स्त्रीसनुराससनो वृत्त स्तस्यम लकमुखरः अस्यच्च
पितुर्मंदस्यापितुर्मदश्चनिवेद्य मेरः । तन्मुकुलेमे कुलिनां एकदृष्टिश्चरं जीवीमे कुलि
हिक द्रसपीविष्टिरस्वामीकाकानां समहः आधु त्वमितिक्रियाविशेषणं मिलतिद्दमनु
रूपत्वं परस्पर एवं च यथायोग्य एवाश्रयो भवती ति भावः । यद्वा समीचीनानाम स्यादृशी तोजन
मसमीचीनामस्या दृशी स्याम भवती ति कश्चिदस्मोतपावक्ति । माकं दत्वे नपरिम त्वं वहल त्वं ते राम
१३३

नवगमनयोग्यत्वं ध्वन्यते शेखरो मुखवर इत्यनेन सन्निधिसंस्थिस्याः पांडित्यप्रदर्शनद्वारा मनि
कारित्वमावेद्यते। पद्माशिरःस्थितिप्रतिपादनेन प्रतिष्ठावत्त्वं द्योत्यते। मुकुल इत्येकवचनेनातिस्व
ल्पत्वमाकुलमित्यनेनाधैर्यं त्वप्रतिपादनेन प्रतिष्ठावैमुख्यं ध्वन्यते एवं च यथाभ्रमरकाकयो
र्जातिभेदस्तथा समीचीनासमीचीनयोरिति ध्वन्यते। अथवा समुदायसंपादनमुखः सरागि
त्योस्वेपितकिंचित्प्रलनी (?) वामामेकस्य समीचीनस्याधिपत्यं भवतीत्यन्योक्त्या कश्चिद्वक्ति।।
४०२ सखी। नायकसमक्षं नायिकां कपाचनमं (?) यास्त्योतिप्रतीति।। हे सुमुखप्रतिबिंबेन संभ
तं आसमाने मे यस्मिन् तं का दर्श एवं च प्रतिबिंबभवनयोग्यत्वं ध्वन्यते। लीलाकमलकोमा
म सखीकरान्न गृह्या लीलाकमलाभावादिति भावः। गृहीतुं किमिति इच्छसि सुमुखेत्यने
न बुद्धिशालित्वमावेद्यते एवं च बुद्धिविशेषवतो पितवपत्रमस्याः सखीकरान्ना कलितलि
तप्रतिबिंबितवक्त्रारविंदादर्शे लीलाकमलं भ्रमस्तत्रास्मद्विधानामीदृशां भ्रमवक्तायां किम

पृथ्वीमित्यस्य तेन च नायिका सौंदर्यं अत्र च नायिका वदनम् प्रतिबिंब भरितत्वात् तादृशं एव लीला
कमलभ्रमः। सुमुखी त्ति पाठे आपको नायिकां वक्ति सुमुखी तनेन कमलभ्रांतिजनकत्वमावे
घते॥ ४०३ सखी मानवतीं नायिकां वक्ति प्राची नेति। हे सखि त्वं भाव्यं आवेशचलः पृथ्वि
तइस्ये। लम्मन्तका यथा चंद्रः गगनमध्यं अधिवसति तथा छायापि वल्पासं कुन्नमानः
प्रियापराधजन्यचेष्टारूपः पक्षे परिमाणं यस्या एतादृशी। पश्चात् मित्र अत्रोभयपत्र वीप्सा
पुरुके साभाति। एवं च पथ्य यथा चंद्रप्रकाशातिशयस्तथोद्दीपनातिशयेन मानक्षीणता
भवति। सदृष्टानी तन समयोगतः पुनर्न पास्यती। सतदृशानीमेव तं परित्यज्य पथ्येकं ना
यकेन सह रमस्वेति ध्वन्यते यथा यथा शशी गगनमध्यमधिवसितुं करोति तथा तथा
छायापि संकुचिता भवति॥ ४०४ कथमागतेन तेन तेन सह संगतिः स्फुलेभावान्न हृते
तिवादिनी सखी नायिका वक्ति मार्गे रतोत्ति। हे सखि प्रकृष्ट मेग रंता कोरे पि एवं च स्फुल रास

स त्वमावेधते ॥ सः त्वद्वारकसंकेतशाली सुधाश्रमजंतप्रचुरः संतापातनोदकत्वादिति भावः
। निशापतिश्चन्द्रः अथ च निशापापंपतिरूपपतिरित्यर्थः । तापं हरतीति यद्दिमां रात्रिं स्मरद्रव सं दु
ष्टत्वेन प्रसिद्धः ॥ गोहपतिः ननु प्रियः न निरूपणाद्धि एवं वचपादिने तेन रात्रौ निरोधः कृतः स्था
न हा क्वचिद्ंगणकोणे पिमयानेन न महरतं कृतं स्यादित्याह वेधते एवं वचनमभाप राधरति
तेन चेतः क्लेशनम्मिति निभाष्यते ॥ त्वरद्वेदसुपमधानायकं प्रतिसख्याः सामर्थ्यमस्य पतेः त्व
रवतो वहिर्निःसरणे निशिद्धमिति वेधकं । पक्षान्तरे हृपतिः रित्यनेन गोह स्थितवस्तु संरक्ष
णकर्तृत्वेन महरक्षणकर्तृत्वमतो दिवा दघगहवस्तु संरक्षणप्रवृत्तेन हृतमेव गृहकणा
दाद्दिहानेनमभाषिरक्षणं जातमतः श्वस्त्रयापतिरिप्यथावेशं पेतेन सहसंगो भविष्य
तीति सूचितं ॥ सा सुखं भ्रमसि पुष्कलैः कृतंमीलितं यदसि रामतां ध्रिकदतिव दुत्र खा कोन
गतिः स्वयं च्छुद्रस्य तन्न च्छादापेक्षेति यो भ्रमत्र ॥ ४०५ सर्वीनायकं प्रतिनायिका प्रेमा भि

कां वक्ति परीतेति। पतिर्नतु प्रियः। नतु लंकेः प्रेमजन्मस्यालिकभावकल्पैः खिन्नानि गात्राणि यस्याः
सा एवं वाति कोमलांगी त्वं भूयते। स्वस्यस्थायाः वीक्षणे मम यापि या कृतिः प्रागप्यन्वेतिया
कं दकं दलयंती कंटकमिव यकत्वम विवक्षितं। अंधकारे तां अभिसरन्निहि सुभगत्वं तादृशानां
यिका एतादृशाभिसरणवता इति भावः। स्वच्छाय यनेन परसंसर्गाणि हि सौनाम्नामाणिक्य
घो सततेन चैतादृश्यपि तत्वप्यासन्नेयं तस्त्वयानकराणी यं परिरंभसेति।। ४०६ अक्षक्रीड
नं विधेयमधुनेति वादिनी नायिकां नायको वक्ति प्रतिभूरिति। शुकः एवं चान्यथा करणाशी
लाभावो बध्यते। प्रतिभूर्लग्नकः। गुरु सुभंगारस्य संकथनमेव विपक्षे उक्ता करणे दंडः। पु
रुषापि तां विपरीतरतैः। पणाः पणो जये देववस्तू। तत्र हि बालेहायः पाशपातनं परिभाव्य
तां क्षिपतो। एवं वाक्षक्रीडने पदितवाक्ति रतिसर्धनपारीं सा अक्षक्रीडने विक्षेपणमिभावः एवं
वरस्तु कंठाबध्यते। अत्र बालायस्त्वेनमुग्धानविवक्षितत्वात्तस्यास्त्वेवंविधप्रागल्भ्याभावात्।।

॥४०७ कथाचन विलोकितः कश्चित्तां प्रत्याहृतपरेऽति उत्कृष्टसुरताय मोहनं नारभे अत्रावदिस्यादि
कामतंत्रे मोहनशब्दस्य सुरतार्थकत्वेन कथनात्। यद्वा उत्कृष्टमालये। अथवास्य वरस्य तास्य पाद
नाय। पक्षे शत्रुकल्प्यि मरणाय इति वा। मुक्तः कलितः कराणां येन अथ्रा कर्णविशाल इत्यर्थः। पक्षे कर्णि
ना कृष्ट इत्यर्थः। नवकराक्षः। वारा इव हृदयं प्रविशन्ति न निःसरन्ति हे तरुणि एवं च लवलेशेरितत्वेन दुःस
हत्वं ध्वन्यते। अत एव निर्गतिकरूणो कलितनवकराक्षः। वारा इव हृदयं प्रविशन्ति न निःसरन्ति हे तरुणि
एवं च लवलेशेरितत्वेन दुःसहत्वं ध्वन्यते। अत एव निर्गतिकरुणो। कलितकरा इत्यनेन संप्रहाराकर्ष
णेन भेदविशेषकर्तृत्वं ध्वन्यते। एवं वाहं तव दास्यत्र इति भज्यते॥४०८ सखी नायकं प्रति वक्ति
प्रपद्येति। या दृग्भावलेविनम्रमिः श्रीतिमन्याभ्यां मनोनयना त्वां तु वर्तीसु तनुः एवं च संगमो
पत्वं ध्वन्यते। तृष्यग्रस्थापि तनविचुकभावेन पतिता एवं च साहसकारित्वमावेद्यते॥४०९
नायिका सखी। वक्ति प्रातरिति। प्रातः समीपमागतस्य मत्र्षाभाषिणः नाहमन्यत्र गत इति अस्य

मो. टी.
१३६
136

कलितकरे सोऽस्वदर्पं नवदिशः सगिभगनि. सा सगिहेतसमति सर्वं वेदा वंशोरितत्वेनेतु. सम्यक् सुमतो।
आस्थानमित- प्रियस्य स्वाद्यनुपादानादत्यंतंदुःखवत्त्वं धृष्यते। तज्ज्ञानविधते। ननु वास्तवं न
गतएव भविष्यतीत्यत आह पौरंदरं तत्पादप्रकालिकपानयनत्वं वनजन्मापि तिभाव:
।दृग्वपदेनन त्यांहृष विशेषवत्त्वं बोध्यते। न लज्जते। एवंच भासक्षिकरत्वविहृवतान्निघ्याभा
षित्वं द्योत्यते। अथवशपाप्रमुखत्वे पिपरिहारकारकतयानिर्लज्जत्वं द्योत्यते।।४१०। सर्वी
नापि कांवक्ति। पश्येति। हे कृशोदरि। उत्तरादिकमत्सरूपे स्पर्श आदित्वादत्र उत्तरदिक्संबंधीप
क्षे उत्तरेति तन्नाम निर्जितहिमाद्रिविपक्ष: पक्षे विपक्ष: सुपोषणादि:। पतंग: सूर्य: फाल्गुनेपा
संपश्चेतुर्नि। प्राप्य विराटापत्यमिव गवां किरणानां पक्षे धेनूनां पराहृत्तिं करोति हेमंतापग
मात्रे जो विशेषशालितया किरणप्रतापनोक्ति। एवंच हेमंतेगतेपि वसंतादावेवशेष्पमेव नमह
तरशरसंतत्समस्तवप्रिय: समाधास्यति। मन्यते। पक्षाकाल्गुनसाहाय्येन वैराटिनागाव: पराहृता राम

गीताः पतंगेन किरणास्तथा त्वमिदानीं तनेनादृशम् मयस्ताहाम्येन नायकश्चित्रस्थानांग
नाम्यः परांष्टन्निं विधेहीति धृष्टमतेम्लोषमात्रमत्रैति अजनवः। केनचित्कस्यचित्साहाय्येन स्वकी
यं गंतव्यस्थानीयतनश्चमोक्षिरपि॥४११॥ नायकोनायिकां वक्ति प्रमदेति अंतःपुरसमीपवनं
प्रकृष्टमदकारि धनं वा। त्वदीयस्तनशैलं गंभीरसरस्थामलमिति दुर्गत्रयं निदाघेनग्रीष्मेणाज्ञ
गमिति निरस्तं शेषं अथपति एवं घनितनं दाघोपस्मादिति अत्युत्साम दनसंपादनसंतापसंतप्त
स्य मम सत्कुर्वा विवशरणानि विनियुज्यंतो। तेन वस्तंमदंगी कारं कुर्विति। आमोपिकेन चित्सग
मतो वनशैलजलदुर्गाश्रयेणजीवतीति लौकिकं। अत्र किं दुर्गमिति विशेषकर्म कांक्षायां
प्रमदस्यादि। एवं च निदाघकाले शेषं स्थलत्रयेपि वसतीति भावः॥४१२॥ नायिका सखीं नायिकं
वक्ति। प्रोषितेति। त्वत्सनापराधं एकमविवक्षितं। प्रोषितेति निःशेषतो दूरीकरोतीति मानं नायि
काकृतमिति भावः। अई यति निर्दूति हरतीति दुःखिजनपतीत्सर्थः। नायिकापाएवेति भावः। नापि

गा.टी.
१३७
137

काकुशान्यशपथान्पथहमधुनानेन सहस्रं भाषणमपि करिष्यते हि चिरविरचितानानुच
रणापरिचरणं तिफली करिष्यं इत्येवमादीन् निहन्ति उपसर्गे गास्वकृतश यथस्मृ निवीज
संस्काराभावो व्यज्यते। जागरेण दीर्घा रात्रिः हे सुभग अवचेतनेयाविनिशया नु कल्प्य संपा
दनादिति भावः॥ जागरेण दीर्घा निशा यस्याः इति वा॥४१३॥ सखी नापि कान्तं नमरासे रवी प्रति
वक्ति प्रिये इति। प्रियेन नुपयो दृशा तत्रायानि स्ववंचविरहवत्वमावेघते। प्रथमः संगः अ
सेञालप्रापरव अभवत् द्वितीयमुरतारंभेमानकृदितप्रसाराः पुनस्तथैव अभवत एवं
वसंगामस्याप्यशोभादर्शनमन्यथा विकारशालित्वमावेघते। स्वभाववर्णनमेतत्॥
४१४॥ सखी नापि कान्तं वक्ति प्रवेति। उदपावत्नमस्तके निकटवर्तिसुरा किरणा कचलि
तमिरेतमः अन्नाग्रभोत सरुधिरां धूकनामकं दैत्यशरीरमिव शोभते एवं वर्षातेः कालः
संवृत्त अतउपलक्षिनिःसार्यतामिति घोत्यते। नायकसहे चैरवचनमिव वा एवं वाधुनानिर्ग राम
१३७

गतमिति लिंगदर्शनपुंसः स्वंदर्श्यते। अथवा यिकायाः पद्मिनीत्वात्‌ सुखोरस्योत्तरां तरस्सुरतविधानस्यो
चितमेतस्य यो दृश्यः स तस्यैव भविष्यतीति भावः। कमिदं नायिकासहचरीवाक्यं। यद्वा नायको नायिका
वक्ति। अस्यां सुरतकाले कारणं दृष्टं रूपमेवं कस्मात्‌ तिष्ठति नेत्याह। अलंकारस्तु पापूर्वमहीधरशिखरे दृष्ट
स्यमभिनवस्तनाग्रदस्तथा। संलग्नकाश्मीरदीप्तिकलितं इदं केशजालं तत्रालाग्राम्रोतरुधिरं नो
कासुखव्युचिन्तस्य श्यामलादिति भावः। आभाति। एवं च विपरीतरतस्य मध्ये संजातं सुखस्तु
खचं तु वदनं तमनुकुचशिखरे निपतितं केशकलापवत्स्यालं तथापि तत्र शोभास्तथा एवमेव केश
कलापावस्थिति रस्मामिति मज्यते। तेन च विपरीतरतान्ते दिरन्ति विधेयेति। ननु भंगारवी
भस्तो विरोधात्‌ कथमत्रोभयत्र निबंधनमिति चेत्‌। स्वपमात्रे विरुद्धोपि सामनाथविवक्षि
तः। अंगिसंगत्वमाप्तोयो तेनानुद्धेपरस्परमितसुखमाप्य यथा तथा विशेषकवस्तु स्वमतकसंति
तथेवंविधकेशकलाप इति सामप्रपाइनेन दोषाभावात्‌॥४१॥ सखी नायिकां शिक्षयति परीति

गी. टी.
१३८
136

हेऽलससिग्धभ्रमएलसत्वादितिभावः। परिक्षीणनाभिलुमत्रिवलिश्यामचूचुकंवक्ष्यःधव
लाः जघनेमदविरेखापस्मिन् ननगर्भेजघनेकंठतेऽपिमानत्वादितिभावः। सर्वमितस्य
पक्षगर्भविहं। तेएवेविर्षशरीरंपुरुषापिवेंविपरीतरतंतत्कारणमसमर्थेनएवंचाधुना
प्राग्वद्विपरीतरतेनविधेयमितिद्वन्यते।४१६ सत्वीनापिकोत्साहवर्द्धनायनापिकांव
क्रिआरब्धेतिआरब्धसुरतेवक्रोपसर्गअनुचितः। हेकोमलांगिविदजलंजलंजल
परमाधिक्यंद्योतयति। वदसिइदंकिंनोचितमित्यर्थः। सज्ञांकर्तुंनिमिताकुसुमास्त्रस्य
स्यमदनस्यधनुर्लतवमधु। एवंचसुरतारंभएवैतादृशाश्रमसत्वात्रागेकथंभविष्यतीति
नायिकायांसौकुमार्यमावेद्यते। तेनचैता [redacted] दृशीनायिकादु
र्लभतरेति। मदनधनुर्लतासमताप्रतिपादनेनानपेवमदनस्यजगज्जयहेतुत्वप्रतिपादनेन
तरमायिकाअतिरेकोद्यन्यते। पद्यआरब्धनिधुवनेवेस्यनेनैतस्याअपस्वभावोपसुरतादा राम

वेतश्चमोनोन्नरकालमितिन्तापनेऽन्यपथेऽस्मीतिमपद्मापसुरत्नसंगरोविधेयाऽइतिनायकं
प्रतिमन्यन्ते।नायकोक्तिरियंवा॥५१७ नायाजितोयमितिमयकौक्षिभाविसर्वलोकावगणनां
विधायापिमयालदधीनत्वेपेवस्थीयतऽइतिशापपितुंभर्गयंतरेणानायकोनापिकांवक्तिपु
साभिनि।हेसुंदरिलज्जांहरीकृस्वमुखचंद्रदर्शनायकान्तांईषद्दर्शयएवंचसर्वत्मिनालज्जाप
रित्यागस्येनस्फलंपदीयतमुखप्रदर्शनमितिसंततलज्जावत्वमावेद्यते।इयमत्रयामयाकृत्स्न
पियोजनावंद्रष्परेनदर्शनीयत्वंप्रख्यते।नस्कलमाहा।नायथाजितइतिरव्यातोजनवादःमेय
शोभवतुएवंचत्वदीयेताऽदृशसौंदर्येकस्मिंदृष्टेताऽदृशानापिकाजितत्वमसंततपुराणोऽकेलभ्य
मितिपशसेभवस्वितिभावः।एवंचत्वमेतादृशसौंदर्यशालिनीतिप्रख्यते।एवंचेतादृशमपि
कोपकरणमनुचितमित्यावेद्यते॥५१८यद्यपिघटनाविधाननिपुणाऽसीसंतापापनोदकोना
पकम्पवर्वन्तितथापिनिर्वंधशालितयास्माकंनकिंवि[redacted]ऽपिफलमितिकाविद्धक्तिप्र

सरलितिशरत्कालीनाशाङ्किः प्रसरत्तुहिनांशोः धाम तेजो गलितिश्च बलयन्तुसंतापजन्यमालिन्यनिवा
रकत्वमेवेतिभावः। पंजरस्थ शुकोक्तिं कोरांच कोशीपदेन तत्तदेकाधीनजीवनवत्त्वमावेद्यते कशिका
तास्यूमतोपि नविशेषः॥४१९॥ यतितितद्दति। अमुकेपतिं तेसतिस्तनच्छादितहस्तांअतंतं जघ्नगा
शादितोरू। आषयोः त्रिकलतामामामायापरलकृतिः अतएव तच्छैत्तेन कंपितः ननु निर्वापितः
दीपोयपातां। लज्जाभयवशादिभावः। नांपर्वां तुमतां न्यपि कां मनःस्मरति एवमेव किमिति
स्थितोसी। तिवादिनं कंचित्प्रतिकस्य दुक्तिरियं॥४२०॥ कथमनयाति विलंबितमिति वादिनं ना
यकं नायिकासखी समाधत्ते। प्रथमेति। हे प्रथमागत एवं च कोपो विलम्बितमिति कस्यचित्तेउत्कंठामा
हितेयं अतएव चिरकालं चलिता। स्वमंदत्वादितिभावः। ननु विलंबः किमितस्तत्राह। विलंब
देव तुलोभपदेन कोरसगानर्हत्वं ध्वन्यते। समाधानं। सहांगरागेणावर्त्तने एतादृशामार्गस्थित
रवः वक्ष्येति एवं च किमर्थमत्रास्माभिः समाधानं विधेयमितिभावः। पथिपदमवश्यमाविद्द

मवश्यमाविर्दर्शनयत्नामावेदयन्ति। एवं च त्वद्विरहोत्कं ठितविरह्या त्वद्गमेन प्रतिपदं पदपद्धतिपादलिंगमे
न विलंबः सहन इति अस्यते। तेन वक्षणामपि त्वद्विरहमसहमानेयमिति। विलंबदोषेणेति पा
ठसंकेते बहुकालेन नायकं प्रतीक्ष्य त्वद्गृहं प्रति गतां तां नापि कां पांसमागननायकं प्रति नापिका
स~~[illegible]~~त्वी वक्ति अथ मस्त मागता तापतः सो त्कंठा इयं ना
यिका विलंबदोषेणानतवेति भावः पथि त्वद्गृहस्येति भावः अचिरं अधुनेत्यर्थः। वलितानन्तु मित्येव
वलंबदसौत्यत्राह तव समाधानं सांगरागाः स्वागमनज्ञानायचिह्नवतः कृतार्थ इत्यर्थः तव यः क्ष
ति एवं चन्न तस्या अपराध इति भावः नकारपाठे पदच्छेदेन का व्याख्येयं आद्यव्याख्यावत्॥४२॥
संकेतितक्रीडीचलमौलिकुंजे नायकः समधिवसति स्वतस्त्वरयातत्र गंतव्यमिति ज्ञापयितुमन्ययो
चगमनेभातिमुपदर्शयन्तीत्यंहसी नापिकां वक्ति। परिनइति। हे सखि विकेलिशयनीय इव संभ्रमतां
प्रकाशो यद्विमणिसमहवतिशोले। पक्षे महोषधितुल्यमणिसमहवतीत्यर्थः। कां वीक्ष्य त्रानिवाय

गी.टी.
१४०

140

न्तितम्बासौ स्थितैकरलम्बकराणिस्फुरन्ति एवं च दीपादिस्थानाभिशिक्तो षधिसप्रकाशो विविध
पत्रवाविमृदुलशष्पाशालिनि क्रीडाशैले निरंतरजं घनसंगयोग्यश्चिरागमनेन तथा लददनागम
नेचसालसइवसकलनायकशिरोरत्नरूपः प्रवलतरतया मन्मननिर्भयः स्विंगविद्याविशारदो
नायकः मम विवसतीत्यतस्त्वरस्वगमनायेति ध्वन्यते। महत्तरसर्पाक्रांततया शैलस्यगमनाल
हत्वमस्येषामावेद्यते। केलितल्पमादर्शयेन नापिकायाः सुखगमनयोग्यत्वं ध्वन्यते कांचागुणसा
दृश्येन निरंतरजघनेसंगतिशालित्वप्रतिपादनेनातिमहनशालित्वं व्यज्यते। पतितरइसनेनेदेव
वृशाद्धघइतिश्वइतिध्वन्यते। पद्मासरचीनापिकां वक्तिसमंतात्महोषधिमणिसमुदायवतिप्र
क्षेप्रकाशातिशायशालिमणिनिकरवतिनिर्भरिरमातिशयविधानात्मणिमुकादिर्म्यां वा याभर
णांशादितिभावः शैलइव केलितल्पे शैलसमतापतिपादनेन्प्रतिद्वत्वतल्पस्यावेद्यते। तेन चे
तादृशमर्दविमर्दसहनयोग्यत्वं। पतिताः प्रसुमइति पावना। स्थितैकरलं यस्मिन्सः कराणि पामिति राम

१४०

भावः। पक्षे पतितः स्फटितत्वादिति भावः। स्थितेऽमुख्यरत्ने यस्मिन्सः फणीव काञ्चीगुणाः स्फुरन्तीत्यवेति भा-
वः। फणिपदेन स्पर्शायोग्यत्वं ध्वन्यते। एवं च तथा निशापि तरन्तसंविधानं ज्ञात्वालसत्वयानि कृष्ट्वा का-
ञ्चीगुणोऽपि स्पर्शुं न शक्यते त्वयेत्यत्र भामा ज्ञायप्यसिद्ध्वानयनार्थमित्यावेद्यते॥४१२॥ अन्यांगनासक्त्या
इतस्ततः परिभ्रमम्यारोगं नायकं नायिकान्योक्त्यावक्तिप्राहट्ठीति। वर्षासमये एवं च वहिर्गमनानर्हत्वं
व्यज्यते। पर्वतश्रेणी नितंबो नितंबः कटकोऽस्त्रियां। अथ च स्वनितंबिनी स्तननितंबे। उन्नत्यजनन दि-
गंतरे इतस्ततः इत्यर्थः। परिभ्रमसि। चपला विद्युत्साभ्रं तरे मध्ये यस्य तः अथ च चपला इतस्ततो गमन
स्वभावा परांगना अंतरे चित्ते यस्य। यद्वा चंचलस्वभा। वचित्रघनानवकिं वचनीयं वाच्यमित्यर्थः। पुनः
पवनवश्योऽसि अध्यधीनोऽसि अथ च वातुलोऽसि पिशाचं विहाय तस्तो अभिचरणशीलाः अतः करणे वि-
धाय विशाचवदितस्ततो भ्रमसि तत्र न तवापराधः किं तु मोघस्येति व्यज्यते॥४१३॥ सर्वदा मानवत्त्वये-
वत्वया सखी मम तद्दमनुचितमिति भंग्यंतरेण सखीनायिकां वक्ति प्रतीति। प्रातीति प्रतिदिनं सखीसा

गी० टी०
१४१
141

दृशाक्रांतमार्गोस्या। पक्षे क्षीणावस्थाः। अपेतं कनककोरणहस्तेन आकृष्टः पक्षे अस्तं नराजदंडपीडितः।
विरलः शिथिलं तंतुसंयोगवान् पक्षे स्वल्पजनवसतिः नवएषः वसनांचलः निजस्वामिनं कुग्राम इव धि
परां च वसनो नरश्रेष्ठ हरणासामर्थ्यादिति भावः। पक्षे द्रव्यलोभकारणेनेति भावः। कथयति। एवं चेत्ता
दृशामानसंपादनेन नायकस्य वारंवारप्रार्थनादिसंपादनावगाहनेन नायिका सुखप्रदा यतः स
र्वदयेत् क्लेशवत्येव लक्ष्यते इत्युपपत्तौ शीर्यं भवति तदिदं स्वरूपे वानुचितीमाविष्करोतीत्यतो नेनाद
ग्विधेयमिति निघोत्यते॥४२४ काचित्पथिकं वक्ति पथिके तिके पाथिक एवं च वसत्वभावत्वमावेघ
ते। चपलाभिर्विद्युद्भिरुज्ज्वलं पक्षे चपलावदुज्ज्वलं अविषयं उद्दीपकत्वादिति भावः। पक्षे उद्भटत्वादि
ति भावः। मेघजलसमुदायबिंदुसमुदायं। ननु कतिपयजलबिंदवः। शंकरस्वारणानलसंतापितं अत्र स्थि
वपरं प्रकृतानतनुराणं। मयनामकदेत्यनगरकनकद्रवमिव कपंसहसे एवं च कथं त्वं छिमध्य एवस्थी
यते। कुतो नागम्यते वृष्टिबाधोपशमनस्थलेष्विति भावः॥ एवं चेनादृशोद्दीपनविभाववतिस्समये कथ

राम
१४१

मेकाकिनं पान्थमनुशोच्यमनोमत्तविर्धैमागत्येनेनसमयमतिवाहयेति व्यज्यते ॥४२५॥ काचित्कां
चिद्वदति। पथिकमिति। हे तरुणि। इषच्चलामुष्ममधुराछायापायस्थाः प्रालंबमानवेणिर्पस्याः
विपरीतरतसंबंधानादिति भावः। सा रोहा सशिफा शाखा शिफा करोहः स्यादित्यमरः। पक्षे आरो
हणमारोहः। शाखे वृक्षसुखयसि मदनानलतप्ता। पणिवारकत्वादिति भावः। श्रमेण सुप्तं पथिकं प
थिकपदेन सुखसंपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते। शाखापि किंचिदुच्चला शीतलछाया प्रालंबमानजरा श्र
मसुप्तपथिकसुखहेतुर्भवति। एवं चानेन सह त्वया विपरीतरतं विहितमिति ध्वन्यते ॥ पक्षे प
थिकं सुखयसीति सुखपिष्यसानि प्रश्नः पथिक इत्यनेनाति कामुकत्वं सुखदानेन मधुरपवत्वम
न्यापरिचयपत्वं व्यज्यते ॥४२६॥ निगूढमन्थां गतानासक्तचित्तेनापकं नापिकासखी वक्ति प्रददाती
ति। पातवहृदिवहिरद्दरपा विलुप्तकीलधर्मपातासानुगपीनजघनोरूः। अपरा सा प्रवेशम
पिनप्रददाति लुप्तकीलभावे बहिरद्दरपत्वं हेतुः। अन्या सां प्रदाने तुंगपीनजघनोरुत्वं हेतुः

गो॰टी॰
१४२
142

द्वयिनाऽवीच्छिन्नतिव्यवच्छेदः एवं च काचिन्नवांतः करस्तोऽस्ति यया स्वजनविनं दरासीति व्यज्य
तेऽभ्रमावंतरे एकस्मिन्कीलेसत्यन्यकीलस्यनत्रप्रवेशइतिलौकिकं॥ यद्वा कथमन्यांगनालंए
टस्त्वमसीतिवादिनीनापिकासंखीनायकोवक्ति तुंशस्यादिनान्यांगनाव्यतिरेकोद्धन्यते। एवंच
यद्यपिनमयामुखवतस्तथावाटुवचनादिविधीयतेपरंतुमहृदयमिपमेवाचिवसतिनकाचिद्द
न्याहृदयविषयापीतिव्यज्यते। अथवानापिकोक्तिरियं॥ ४२७ कथमस्मासु भ्रमर्नोस्तिघ्रती
तिवादिनमनभिज्ञानायकंनापिकासखीवक्ति। प्रातरिति। यथायथानुलिताविम्लानानि अंत
एवनिःसहासंनिसालसानीस्यर्थः एवंविधैरंगैः प्रातः अत्मजानिशानिमुदितमनाः श्वश्रूःजा
मातरितथातथासादराभवति। लुलितानिः सहेरित्वनेनरतातिशयशालित्वमभिव्यंजते आत्मजे
त्यनेननतस्मुखदत्वेनतस्याःसुखवत्त्वमितिध्वन्यते। एवंचत्वयाद्यरात्रौतथारतातिशयःकर्तव्यो य
थेयंमत्सखीप्रातरत्यंतनिःसहांगतयास्वार्यंकरिष्यतीतिव्यज्यते॥ ४२८ नापिकासखीवक्ति राम १४२

प्रणयिन्नि हे सखि प्रणयात्स्मीकिम्ब्रलितोपि प्रणयेन वा चलितः। स कपटापेकोपकराक्षास्तैः
आहतस्तैभः संपादितस्थैर्यः श्वासेन तरलः मत्कैतकोपकटाक्षादिनिभावः। प्रियः मया सहासम्
स्कंभसंकेतेहृतः एवं वचनायकेनिसह - लभ्य - घने॥४२९॥ काचिन्नायिका कस्मिंश्चिद्दासक्तान्त
रीयान्यांगनासक्तं किं विज्ञापायेतं दुःखिता स्वाहृदये प्रतिवक्ति प्रिये वादिहेवं वोपदेशायोग्य त्वं घन्य
ते प्रियस्य दुर्नयेन एवं चानिदुः स्वजनकत्वमावेधनोयदिस्फुटसि विदीर्ण   फटनमपि
घं। तस्य केलिरूपसंग्रामेतत्वीकृतवस्त्रप्रातस्यैचासमरपदेनानिदुः सह त्वं रतश्रावेधनेएवं
वशव्यादिविरहवेद्या   येन चिरतरसुरतसुरतसुखसंपादनेन यः प्रियत्वात्यरितोपि तु
स्तदीयेनादरादुभ्भेछितस्यानिदुः सह तया विरमतिकथने   दिवचनात्कस्यञ्चित्कथनार्ह
त्वेपि स्वस्यैवेतादृशाविचारितकार्यकारितयानिर्मोर्ख्यविहतया ऽकथनीयत्वेन तन्न   ना
पि समुचितानुपूर्वेन रन्यत्र तत्कथनमितिध्वन्यते तेन चैतादृशप्रियानुचितावरण कथनस्य

गो॰टी
१४३
143

स्वस्यैव लज्जाजनकत्वमिति। यद्वा येनैतादृशसंभोगसुखमुत्पादितं तदीयैतादृशौदासीन्येमर
णमेव वरं न पुनरीदृशादिप्रेषणमानादिधारणं वेत्ति ध्वन्यते अपिरवधारणार्थः। प्रियतुनयिनात्मं
तं दुःखं भवतीति भावः इति सज्जवः॥४३०॥ कश्चिदन्योक्त्या कस्यचित्कर्तव्यतामालोक्य स्वयमपित
थाकथा कर्तुमुद्यतं कंचन वक्ति। पवनेति समीरणाहृतसौरभ उदकपूर इव नलिनी या पद्मिनी तस्या
मासक्तः अविचारितः स्वपक्षवनकः मधुपः हंत इति खेदे आपदं गंता। पवनपदेन चंचलस्वभा
वेन केनचिदेतस्याः कीर्तिः क्रियते निरस्यते दूरोदकपूर इत्यनेन प्राप्तावपि काठिन्यमावेद्यते
। अपरीक्षित इत्यनेन पद्मा कथंचित्स्वसहायवचनमात्रादेव नोद्योगः कर्तव्य इति ध्वन्यते आप
दमित्यकर्तव्यमविवक्षितं। मधुप इत्यनेनाविवेकित्वं द्योत्यते॥ एवं पद्मा कथंचित्कंस्यचिन्मुग्धा
त्याधिकागुणश्रवणमात्रेण दुःप्रापापि तस्यामासक्तिर्यत्नेन क्रियते न तु ध्रुवं नानावश्यं क्लेशाः
प्राप्या एवेति भावः। एवं च तथैतादृगनुचितं नाचरणीयमिति निरस्यते॥४३१ प्रेमवशान्नायके रम
१४३

लघुतामंगीकुर्वन्नपि स्वधनेनावगणनाविधेयेति सखीनायिकां भंग्यंतरेण शिक्षयति। प्रेमल
घूकृते ति प्रेमाणं नायिकाविषयके णो यमर्थः। लघूकृतः वास्तवं तस्य चतुर्दशभुवनाधारतया
ति गुरुत्वादिति भावः एवं च प्रियापमानया किं किं न क्रियत इति ध्वन्यते। यो केशवस्तस्य वक्ष
सि धरणेन विपुलपुलको कुचकलशो यस्याः एतादृशी मुग्धा सुंदरी अथ च मन्मथवधूः। य
द्वा मुग्धस्य वक्षः एवं च प्रियस्य चातुर्यवत्वेनाधिका यात्रापि तत्र लभ्यमवनि। ति ध्वन्यते॥ गोवर्द्ध
ननामधेयमहीधरस्य गुरुतां गुरुत्वं हसति। येन गोवर्द्धनोद्धारणांकृतं सोपि मयालिलघुतया
वक्षसि धृत इति न किंचिद्गौरवमिति विधेय इति भावः। एवं च केशवस्याप्युपहासो व्यज्यते। ए
वं चैतादृशमौर्ख्यं न कदापि विधेयं त्वयेति ध्वन्यते॥ ४३॥ प्रियप्रीतोस त्वां न केनापि किमपि क
र्तुं शक्यमिति काचित्कांचिदुक्ति। प्रियेति। दयितविरहक्षीणायाः एवं च प्रकारांतरमारणे पि स
माधेः सत्वादिति भावः॥ सहजशालमन्ताभिरपि एवं चावशपकारकरणयोग्यत्वं द्योत्यते। अ

पितात्रन्येषां कावान्नेतित्यज्येतोगत्स्मगिभीमामि: एतस्यामरणोप्रियमरणस्यावश्यंभाविता
दितिभावः। एवं च प्रियानुरागातिशयवत्वमाविद्यते। अनेनाक्ष्याः प्राणाः रक्ष्यन्ते। एवं च यथा नायकः
स्निह्यतितथावश्यंविधेयं तत्परेतिध्वन्यते॥ ४३॥ नायिकाकृतां वक्रिप्रकटयन्ती ति। हेतूत्तिं एवं च तद्यो
गसंपादने तदधीनमित्यावेद्यते। शुकस्येवदपितत्स्खलपनं संभाषणं पक्षे वदनं। अविकं रागप्रीतिं प
क्षे लोहित्यं। प्रकटयन्तिवक्रिमाणां वक्रोक्तिमत्त्वं पक्षे वक्रत्वं। आवहन्ति आदानेकमपि वक्रोक्तिरहि
तं पदं नत्रेत्यावेद्यते। तेन च नायके चानुर्यातिशयशालित्वं चाविद्ध्वन्यते। प्रविशंत्याइति। प्रबलाम्
पादिसंपत्तिशालिन्यः प्रबलपदमन्यस्याअजेयत्वमावेदयति। याः पुष्कलाः तत्समुदायमाप्तेएवं च
र्थमवकाशाभावोभन्यते। प्रियहृदयं एवं चावश्यप्रवेशसंपादनेोचितं ध्वन्यते। प्रविशंत्याः बालायाः
नतनतीक्ष्णाः दृष्टं ज्ञाव [redacted]
संख्याधालाधाः नतनतीक्ष्णाः त्वां दितिभावः। तरंगितं उत्तरोत्तराधिक्यं तच्छालीयः कटाक्षः तद्रूपेण

सितारवण्डेन यथाः मार्गः एवं वल्लयेत्क्षेण विलोकितेवर्श्पं नायकस्ताः परिहत्य त्वयासक्तो भविष्य
तीति ध्वन्यते। अन्योपि प्रवलख्यामस्थलादौ केवलं खण्डसहायेन प्रवेशं करोतीति लोकिकं॥ ४३ पुनापिका
सखीनायकं वक्ति। प्रणयेति। प्रणयापराधेन रोषः प्रसादः विश्वासः क्रीडाविषयकपाडित्यं येतैः रूढ
प्रेम यस्याः एतादृशी नायिका। पक्षे प्ररूढप्रेमा अर्थात् नायिकया एवं च भाविसुखसंभावनया स्वतः सि
द्धसुखपरिहारकर्तृत्वमतो नोचितमिति ध्वन्यते। तेन च भवतो मीदृशकर्तव्यतया नायिका खिन्ना भवती मा
वेद्यते। पक्षे नायको नायिकां सखीं वक्ति। रूढप्रेमा अर्थात् नायिकया सह वालापाः कौतुकमात्रेण कि
यन्ते का क्षतिर्न क्रियन्त इत्यर्थः। एवं च वालापाः कौतूहलमात्रमेव तव अस्ति न वानुरागो स मन्तव्या मे वेति ध्वन्यते।
४३ई काचिदन्यो न्याप्रवेस्वस्मिन्नासक्तं वा ईक्यासुरताहावुपेक्षितमन्यावि द विद्धषिरां कं वनवक्ति। प्रवे
रिति। हे गजमदमुंच नन्वेतत्यागे किमिति स्यन्तं आहाप्राकृततरे वाद्भुते राचरितैः जरतोपि हृद्यस्यापि जी
नो जीर्णो जरन्निस्मरः। भवतः पुज्यता॥ एवं च मदाभावेपि पूज्यता याः सत्वान्मदकरणमनर्थकमि

गो. टी.
१४५

त्ति भावः। न केवलमद्भक्त्यागमनर्थकमपि तु दुरर्थकमित्याह अस्य मद्भक्त्यगंधात् पूर्वमि रंजनीयो सि
। एवं च पूर्ववत्सामर्थ्याभावाद्दस्य लोकनामानवत्वेपि विधीयमानमक्तोऽप्यपूर्वमिनेसोढव्यम्हि तिबृन्यत्तेन
चमीति:॥४३७ यावत्सर्वं न नोपकां गसुखं नानुभूतं तावद्देवगमनेनाकारः क्रियते न दुःखं नानुत्वमस्यं
तासक्त्यानायके भविष्यसि अत इदानीं मद्वाक्यं न तिरस्कुरु अवतिकावित्कोचिदुक्तिः। प्रथममिति। प्रथ
मतः सर्वाभिः न तु सख्यामहत्वात्क्लेशेन शयनमदनं पाप्रवेशितासा प्रान्तः एकं च चिरपरिचयाभावे
मज्ज्यते। निर्गमसंकेतं न ज्ञातो तीव्र एवं वचन निर्गच्छतीति किमु वाच्यमितिभावः। एवं चतथेवल
मपि करिष्यसीति मज्ज्यते। प्रसभमित्यपि क्वचित्पाठः॥४३८ केन चित्कस्यचित् जायां क्रियमाणा
यामीर्ष्या विशात्किमस्य पशान्ने का का स्य प्रतिष्ठा येन दृशी पूजेयमस्य विधीयत इति वादिनं कश्चिदन्यं
नरसापचक्ति प्रतिष्ठां देवतासन्निधिरूपां विना पूजा नास्ति प्रतिष्ठितं पूजयेदिति वचनात्तपक्षे प्रति
ष्ठाविख्यातिः। मंत्रेणोत्तमपुरुषा मंत्रणस्य तत्वोत्तत्वमंत्रप्रसिध्यमन्यता। एवं तं पक्षे बिबारं। विना प्रति राम
१४५

च्चास्वनास्तिमंत्रसाध्यता प्रतिष्ठापूः। प्रतिष्ठामंत्रोभयाश्रमारोपवारी। पक्षेप्रतिष्ठामंत्रोभयाभा
ववारी। स्वितापाषाणंपश्यतु एवंच वेदप्रामाण्यवादिनानास्तिककक्षाविक्षरूढेनकेनचिद्विद्वापि
प्रतिमास्वेविद्याद्गिप्रसार बुद्धोकृतायांन किंचित्समीचीनस्यदुःखमितिभावः। एवंचनास्तिककल्पे
नभवतामास्यपांसांडिस्यप्रतिष्ठादिकमतेषांनास्ती स्तुर्के चेत्नावतानकाचिन्क्षतिरितिघृष्यते ४३
॥नापिकासर्वे। नापिकायांमननाद्युपचारप्रदर्शकंनायकं यक्तिपूर्वाधिकइति। ग. हिरण्यपूर्वापि
क्षपाअधिकः बहुअनेकप्रकारकः ईई चलिंगादिविपरिणामाद्यन्ययेष्वचेति। मान: प्रेमनर्मक्रीडाविश्वा
सः इयमधिकाभीः एवंचभीतेः पूर्वमभावोघृष्येते। रागं वालादिभक्तमिव कथयति एवंच पापवत्यंपि
तं तस्यामेवानुरागःस्थितःतावत्पर्यतेने तादृशमानादिकं नवाभी नित्ति द्रुतिभावादिदानीनुमाना
दिनेत्तसमाधानेनेयं तां नपी उपविष्वतं। निधिपेतादृशाचरणं नवेतिभावः। एवंच यत्रासाधारणा
प्रेमनतंत्रकिमपिगानादिवाद्योपचारकरणमपेक्षितमितिघृष्यते॥४४॰ स्वपीडाभयेनस्वप्रभा

गी॰टी॰
१४६
148

रप्यनिष्टं चिंतयत एवेति किञ्चित्कथं स्वप्रभो रनुचितमाशंसनं करोषीति वादिनं वक्रिपुलकिनेति सं जा
तपुलको नायकस्पर्शजसुखाविर्भावादिति भावः। यो कठोरस्पार्शकुचकलशो तदाश्लेषपीडाभिज्ञः
शंभोः उपवीतरूपफणी पवनस्याः मानग्रहं वांछति। एवं चालिंगनाद्यभावेन स्वपीडानुत्पत्तिर्भविष्यती
ति क्षिपेदिति भावः। कठोरेत्यनेन वेदनायाधिक्यं ध्वन्यते। एकेन शंभोरित्यनेन सुखजनकत्वप्रति
पादनादुपवीतपदेनातिनिकटत्वप्रातिप्रेमवत्वं ध्वनिताः फणीत्यनेन भारसहनसामर्थ्यद्योतना
दीदृशस्यापि क्लेशविशेषस्य सहिष्णुत्वं किमुतान्यस्येति द्योत्यते। तदायोहि स्वयं दुःखाभिज्ञः स एव
परस्य दुःखनिवृत्तिं वांछतीति किञ्चित्कं चिदुक्ति। एवं च फणेर्वेदनाभिज्ञत्वेन शंभोः कठोरकुचवेदना
माभवत्विति बुद्धिरुदेतीति ध्वन्यते। अथवा त्वं तमानवतीसाना या तीति दुष्टदती वचनाच्छिथिलयत
नायकं नायिकासखी वक्रिफणित्वेन दुष्टत्वद्योतते एवं च यं त्वदीय दुष्टसखीस्वपानापातादिपी
डाभयेन तस्या एतादृशस्वभावशालित्वं त्वप्याविद्यपति नवास्त वं सा तथेति ध्वन्यते तेन वलरस्वतद राम

१४६

शनिपत्नइति॥४४१ काचित्कांचित्कस्याश्चिद्धात्रीं वक्ति। प्रियइति। प्रियः दूरादागत इति हेतोः
गेहिन्याः यामीत्रिर्वभ्रवसापथिकेभ्यो पिपूर्वमागत इति गर्वादुत्सुकता जाता। अन्येषां च तथाप्य
प्रियासुप्रीतिर्यथा मत्प्रियस्येति प्रियेति भावः। प्रियपदं मागमनेन प्रीतिजनकत्वमावेदयति। दू
रादित्यनेन चिरविरहशालित्वं द्योत्यते। गेहिनीपदेन गृहव्यासंगप्रवणायाः अप्येतादृशपवसाव
त्वं तत्र तस्याः किंव्यक्तव्यमिति ध्वन्यते। पथिकपदं प्रियायाः पूर्वं प्रचलितत्वं व्यंजयति। बहुवचनेन
सर्वेषामपि पश्चात्परित्यागेनोत्कंठातिशयशालित्वं नायकेव्यज्यते। एवं चान्येषां त्वरयानागम
नेन स्वप्रियस्यागमनेन नायिकायां गुणातिशयद्योतनेनेतरनायिकाव्यतिरेको ध्वन्यते। शिरव
रस्य पर्यंतसंवंधित्वात्स्थितो वा धावादुत्कंठत्वं लक्ष्यते प्रयोजनं चेतरगर्वव्यतिरेकः॥४४२ नायि
का सखीं नायकमन्योन्यानायिकाप्रेमवतीं पृच्छतीति। हे विहितवैमुख्यपक्षेहं तो दासीन्य।
वैमुख्यकार्यमाह पृष्टेप्यपृष्ठतीरत्युत्तरणोः पृष्टेनैव गंभीरजलनिरस्तनमितिकेवर्तकसं

मत्तापः पक्षागुणाकर्षकस्यनोकासांमुखाभावादितिभावः। अत्र एवमास्थ शकेरेणेतिभावः।
पक्षेविलोकनाभावकुरुः आलिंगनंचमाकुरु। दूरादुपसर्पपक्षेनिकटवर्त्तित्वाभावकुरु। तथापिगु
णैः तराणारचितेः पक्षेचातुर्यादिभिः आकर्षणेनेवं वंलाइयेतरणैः त्वामनुधावन्ति एवंचपयपि
त्वमुदासीनस्तथापिलदीपचातुर्यादिगुणलुब्धात्वामेवानुसरन्तीतिध्वन्यते॥ तेनवनेनादृगा
वरणमुचितंतवेति। नौरपिपटप्रदानादिकारिणमनुलक्ष्मी कृमनिषादकर्तृकगुणाकर्षणा
काकर्षणेनगच्छतीतिभावः॥४४३॥ नायकःसखीयंवक्ति प्रियपयेतिप्रियपयानतुनापिकया। कुं
कुमेनपिंजरंयत्कटयुगलंतदिधानविहितप्रेषितंवासः अनेकार्थप्रार्थनांजलिसंपादनायमा
निक्षिपति। कुंकुमपिंजरितत्वेनारक्तत्वेनतेनचकोपवत्वंद्योत्यतेपाणिद्वययोजनांकितमित्यनेन
प्रणतिराविष्कृता। एवंचप्रणामोयंभवतामास्तामागमनंभवतामितिद्योतनेनकुपितत्वेज्ञा
ने अनेकप्रार्थनांजलिकरणंममप्राप्तमितिध्वन्यते। पद्यप्रियेकप्रणामग्रहणात्जन्योद्भुतस्ति

वारणकारणानेनारणमकरणं मम प्राप्तमिति अजल्पत्। तेन च नायिकामाधिकं यद्वा यथा म
पालयप्रार्थ्यमञ्जलिः क्रियते तथा त्वया मदर्थं मदीयगुरुष्वञ्जलयो विधेया इति शिक्षामप्यञ्जलि
सहस्त्रकरणेनेदानीमेव रतमभ्यर्थनीयमिति भावः॥४४॥ इतीकस्याश्चित्साहसकथनेन
नायिकायाः साहसकर्तृत्वमुपदिशति। प्राचीरेति। इयं तव प्रतिवेशिनी प्राचीरेण व्यवहिता
प्राचीरं प्रांततो वृत्तिरित्यमरः। प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति। प्राचीनाचलाच्छादिता रात्रिः सं
ध्यारागं दिवसस्येव वदने प्रागिरिसमताप्रतिपादनेन प्राचीरेति तुंगत्वं ध्वन्यते तेन चोच्चैर्घना
नर्हत्वं रात्रिसमताप्रतिपादनेन तमःप्रधानतया अन्यजनावलोकनभीतिशून्यत्वं नायिकायामा
वेद्यते इति न चीत्येतानुरागवत्त्वं। संध्यारागमित्यनेन तत्र लोहित्यवत्त्वमधरेऽजल्पत्। दिनस्येत्यने
न वह्निर्वित्रितपानायके लोकदृश्यत्वं ध्वन्यते। समर्पयतीत्यनेन स्वयं चुम्बनविरामासंपादनेन गा
ढत्वं नायिकायां द्योत्यते। एवं च त्वयापि भीतिमुत्सृज्यैवं विधाचरणमाचरणीयमिति ध्व

गी॰टी
१४८
148

न्यतोऽ॥४४॥ पनायिकानायिकानायिकवक्षिपरेति। परस्परः पतो निर्दयाः याः अनेन नायकगामि
न्यः ताभिः हृतशरीरसारसर्वस्वापरत्वेन काशाच्चित्कालाभवत्त्वेनेन चात्वेनसुरतसंपादनोहत्वेद्धन्यमेशु
ठ एवंवचविश्वासाभावववलमन्यववनप्रामाण्यपानस्तुपर्गतत्वंचव्यज्यनेन ईर्ष्यापि नासामिति भावः। नवे
पेन किमिति तत्रगम्यतइतिहेतोरिति भावः। दग्धममनोपतनाहं नवकार्ष्पवीक्ष्यरोदिमि। दग्धपं
नममनाथानिवारणानहन्तियात्यंतदुःखदत्वंद्योत्यते। एवंचैतादृशेपि त्वयि ममममनतेत्तिस्वस्मिन्त्राधि
क्यमावेद्यते। अन्योपि संतप्तोरोदितीति लौकिकं॥४४॥ हृीणांगरणा इति। प्रांगरणा एवंचप्रेमाधिक्यमावेद्यने
।मांक्लिष्यंतीं कोपेन कथमियंति दिनान्यनिवाहितानि विदेश इति खिद्येति भावः। कंपितस्तनकलशा
स्कंदस्थितवदनासा पूर्वानुभूता बाष्पेण मम पृष्ठे कदा स्तनपयतिस्तनपयिष्यती स्पर्धः। पथिकाशंस
नमेतस्तनकलशास्कंदस्थितवदनासापूर्वानुभूता बाष्पेण मम पृष्ठे कदा स्तनपयपतिस्तनपयिष्यती स
र्थः। पथिकाशंसनमेतत्॥४५७॥ कथमीदृशभयानकावसरे प्रियसविधे समभिसरणमिति वादिनी। मा

राम
१४८

पिकां इतीकस्याश्चिद्दूतीकथनव्याजेन सन्निप्रेमितान कापि भीतिरि तिवसे[redacted]
त्कि प्रेमैरिति। प्रेमैः स्तम्भसामर्थ्या स्वल्पहासैः विस्रंभ्यादितिभावः सा श्रृङ्गकिं पाविशेषणामेतत्का
मीदृश्या अपि प्रियः प्रपेदे यं वत्वमिति शोको दूरकादितिभावः। वीक्षितावालाएवं वेचमीतियोस्य तं यंन्मु
तो मन्नमुखसंवेधिनी पाठ स्कान पेक्षितो। एवं चाधकारवाहल्यं द्रष्टव्यं। मन्तस्य आर्था त्वप्रियवदनेनु
वति। एवं चैतादृशासमयेपि भीरुतनुदयेन जुगुप्साद्यभावेन च प्रेमितादृढत्वमावेद्यते॥ अत्र प्रेमैः प्रशस्त
सत्वेयादिकथनं भयानकांगमपि श्रृंगारपरिपोषकत्वाद्दृष्यवाबाध्यत्वेनोक्तं बाधासमर्थमाणो विरुद्धे
पी सुकृद्दिशा अपसरनो त्वथी त्यादाविव संचार्यादेर्विरुद्धस्योक्तिर्गुणावहेत्युक्तदिशा यत्का कार्यमिति सा
दाविव भयानकं श्रृंगारयो रविरोधात्रासमंजसम्॥ ५४८ कश्चित् केचिदुपदिशन्ति। पिशुन इति। सुजनाभा
यदि पिशुनः जेतव्यः एवं वसतां पिशुनजयेन का पि श्लोघ्यतेति भावः। तदा निश्चयेन खलमेव पुटे विधा
यषवकारेणास्वानिरिक्तं सुजनत्वापि निरास्तः अमुमेवार्थं द्रढयितुमभिहितं समाहलिक्षुः एवं च स्वतया

मर्थ्यसत्वभावे घ्नंते। ज्वरं स्त्रीयत्वेन संपाद्य एवं च तुच्छपद्यपि स्त्रीयत्वसंपादनमनुचितं तथापि कार्यकाल
एव तत्र तद्विधेयमिति निघ्नंते। संग्रामे वाराणामुरं जितवान्। एवं च स्वस्य सामर्थ्येपि नतुच्छानिव हरिणांस्त्वय
विधेयमिति निघ्नंते। तेन च लोकेशेपि दुष्टसंभाषणमनुचितमिति।। ४४९।। नापि केयमत्वं तम भृंगास्येप
तः शनैरेव किंचिदुपभोग्येति सखी नायकमन्योक्त्या वक्ति पिबंति। हे मधुप एवं च रसलेपः त्वमावेघ्नते
तेन च तत्क्षीमवच्छिन्नत्वं नर्हत्वं।। इरेजिह्माग्रमात्रे संस्थाप्य बकुलकलिकां पिब अधरस्य विलेपेन समा
सिक्तो ग्येः। अत्र लेपेन सेवु पुंक्ते। न करंद वृथामुखमर्पयसि। एवं च बकुलकलिकायां अनिस्तत्स्मत्वात्तन्म
धुनो निस्तत्त्वं तत्पावदनसंपर्केस माक्षिरे वभविष्यतीत्यनोरसनाग्रेणैव तत्स्वाद्यमिति भावः।। एवं वने
यमत्येन सुरतविमर्दं सहते निघ्नंते।। ४५० कश्चित्कंचिद्धक्ति प्रायेणोन्नितवाहुल्येन मलिना एव मलिनानां
आश्रयत्वं प्राप्नुवंति। अर्थेति रम्या सेनामुमे वार्थ दृढयन्नि पश्नाणाः पुटभेदः। वक्राणि पुटभेदाः स्युरित्य
मरः। वालीयनामक सर्पस्यपुटभेषतं तंपुटभेदनमित्यमरः। भवति एवं चामलिनाभिर्गंगादिभिर्नमलि राम

नस्यकालियस्याश्रयो दत्तः किंतु कलिंदतनयेति भावः। एवं च सद्भिरसता मा आश्रयो न देय इति ध्वन्यते
॥४५१ प्रियप्रीतिनिमित्तं सपत्नीसंमाननमपि विधेयमिति काचित्कांचिच्छिक्षयपत्निपश्येति। चंद्रशेख
रशरीरसंलग्नां उमाप्यवैती उमापदेन तु मेति मा आ तपसे निषिद्धेत्यादिकालिदासोक्तरीत्या प्रियप्री
तिस्तयो रूपक्लेशविशेषलभ्येति ध्वन्यते। भियशरीरविश्लेषभीत्या भामाभीरथीभगीरथक्षत्रियसंबंधी
कीर्तनेन नतीश्वराप्रतापतप्ता तु दुःसहत्वं मन्यत इति रसावहति इदं त्वं पश्य एवं च त्वयाप्यनपेक्षीता
स्थेयमिति भावः। एवं च यत्र भगवत्या पार्वत्याप्येवं रीत्याचरणीयं तेन तत्र का कथान्यासामिति भावः॥४५
२ काचिद्दक्षिपथिकेति पथिकांगनानयनबाष्पैर्नदीमातृकान्यंबुपालिनः ये देशास्तेषु वैधसा
कर्तव्यतेन इंद्रधनुराकाराभ्रतेन मेघमंडलं कुंडलितमिव पथिकांगनाभिरेव सस्योत्पत्तेर्मेघ
मंडलस्यानर्थक्यादिति भावः। एवं च पथिकांगनानयनतो राधिक्यप्रतिपादनेन तासां महत्त्वे तदुःख
वत्त्वमपि वध्यते॥४५३ काचित्कस्याश्चिद्दृष्टांतं वक्रिप्रतिवेशिनिगेहिन्याः एवं च सर्वसामर्थ्यमावेद्यते। लो

गा॰टी॰
१५०
150

यागतोपिएवंचरूढिरितिसर्वग्राह्यदर्शनयोग्यत्वंसूच्यते।गेहपतिःएवंचबहुतरदिनोत्तरागमन
तथासर्वकार्यस्यस्वमात्रकर्तृकतयासर्वदर्शनयोग्यत्वंसूच्यते।अन्यंतयाक्रीडासक्तिस्तया
।प्रतिवेशिमित्रबंधुषुएवंचगोपनानर्हत्वमावेद्यते।एकंदिनंअगोपियक्षागेहिन्याअप्येता
दृशीगतिस्तत्रकावार्तान्यस्याइतिकाचित्कथमीदृशाक्रीडालंपटात्वमितिवादिनींप्रतिवक्ति
॥४५४नायिकानायकंप्रतिवक्तिपरेति।हेनिंद्यनिंद्यकार्यकारित्वादितिभावः।रजकी
भिःपरपटइवताभिःप्रसिद्धाभिःकुलटाभिःमलिनस्त्वंनिर्दयंभुक्त्वापरकीयत्वादितिभा
वः।इच्छाग्रहेणविनानपरित्यक्तोसि।एवंचकुलटात्वेनबहुनायकविषयकरतिमत्त्वात
द्वितोरागाभासतयार्थादोषश्चवक्तामइत्युक्तदिशाचतत्रनरसइतिसूच्यते॥अत्रान्यविचार
जातंमस्तत्कृतरसमंजरीटीकायांद्रष्टव्यम्॥४५५॥ ॥इतिश्रीमहोदावरी॰पकारबृहत्याव्या
ख्यासमाप्तिमगात्॥ ॥काचित्कस्याश्चिद्दूत्यंवक्ति।वक्तिनि।बहुतरनायिकाशालिनिलास राम
१५०

पादग्रहणमस्तके प्रियतमे वयस्येनउपहसिते कथं स्त्री प्रणाममकरोरिति। तत्काललक्षत
लज्जा नायिका सखीषु सौभाग्यं स्तवयति। बहुतरं गणनाज्ञानमपहाय मध्ये वा सन्ध्यामध्व
णप्रणति जन्यैव यमरुणानेतच्छिरसी निधोलनेनेति भावः। पश्चाद्यद्यपि नोपकोनतथाप्रेमा
दि विदधाति तथापि सखीषु तु मध्ये वप्रेम वा निति प्रदर्शनेन स्वगौरवं संरक्षणीयमिति तत्सदृश
प्रकारं काचित्कांचिदुपदिशति। बहुधोपितीत्वनेकना पिका व त्वया किमीयुष्वरणालक्तक
ति संदेहयोग्यत्वं च प्रत्येति। तत्काले च वयस्योपहासैककालें शृंगीकृतलज्जैव सखीषु सौभा
ग्यं स्तवयति। एवं चैतादृशसमयेन पारीष्या स्वसौभाग्यप्रदर्शनं विधेयमित्यावेद्यते तेन चैता
दृशेपि समयेन मनसि खेदो विधेयः किंतु हर्ष एवाविष्करणीय इति।।४५।। कश्चिन्नायिका
केशकलापं स्तौति। बंधनेति बंधनवतः गतपरिमाणस्य अतिदीर्घस्येत्यर्थः।। पश्येगतानाभि
नस्य अस्याः केशकलापस्य सिंदूरपुञ्जकोपः सीमंतस्तविक्षेपेणाहृदर्पविदीर्णमिव बंधनवतो

गो॰टी॰ १५१ गताभिमानस्यानस्यापि विदीर्णहृदयत्वाभवतीति लोकिकं ॥ ४५७ काचित्कंचिद्दूक्ति। बलादि
ति। मामभ्यर्थ्यमपि अपि नागुणादिसमुच्चयः मयि वसति वसतीत्यनेन यो हि परदधिकं स्थलं जाना
ति तत्रैव वसतीत्यन्तो मनागपि कम्पनिरेकः स्वस्मिन्नाविधत्ते। इति अत्यंतगर्वी। हृदयथा स्मा
त्तथावदन्तिसन्ति संकुचितस्मितपाएवंच किंचित्सलज्जत्वमाविधत्ते। तदंगनयालोकानां तद्धा
र्त्र्यदृष्टावधानानामिति भावः। वदनमीक्षितं। मत्समाधानलेशमपि कर्तुं न शक्नोमि वदति लेनाद
शामिति विस्मयेनेति भावः। एवंच वदरोजः धृस्त्वहीनतयोतदंगना पाम्रसमद्भमन्मथत्वेन
तत्रत्वक्रमनेतस्या आसक्तिस्त्वयि मविष्यतीति ध्वन्यते॥ ४५८ कम्पाश्रितगुणादिकं कस्य चिद्दृष्टा
दाकरणे कश्चित्तस्यामासक्त इति मधुपनलिनीवृत्तांतव्याजेन काचिद्दूक्ति। बलवदिति। बलवा
न्यो वायुः तेन समीपानीतं विकसिततनवकमलं सोऽयं ध्येयस्य सः मधुपः भ्रमरः कमलिन्याना
सार्थां निक्षिप्ता वडिशस्य मत्स्यवेधनस्य वडिशं मत्स्यवेधनमित्यमरः। रज्जुर्यस्य तादृशस्य राम १५१

(5)

आकृष्यते स्म कश्चिद् दुःशापदरहितः पादः॥४५९॥ गुणग्रामाश्रयाग्राहकत्वं सुजनत्वं दोषमात्रग्राहकत्वं पि
शुनत्वमिति कश्चित्केचिद्वक्ति। बाणामिति हरिर्विष्णुः बाणासुरनिबसुजनः बहुदोषमपि गुणाभि
न्नो दोषः। पक्षे बहुतरबाहुशालिनो दोषम्नमिव बाहुरहितं कुरुते। मलिम्लुचा इव तस्करा इव
पिशुनाः पुनः शब्दोऽत्र मदृक्स्यर्थे। यावद्दोषं समग्रदोषानित्यर्थः। पक्षे यावद्रात्रिं जाग्रति तद्विष
यकगवेषणावन्तो भवन्तीत्यर्थः। पक्षे निद्राभाववन्त इत्यर्थः। परस्वापहरणार्थमिति भावः। ए
वं च सुजनात्मभीतिः किं तु दुर्जनादेवेत्यतस्त्वं ततः सावधानतया निवृत्तेति ध्वन्यते॥४६०॥ नायिका
दूती नायकं वक्ति बोद्धस्येति बोद्धस्येव वक्तुः बहुभानायिकाः यस्य। पक्षे बहूनां बहुत्रभस्य भक्ति
विषयस्य तव पद्यपि भावग्रिन्नाभिप्रायः प्रेम वा। पक्षे पदार्थः क्षणिकः अस्थिर एवोऽस्मत्तेतु पदा
र्थस्य क्षणिकत्वादस्थिरत्वे। तथापि भयाभग्राम्नाङ्गवनेस्मा॥ मैत्री न तु विघटते एवं भ्रमग्नस्तु के
यथा चमत्काराधायकत्वं तथा तदीयकलहस्पर्धा निजन्यतया तत्त्वमिति सैव हीति ध्वन्यते॥४६१॥

इतिश्रीगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेवकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात्॥ ॥छ॥ कश्चनदे
श्यकाशिरो महाकायभस्योन्मानिंदति। भ्रमसीति। हेकुंजर भ्रमसि इदं तं प्रकटयसि इंतमिखकव
मविवक्षितं। करंशुंडां हस्तं च प्रसारयसितरणमपि अपिना ऽनाश्रयणीयत्वमावेद्यते। आश्र
यसि अतः तवमानं महापरिमाणं धिक्। उदरानलेजीर्वनं जुहोसि। एवं चोदरपूर्णमेतादृश्करे
णमत्वतानुचितमितिमन्यते। अन्योप्युदरपूरणार्थंनीचत्वमुपगतइत्तस्तनोभ्रमणादिकरो
तीतिलोकोक्तिः॥४६१ लघोरूटिलिपकारः कर्तुंशक्य अनेननगौरववनइतिकश्चित्कंचिद्वक्ति। मे
तीलिसंलग्नमपि एवं चन चिरकालस्तद्विनाशइतिभावः। तरणं। अग्निः भस्मरूपंकुरुतेविनाश
यतीत्यर्थः। हेसुवर्णएनं। अग्निंभजतोपिचिरसंबंधवतोपितेसेवदशामुगुरुत्वानुरोधेनइति
तर्कयामि एवं चापमपकारकारकएवपरं तु त्वंस्वगौरववत्वादेवयथास्थितएवतिष्ठस्यतो
नेनसेवयेतिध्वन्यते॥ यदोद्धत्यविहीनेस्तत्सेवाकरणेप्यंतमर्थावाप्तिरितिकश्चिदन्योक्त्याव

क्षितत्तण इत्यनेनर्दीनमिस्या वेधने अत्रसमित्युपसर्गो नोचितः ऐश्वर्यप्रचुरं कुरुते सुवर्णं एवं भज
तस्तेगुरुत्ववत्वात्सेवदशा एवं चलत्वयोऽद्धसेन नेतस्मात्केचिद्द्वा हमिस्सा वेधते ॥४६३॥ कश्चित्को
चिस्प्रतिसंकेतं वक्ति । भवतीति । इह एतस्मिन् नितराधेमहत्तरे सति दीर्घ इति पाठे पूर्वकालाभिप्रा
येणाभ्यासिनी विशेषणं ॥ यमुनेव रात्रिः स्वप्नो भवति तथा क्रमेणाद्वीशेपा इव द्वीपो स्त्रिप
मंतरीयं पदं तत्र्वारिणा स्तटमिस्य मरः । दिवसाः महत्तराः भवंति यमुनापास्तन्वीतत्कथनेन तव
रणासंचरणायोगपत्वं प्रज्यते । द्वीपानां प्रथीयस्त्वकथनेनानेककं जवत्वं तेन च तत्र क्रीडाविशेषे
संपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते एवं चरात्रेरतिसनीयस्त्वपात् न विशेनहत्वेन दिवसानामतिदीर्घत्वे
तया दिवे व यमुनाद्वीप एव संकेतयोग्यस्थलमिति भ्रूपएवृ विधेय इति घोत्यते ॥४६४ नायिका
सखी नायकं वक्ति । भवतेति । भवतामहतिप्रीतिरूपवह्नौ एवं च त्वत्प्रीतेर्दूरवदत्वं धन्यते पश्चे त
लसंबंधिवह्नौ पात्रापिता सुवर्णगुटिकेव एवं च नायिका या गोरांगी त्वमावेधते स्म तन्वी हे पमि

गो.टी.
१५३
153

कप्रवासशालिन्नृएवंचेयंत्वदापन्नानामंकमपिचित्रपथेकरोतीतिध्वन्यतेतानप्रतैलेप्रक्षिप्तासु

वर्णादिगुटिकासत्तेषुनेसम्यक्षुशकोतिदिक्षादोभवहारः॥४६५कश्चित्सरखायंवक्ति।भ्रमीति।भ्र

मौलुलितंसंलग्नंएकंकुंडलयत्र।उत्रंसीकृतःकांदपटोयत्र।पश्यंतीदंपमुग्धानिश्वासैःक्लेश

जस्वेरितिभावः।मनः।रेणुसमूहमपिक्षिपतिएवंचैतस्याःएतादृशावलोकनेननममभमनो

वतिष्टतेमयीतिध्वन्यते॥४६६॥मर्षागनाभिलाषिणं कंचनेकाचिदन्योक्त्यावक्ति।भवतेति

।हेकंचुकपेनभवताभुजगीउरगीपक्षेवेश्याआलिंगितपरत्वंनिश्चयेनभोगिनामुरगाणां

पक्षेभोगोपचारशालिनांसमूहवर्त्तीयस्मात्तेषुराजाजातःतस्यतेवनेचरीभिल्लकांतापक्षेव

भेचरीत्वेनमत्सरवताशालित्वंध्वन्यते।स्तनमित्येकत्वमविवक्षितंदुष्टतःलाघवंस्फुटरतिएवंच

तुराग्याःसगतिंपरित्यज्याचतुरासंगतीछ्रा।लाघवकारिणीतिध्वन्यते।[redacted]॥४६७॥केनचित्कस्याश्चित्संकेतःकृतइतिकश्चित्कंचिद्वक्ति।भेरयेति

राम
१५३

तस्य पल्लीपतेर्वंध्यासुहृद्वेन सकामं दृष्ट्वा वलोकितेनेत्यर्थः । भिक्षासंबंधयन्त्रभोजनवता । एवं
च प्रपासंभ्रमत्वेन पुष्टत्वाच्च मिथ्याप्यन्ते पल्लीपतिः एवं च चातुर्यविशेषाशालित्वं धन्यतेऽत इति स्व
तः स्त्रीविषयीकृतः तामेवाहर स्वकसर्वत्तिकवैरिणा तिष्ठसि । यस्मादेकः इतरम्मत्यः भ्रमोम
दनिर्दिक्कजनरहिते देवालये सुखमस्मि एवं च त्वद्दर्शनसामर्थ्यान्न कोपि कस्यापि भीतिर्भावः
एवं च देवालये मयैकाकिन्यास्थीयते तत्र त्वयागन्तव्यमिति निगूढ्यते ॥ ४६८ हृद्धेनस्त्रीसंग्रहो वसु
संग्रहो वनविधेयः इति किं स्वित्कं चिद्वक्ति । भोगेति भोगो रत्नं स्नकचंदनादिकं च तत्रासमर्थस्य
इच्छिमात्रेण रक्षणं कुर्वतः मात्रपदेन शरीरसामर्थ्याभावो द्योत्यते ॥ वाञ्छात्रेणेत्यपि क्वचि
त्पाठः ॥ अनेनापि मुख्यस्य असामर्थ्यान्नित्कटाक्षनिरीक्षणासमर्थस्य अर्थिपरम्परासुखस्य वृद्धस्य
प्रकृष्टमदशालिनी नायिका यदि लक्ष्मीरपि सेवकस्य भोग्या पण्यं चेत्तद्भयसंग्रहोऽनर्थक एव त
स्य तिष्ठोत्यते ॥ ४६९ भवितेति हे रजनि यस्यां त्वयि मार्गश्रमापनोदमार्थं पदं दधानी वलपिता

याजं धातनयावद्ध्यानां उरसि पातयिष्यति एतादृशी त्वं भवितासि श्रमापनोदनाय श्रांतस्य
चरणाद्युपरि चरणचालनादि विधीयते इति लौकिकं। पथि कांगनाशंसेन मेतत्॥४७॥ किंति
त्वस्य गौरवादिन विवीतेत्वयेति वादिनी सर्वी नायिका वल्लिभूषणनामिति। हे सखि वमषरा
तां सर्वोत्कृष्टतां। कटकादिरूपतां च भजतः कषणो न चिरूपादिक मित्यर्थः॥ पक्षे मुकुरंसिं
वामीकरं जातरूपमित्यमरः। सरागस्य प्रीतिमतः पक्षे रागो लोहित्यं पुरुषस्य च कनकस्य
वगरिमा गौरवं पक्षे परिमाणं पुक्तं एवं चैतादृशस्य वेशो रवमुचितमस्यादृशस्य नेति भावः
॥४७॥ स्वगुणैः प्रियवश्यताविधानदक्षां कार्मणोन्नायपत्तिः स्वाधीनमामानीत इति स
पत्नीभूः प्रोच्यमानां नायिकां काचिद् स्नेहा वल्लिभक्त्या ति। मसमभिनेपितिरिशाएवमपिका
न्यभावेष्यते अनलवातेन दुरराध्यत्वं। स्वस्नेहः प्रीतिस्तत्स्वरूपावनुप्रीतिकर्त्री। प्रीतिप्रचुरेति
कश्चित् इत्युचितेन सुभगासि परंतु पतञ्जौषधानां प्रस्थानि सानूनि यस्मिन् तस्य दुहितेति

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः ।। एवंचानयाकामभरणावलेनयन्निर्वशपतामानीतइतिलोकस्य
दः जनपदमनिवारणीयतांद्यनपानिमोधः अलीकः एवंचलपानायकः स्वगुरोरेवस्वाधीन
तांनीतोऽनुकामभरणावलनेति अल्पतेनेनवलोकस्यभ्रांतत्वंतेनवचद्धवनस्याग्रामारोपं ।। ५७२
निकटस्थायाः अपिनवोढायाउपभोगोदुःसाध्य इति कश्चिद्व्यक्तिः भयेति ।। बालायाः भय
ननयोग्यस्वाभाव्यसुलभेनेतिभावः आश्लादितं पीवरं जघनद्वयं प्रेमार्द्रं प्रेमपुष्टं इति याव
त् मदनोऽक्रान्तनिद्रः नायकः निद्रायां नायिकायाइतिभावः ।। निश्वस्यनिश्वस्यसंभोगाभावा
दितिभावः यस्तपत्नीयस्यापत्यापत्रमनस्तदेवत्रिनेनिद्राधाममपि दृश्यत इति कश्चित्कं चिद्व्यक्ति
निद्रायांस्वस्येतिभावः ।। एवं च जागरदशायांस्यादकृदृष्टं बालायाः ऊरुद्वयं तादृगेव निद्रायां
पश्यतीतिभावः ।। ५७३ नायिकासखी नायकं वक्तिभ्रमरीविरंचेनपरिमलेनस्वाधीनी
कृतचित्राकुसुममनुसरंती केशरगर्भभ्रमरीव त्वामनुसरंती अव्यक्तं लोकभयादिमितिभा

वः। पक्षे केशैराछादितत्वात् कुंजत्नीसादृश्यमस्ति संकेतं भ्रमति नायिका पात्रमरी साम्येन गापके
च कुसुम साम्येन यथा कुसुमानुसरणं विना न गतिर्भ्रमर्यास्तथा त्वद्वस्तुसरणं विना न गतिर्नायि
कायाः इति घोतते॥४७४॥ एतस्यामप्यनुरागग्रन्थिरं स्थास्यतीति न वेति संशयानेन नायकं नायिका
सखी वक्ति। भ्रमति। तत्र तत्र तत्र द्विधा शालिनि लोको त्रर इति यावत्। तव स्नेहस्तपे पप्रसिपयः
पदेन मान्नुर्पाचमित्रिमव्यापपसे स्नेहपुष्के जले भ्रांत्वा भ्रांत्वा स्थितम्यायेन याविनयेन भ्रांतविशि
ष्टनीतिं वा। पक्षे विशिष्टं नयनं। अपनीपृं आवर्त्ते। भ्रमसंभ्रमेपतितानायानो कानद्दरावरितमेव।
एवं च नान्यथा शंकनीयमिति भावः। एवं च यथा जले स्थितानोका आवर्त्ते पतितानततोन्यत्र न
गच्छति तथैव तव स्नेहस्थितानान्यत्र चित्तं करिष्यतीति मजानते। एवं च सर्वथैवपमनुग्राहेति॥
४७५ कश्चित्कंचित्प्रत्यन्योक्त्या वंभालेति। हे ईश एवं चोपदेशदानानर्हत्वं यस्मात्ते पथ्यपि नवलला
टनेत्रैव बहिः मस्तकं चंद्रः शरीरे सर्पमणिरूपदीपाः तथापि त्वं न मोमयस्व। एतमर्थमर्थान्तरन्यासे

तद्रूपमिति स्वभावं कः अतिक्रामति न कोपीत्यर्थः । प्रकाशकवस्त्वल्पसत्वेप्यंधकारप्रचुर
त्वमिति विरोधः । तदभावस्तु तमःपदस्य गुणविशेषवाचित्वात् ॥ एवं च यद्यपि समीचीनसात्वि
कसंगतिस्तवास्ति तथापि त्वदीयं स्वाभाविकं तमोगुणप्रकृतिकत्वं नापगच्छतीति व्यज्यते ॥ ४७
६ ॥ काचित्कांचिद्वक्ति भ्रमसि । मिहे हालिकनंदिनि हालिकपदेन तानं भ्रमत्वं तेन च कामुक
मनकर्षे विवाहयोग्ये यं जानेहं तानं वेषु पर्यंकिंचित्कालं पर्यंकुपरपुरुषभोगसंपादनयोग्यत्वं
घस्मते । गुणप्रचुरेण गुणेन । सौंदर्यादयः पक्षे तंतवः स्वसदननिकटे । आलिंगनयोग्यानुपक्षि
कं च बंधनयोग्यान् । तरुणान मेक्षि रज्जुः पुंसि मेखिः खलतरु न्यस्तेपत्य शुवंधन इत्यमरः । इषेभ्र
निव भ्रमसि एवं चैतेन गृह मध्य एव कुतो नानीय इति भीतीरभावादिति भावः । गुणमयेति पाठे गुण
प्रचुरान् अनेकं च गृहयोग्यानानीतानि त्यर्थः ॥ ४७७ ॥ इति श्रीमदनंतपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यं
ग्यार्थदीपने भकारव्रज्या व्याख्या समाप्तिमगात् ॥ ॥ आसन्नविपत्तेर्नागनोद्धृत्य समपि नगराप्ते इति

काचित्कंचिद्वक्ति। मघ्विति। मघमदा अत एव गतलज्जो विस्रम्भावेघतो। यथा यथा सुमुखं स्य भणिता
यकस्य वक्तिवक्रमः अजानतत्त्विः स तत्त्वा लोमुखं तथा तथा सादरमवलोकयति। एवं चरसि का नी ता
यिकोऽहं त्वत्कृतवचनरचनादिकं न दुःखदमतस्त्वयेमादृशेत्यवचनादिना कोपो न विधेय इति ध्वन्य
ते॥४७७ सखी नायिकां वक्ति। मित्रैरिति। मित्रैः समं विचार्य महत्तरं कलहमपि कृत्वा समस्यकर्णा
टोपपुरस्सरं मितिमितिभावः। आरब्धः अर्थ इव सतां सभ्यानां मुखवैलक्ष्येण असम्यग्भिदमितिधिये
तिभावः। अस्मानः तव मुखवैलक्ष्येण प्रसादजन्येनेतिभावः। हतः। एवं च यथा मित्रैः समं वि
चार्य महत्तरं कलहं विधाय प्रारब्धोऽर्थः सतां मुखवैलक्ष्यमात्रकरणेन विनष्टो भवति तथा तेमानः।
प्रसादजन्यमुखवैलक्ष्येण तथा विनष्टः। एवं च प्रसादचिह्नं किंचित्कालं गोपयेति ध्वन्यते। यद्वा
यथा विचार्य कलहादिकं च विधाय प्रारब्धः समीचीनानामर्थः मुखवैलक्ष्येण स्वतः कृत्रिमत्वेन ज्ञा
नादिति भावः। अत एव सतामिति पदमुपयोजि। हतो भवन्ति। लोके मुखवैलक्ष्यरूपेणास्य थानि

णीयादिति भावः। तथा तन्मानः कथं समाधेयोः इत्यत इत्यादि चिंताजन्यमुखमालिन्येन हन्त इत्यर्थः।
अथवा मित्रैः समं मित्रतुल्यतया विचार्य। उपकारकत्वादिति भावः। मुखवैलक्षण्यापनोदनादिव
शादिति भावः गुरुमहत्तरं कदनं क्लेशादिकं कृत्वा सम्प्रगर्जितोपि अर्थः इत्थं सति विवेकिनां हृ
तो भवति दुःखदत्वादनादरणीयो भवति तथा मित्रत्वेन विभाव्य एवं चास्माकमनादरकरणं तवो
चितमिति निम्यते। मुखवैलक्ष्यपनेन महत्तरं कलहं कृत्वा। एवं चास्मासु दुर्वचनादिरूपः कलह
स्तव तु मुखवैलक्षण्यकरणमात्ररूप इत्यस्य नाधिका व्यतिरेकः सूच्यते। कृतोपि तवायमानः हृ
तो भवति दुःखदत्वादनादरणीयो भवति। एवं चैतादृशमानविधानेन वानुचितमिति ध्वन्यते॥ ७८
कश्चित् लज्जावशात् स्वकटाक्षविक्षेपसमये अन्यप्रदेशाभिमुखी कांचिद्विकिा ममेति। हे मनस्विनि प्र
शास्तां तं करणं एवं च कोटिल्याभावो मन्यते। अनुरागवतः पक्षे लोहितत्ववतः करेहस्तं पक्षे किर
णां समर्पयतः। म मपृच्छमपि यदि ददासि लज्जावशान्मुखपरावर्तनादिति भावः पक्षे पृच्छतः॥ से

वपेदर्कमिलुकन्नोदिति भावः। नदपि कमलवंधोरिव स्वस्याहं सोभाग्यंमन्ये एवं चेतावत्तीप्यहमा
त्मानं कृतार्थं मन्ये किमु सस्मुखावलोकन इति भावः। एवं वयथा कथंचित्तकुचस्पर्शार्थं करमर्पि
पतो मम प्रच्छादाने कूर्पासग्रंथिमोचनानुमतिदानेनात्यंतानुकूल्यं विहितं त्वयेति मन्ये पद्ये॥ ४७९
पुष्पवतीं दृष्ट्वा कश्चित्सखीं पंक्तिमेति। मां मास्पृशेति सकुपितेमिव नवास्तवमिति भावः। भ
णितालज्जानवधूं जिता पुष्पवत्वेज्ञात्वे स्पर्शमयं नकरिष्यतीति धियेति भावः। आलिंगितया
श्रौत्कंठ्यादिति भावः। नाचारहीना। किं कुरुषे इति सस्मितं सुखोद्रेकादिति भावः। उक्तं एवं च कामि
नीनां सुरते सर्वं सर्वदा सौख्यमिति ध्वन्यते॥ ४८० कश्चित्कांचिद्दम्पोत्या वक्ति। मलेति। हे गेहा
रिमेदारूपायामदिरा तपाप्रकृष्टमदवती एवं च कर्तव्याकर्तव्यविवेकविधुरत्वं ध्वन्यते। दृशा रागा
निकटस्था नामिति भावः। मलामिच नीरवसन्ति शालिकुलता नां हृदयानिच विदारयसि। वीची
भिः शिथिलकरणेन संकेतितनतरुमूलनेने निक्रमेणा भावः। कूलवसतिपदेनकुलटानामन

ऽनुगतिकत्वं तदुदयविदारकत्वान्नो विलसंवर्धन्त्याते । इदं किं नो चिंतितमावः । एवं वा स्थिरद्रव्याधु
ऽमादरवशात्परोपकारप्रवणानां निकटवसतिमात्रशालिनामित स्तनस्समानीताऽत्रोपजीविना
दुःखदानमनुचितं न वेति ध्वन्यते ॥४८१॥ पांडित्यादिगुणशालित्वेऽपि जडाचारामिरतं कञ्चिदुपदि
शति । मलयेति । मलयाचारयति ताना संमपाः शायणा चारे त्यमरः पक्षे शीतकालप्राप्तानां चंदनस्का
शाणामिव धीराणां गुणानां पांडित्यादीनां पक्षे सौगंध्यादीनां आधिक्यमपि अपि दर्शनादर्शनाद्
त्वं गमयति । अनादरायैव न गुणाय एवं च समीचीनस्यापि समीचीनाचारप्रविष्टस्य गुणाधिक्य
निंदाकरमेवेत्यनन्तत्वं पानेवमाचरितव्यमिति व्यज्यते ॥४८२॥ कस्याश्चित्त्रापि कायाः सांप्रतं स्वस्मि
ऽकुर्वाणां कांचित्कांचित्स्पाकृता वक्ति । मधुरिति । मधुमथनस्य श्रीकृष्णस्य मौलिसंबंधशालिनि मा
ले सखि एवं च यथार्थवादाहत्वं ध्वन्यते । रूपांतरं था किमिति तुलयसि स्वसमानां मम्यसेऽपन्तयस्मा
त् नवपरिमलोद्रेकः । अदसीयं पदं राधासंबंधि चरणं सुरभीकर्तुं । श्रीकृष्णेन सर्वधराधाचरणप्रणा

मकिरणादिति भावः। एवं च पथान्तस्यां गौरवं तन्नयनत्वयी निष्ठुम्यते। सोऽरमोऽद्रे देशस्य प्राकृतवेति
पदहानमुचितं॥४८२॥ केश्चित्र सरवायं वक्ति मयीति। गंतुकामे। मयि अवधिदिनसमसंख्यं चुंबन
तथाश्चालिंगनं कृत्वा प्रियपथ्यानावत्संख्याकसुरतसंपादना समर्था रात्रिः अनुशोचिता। एवं कृत्वी
रणां रतेत्संतंप्राप्तिरिति भावः॥४८४॥ कश्चिद्रूपस्तोत्रिमगोसि। अरदीकस्तूरिका मृतस्यानं कुंकु
मंमपि कृषिकरादिका वहति। एवं च मृगमदकेसरयोर्वनवासशालिनृपानं नागरिकजहन्सु
खद्रलामिति भावः। हे वा रोगनेएका भवती उत्कृष्टंपुरसंवेधिला कसर्वस्वं सुखविशेषप्रदत्वा
दिति भावः। यद्वा कस्तूरीकुंकुमयोरन्यत्रापि सत्वेन साधारणातपावारविलासिन्या सम्नगरमा
त्रवसति शालिनपाक्रसाधारणत्वेन नागरिकात्वं तस्य हस्तीयत्वमिति भावः॥४८५॥ वसंतस
मये पद्दीपनोद्रेकात्मूर्छामवस्थां तु न शक्यते इति काचित्कोकिंचिदृक्किमस्थितिः॥ हे सखि वसंतमये
सुभ्रामन्यसन एवं वदर्शनि दुःपरिहरत्वं च मन्ये। यथा यथा चित्रं लोहकंटकस्य देशः भ्रमरः विश

तितथातथामदनवाणोपि। एवं च केनचित्सहसा योजयति युज्यते। पक्षाइतस्ततो मदर्थमेवप
रिभ्रमन्भ्रमर इव भ्रमरः साऱ्याहकत्वेनोत्रिचतुरत्वादिति भावः। नायकः यथा यथा मनसि
समायाति तथा तथा लोहकं टंकसदृशः एवं च अप्यकत्वं मदनवाणोपि हृदयं प्रविशति। एवं
चेतद्दर्शनेनाहं मदनशरविद्धस्तद्योगं विनावस्थातुं न शक्नोमी। इति तेन सह मां योजयेति युज्य
ते॥४८६॥ नायिको नायिकां वक्ति। मयी। त्यादि। हे प्रिये मयि प्रक्षिप्ते मुक्ताः परित्यक्ताः पक्षमुक्ताफला
निस्वभावात्स्त्रीस्वभावात् पक्षे साहजिकतया सपानीयाः अश्रुजलवत्तः पक्षे तेजोविशेषप्र
शालिनः अमत्स्याः उत्कृष्टाः पक्षे वहुतरद्रमलभ्याः हृदयः ममहृदयस्य चेतसः पक्षेव
क्षसः हारत्वं अपहारत्वं पक्षे हारभावं प्रयान्ति इदं सत्यं एवं चेतादृशात्वद्विलोकनेनाहं गमन
पराङ्मुखः संवृत्तोस्मीति व्यज्यते॥४८७॥ अहमत्यन्तमदनवाधाक्रान्तः संवृत्त इति कश्चित्कांचि
दाह। मुग्धे इति हे मुग्धे स्मरस्य पंचवाणाः अपि नाऽस्य सलाभावो व्यज्यते। मम मनसि निरंतरं

गा॰टी॰ एवंसर्वमपिमनोविद्धमितिभावः।लग्नाःननुनिर्गताः।अतःएतेनमदनेननववहृदयेस्मन्नरूपगुटि
१५९ काद्वयंअर्पितंइतिअहंसंभावयामि॥शराभावादितिभावः।एवंचगुटिकावेदनायाःस्वल्पतया
159 त्वपिधैर्यमपिनेतिध्वन्यते॥४८८कश्चित्कांचिदुक्तिमाहेति।श्रीकृष्णवदनेविहितायावंशीनदस्या
नुसारिणः शब्दाः मदनस्फनलिकावाणाइवममनः हंतस्वेदहरन्ति एवंचवेणुध्वनिंश्रुत्वाग्न्या
वस्थान्तुनेशक्यतेअतोद्रुतंप्रयाहीतिध्वन्यते॥४८९कयोश्चिन्मित्रयोरत्यन्तंसंगममपितुंदूतीना
यिकांवक्ति।सहृत्वेरिति।श्रेष्ठयोः एवंचपरिच्छेदप्रेक्षणानर्हत्वंध्वन्यतेपक्षेमहापरिमाणशालि
नोः समीचीनाचरणयोः एवंचलोकिकरुष्टप्रांकाम्यत्वमावेद्यते।यद्वालिंगनयोग्ययोरित्यर्थः
।पक्षेवक्षस्थितिशालिनोः समुत्थितयोः एवंचनवीनयौवनवनभागपादपादिशालित्वंद्योत्यते।पक्षे
नवीनोदमवत्वं।सज्जनयोः स्तनयोरिवसंगतंनिरंतरंभवति एवंचोभयोरपिसमानगुणशीलतया
न्यूनाधिकभावविरहेणोभयोर्मिथ्यःप्रत्यवानुरागःसएवानुरंजताभितिध्वन्यते।यद्वाकयोश्चित्सह राम
१५९

चरयोर्मध्ये: स्वतरस्मी स्वाज्ञन्यनरावलोकनमसम्यगिति मत्वा नो नापि कांक्षतीव वक्ति। एतयोरतितरां
प्रीतिमत्त्वेन परस्परानंदसंवर्द्धकतया नान्यतराशंका विधेया त्वयेत्यावेद्यते। स्तनयोरिवेत्यनेनैतत्संगति
विघटनमसंभवीति द्योत्यते। कथमेतयोरतितरां संगतिरिति वादिनीं कांचित्प्रतिवक्ति। समानगु
णशीलत्वादिति भावः इति वा। अथवा समानगुणशीलादिशालिनोः साहजिकी संगतिरिति कांचि
त्काचिद्वक्ति॥४९०॥ केश्चिदेतादृशं नाचरणीयमिति उपदेशकर्त्रीं सखीं प्रत्येव वक्ति। ममेति। बहुभिः
विवेकिभिरिति भावः। सुहृद्भिरिति वा। निवारितस्यापि नेव विधेयमिति भावः। स्वयं च मुहुर्मुहुर्विचार
यतः मम दृशीव तस्यां जातो मोहः प्रीतिः। अमध्ये हे सखे नापगच्छति। एवं च यथा संजातदिग्भ्रम
स्य नकेनापि निवृत्तिः कर्तुं शक्या तथैतस्यां ममोत्पन्नानुरागस्यातस्त्वदुपदेशोऽनर्थकः। अत एतत्कर
णाद्विरमेति घ्यते॥४९१॥ परांगनातिलंपटतयाऽपकीर्तिस्वजनपरिभवं के च न केश्चिद्रस्योक्त्या
वक्ति। मग्नोऽसीति। हेतरु श्रेष्ठ एवं च नीचस्येतादृशाचरणेन किंचिदसम्यगिति द्योत्यते। नर्मदायाः

नघाः नर्मदशनीति व्यस्तलाकलाकलापवत्वमावधत्तेनापि कापांतरं गरूपकदाक्षैः अथव
वीवीनुल्मापेलोवनस्थपास्तोः हतः रसेजलेभंगाशदोचमग्गोसि एवं चानंदनिमग्नमानसत्वपा
लोकनिंदाशानवैधुर्यमावधत्ते। अत्र च्छइतिपाठे उपमेलोकैः स्पर्धः। अथ कर्त्रनुपालनेन सर्वपि
वानिंदतीति अंजनेनन मनपरत्वमाशंकनीयं। नहितेभंगशोपिक्रोधार्हः नापि काया लोकोत्तरसौं
दर्यादिगुणशालितयेतिभावः। एवं चेतादृशं निंधकर्मापि चेत्कर्तुं सं तर्हि एतादृशनायिकापासहे ति
ध्रुन्यते।। ४९८। पाणिग्रहणसमसमयसंजातसात्विकभावोदयं कंचन कश्चिद्वर्णयति(?) मिनामिति
।विवाहकाले संपादितपाणिग्रहणविलेवः। गिरिशस्य हस्तकंपः। मेनां पार्वतीमातरं उद्दि
श्य प्रतिस्मेरत्यर्थः। एवमुत्तरत्र कामोद्रिक्तमात्रलाभादितिभावः।। विदर्फुस्मेरपतिस्मृतं तत्प्र
कटितवैराग्यस्याप्यस्ये तादृशपदस्येति कुतुकादितिभावः हिमालयं च विमुखयति लज्जाव
शादितिभावः। एवं चेतादृशएतस्यावश्यं महतामपि भवतीति नव्या कापि लज्जाविधेयेति

घ्नन्यते ॥४८३॥ मद्धिविनि मधुगंधवत प्रस्वेदार्द्रतिलकं । स्खलद्धुक्ति । सोन्मादत्वादितिभावः । घर्णोद्
रुणानयने तस्याः कुङ्कुमपनापिका पाः सुरतं श्रवश्य पनि रसकृत स्मरतुं वपि लेति भावः अधरामृत
तु अतोष्ठपाननिषेधादि त्रिभावः पास्यामि । एवं वैतो दशवदनं चुंबनादुष्ट्ध धरपानमधिकमिति
व्यजने । पद्मामधुगंधादिगुणापुक्तमाननमवधूपकंपपिलासिताया इति शेषः तस्याः अधरा
मृतं पास्यामीति ति योजना पथिकाशंसनमधुगंधादिगुणपुक्तमाननमवधूपकंपपिलासित
ताया इति शेषः तस्याः अधरामृतं पास्यामीति योजना पथिकाशंसनमेतत् ॥४८४॥ काचित्कां
चिदुक्तिमेदिस्मामिति ९ अहं वेहुर्नीव स्तनमेतिग वैराग्य तवपदं भ्रमो न निपतन्ति । केस्तरुणो रालिङ्गप
वस्ते: तुरीव न विमुक्तासि । उपसर्गात्पुनः कदापि न संबधइत्यावेधते उक्तोत्तर नापकवहनभा
त्वेपर्वनापकवहनभावाभावस्पृहे तु तया तस्य च गुणाभ्यप्रत्यशानाधीन तया नत्ववानेकवहनभा
त्वेन गर्वकरणामुचितमपितु पस्तामेक एवानेककामाकलापाकृष्टो नापकाति मग्नमानसस्तु

स्याएवगार्वकरणमुचितमितिध्वन्यते।पद्यंपरपुरुषेष्वभिरतिमुत्साहयितुंदूतीनायि
कांवक्ति।मत्तेइत्ति।मत्तेआनंदनिरतानेरहसीतिपावत्पक्षेपथ्याऋतंस्वभावमधुरंएवं
चौपाधिकमधुरंपरसदातारोस्यइतिभावः।रसंरसादिकंपक्षेरक्षुविकारंसम्यगपर्ययंते:
एवंवास्यन्नसमर्पणेपिनसामिवीस्यमितिभावः।एवंचपरपुरुषाणितिरिक्तपुरुषाणांरतेनस
तोमधुरनवनीतेनत्केनाप्पुकुशलाइत्यावेद्यते।पुरः जनसमभंपक्षे:अनभागेविरसाःलो
कभीतेरितिभावः।एवंचलोकवचनानिपुणत्वेनातिविज्ञत्वंभावेद्यते·परपुरुषाइक्षवइ
वअनेकरसेषु।विविधरतादौ।पक्षेअनेकमधुरप्रकारादौविशेषेणाप्याप्याः एवंचपरपु
रुषेष्वभिरतिरतितरामुचितेतिध्वन्यते।यथाकाचित्परपुरुषाभिरतिंनिंदति·विविधरसेषु
स्यापयितुंयोग्याःपरपुरुषाःइक्षवइवमूलेप्रथमतःस्वभावेनमधुरंररसंप्रीत्यादिसमर्पयं
तःअग्रेविरसाःभवंतिएवंचप्राज्ञस्तत्कर्मकुर्वीतयेनांतेसुखमेधतेइक्षुकांत्याद्यंतेपरपुरुष

संगतेरनिर्वाहेन दुःखरत्वेन तत्करणमनुचितमिति योमते॥ यद्वा प्रथमतः सरसाः पश्चा
न्नीरसाः परपुरुषा विविधरमेषु विनियेयाइति काक्वानेमर्थ इत्यर्थः॥४९६॥ काचिन्नायकं कि
मर्थमवगणयसीतिवादिनीं सखीं वक्ति॥ महतीति॥ यद्यपि महति वहुतरे स्नेहे प्रेम्णि पक्षे तै
ले विहितः तस्मिन्प्रेमवहुतरं रत्नं यद्वा वहुकुसुममिलन्नयः वहुप्रकारं पूजितः तदपि दुष्टः ग्र
हः आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति॥ प्रियः वक्रः मार्गनुपक्षे वक्रः अन्यराशिस्थितोऽ
न्यराशिसंचरणे वा नेशनेश्वरः स्वएवं चेत्तादृशा शनेः प्रजादिनापि नानुकूल्यं यथा तथाऽस्य
नायकस्याऽतो न ममापराध इति व्यज्यते॥४९७॥ कस्यापि निर्गुणतया न संगतिलभ्यगुण
वत्ताभावो व्यज्यते॥ मांसलस्तनयोर्भरेणागर्वमामन्तभुजंगीभिः उरसीभिः अन्यचवेश्याभिः प
रिमलकैरपि एवं वा नादरो यो स्ततो न निर्मोकैः यपोशोभा एवं वक्रदर्पजनमेविनतेनन त्वयागर्वः का
र्य इति व्यज्यते॥४९८॥ कथं त्वया मानः परिमलक इति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति॥ ममेति॥ हेस

गो.टी.
१६२
162

त्विकोपवत्याः मम छायां भ्रमादालिंगय संजातरोमांचः प्रीतिप्रचुरत्वमपरित्यज्य न एषः मां को-
परिहितां किं न करोति अपि तु करोति एवं चेत्तादृशो तदृत्तमवलोक्यमानः परित्यक्तो मयेति ब्यंग्य-
।यत्र शिथिलितकोपा नायिका सा देवी बुद्धिः। कपिततापाः मम छायां भ्रमादालिंगय संजातरोमांचः
प्रीतिप्रचुरत्वमपरित्यज्य न। मानपगतरोषा हे सखि किं न करोति किं न करिष्यतीति प्रश्नः वर्त्तमा-
नसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति भविष्यत्यपि लट् एवं च हे सखि त्वं तथा कुरु यथाऽयं मम छायायाः प्र-
तिपातादिना मामनुनयतीति ध्वन्यते कश्चिन्नापरूपमित्तिपाटः। नायिका चेयं परकीया॥ ४९९।
कश्चित्सखा पद्वक्ति। मुषितेति। क्षणमात्रसंजाते विरहे मुषित इव अविद्यमान इव मन्मथक-
लापुद्देशानुसिवस्त्रमकालेसेवक इव नताङ्गी मज्जन्तत्याति।। विरहासहिष्णुत्वमवं इरत्तकला
शालित्वं तदा शानुवर्त्तिता निक्कमेणामुखितइवेत्यादिरूपेणाभ्यूयते। एवं चैतादृशी नायिका न
मे निष्कृप्यते॥ ५०० अनुनयानेदकप्रकारकरणेथाधिकं कोपशालिनी नायिकामवलोक्य। राम
१६२

तुनय निर्विस्य हृदयं नायकं सर्वीः समुपदिशन्ति । मुंचसीति । अवसायात् । सोल्वप्रकारा तद्वि
गुणा कोपवेगाः इति हेतोः मानवती मुंचसि इदं किं । नोचितमिति भावः । अत्रोपष्टंभकमाह । स्ने
हभवः प्रीतो न त्वमेनस्याः समाधानाद्धिरमे तिष्ठस्यते ॥ ५०१ ॥ इतरसंतापात्कामसंतापएवाधि
क इति कश्चित्कंचिद्वक्ति । मलयजमिति । भुजाभ्यां चंदनं इरीकृत्य घनमत्यंतं वीजनस्य विघ्नं विधा
यी मदनसंतापवशादेतादृग्घर्मकालीननिदाघे स्त्रीपुंसद्वंद्वमालिंगनं विहायेति पाठे वीजना
भिन्नं विघ्नमित्यर्थः ॥ निदाघकालीनसंतापदुःखमगण्यमिहास्यधः अपाहि इदपि तापस्वविध इति
द्योत्यते ॥ ५०२ कश्चित्कंचिच्छरण्यं गन्तुं तेनं वारभितं संवक्ति । महतइति । महाशयाः श्रेष्ठाप
से गंभीराः विश्वासाद्धि निश्चितं महतोपि श्रेष्ठानपि एवं चेतद्दृश्यते क्लेशावलेपिनं तं महान्तः
परित्यजन्तीति यो सत्तोपक्षे महापरिमाणानेवं चगोपने क्लेशावतो धम्यते ॥ इदयतिस्थाप
यति लघवः जीवाः पक्षे स्वल्पपरिमाणशालिनः अल्पमपि एवं च संरक्षणोमुकरत्वमावेधने

मो.टी. नरखति। अर्थांतरन्यासेनाऽमुमर्थं दृढयति। समुद्रः अद्रीन् गोपयति अद्रीनित्यनेन स्वदुःख
१६३ दमेदरसजातीयतया द्वेषवत्स्वपि दृढेषु रूपशाकूसत्वेन भीतिकरणेऽपि स्वसेपि च तद्गणनेनम
163 हत्त्वरत्वमावेद्यते। निदाघकालीननद्यः मेउकमपि न गोपयंति मेकपदेन स्वजीवनाधीनजी
वनत्वात् तथाविधशत्रुभ्यस्तथा च रक्षणेऽपि चिंत्यमावेद्यते। एवं च महांत एवमहत्त्वरशत्रुम
वधूयापि शरणागतं पालयंति। न क्षुद्रा इति ध्वनयति॥ प०३ आरभ्यमाना नायिकां नायको
वक्ति। मधुरिति। हि मानिनि एवं च रूक्षत्वादिकरणेऽपि चित्त्यमावेद्यते॥ मात्सिकधर्मेव रूक्षापि
स्नेहभाववत्यपि स्वाभाविकीं माधुरीं न त्यजसि सहजामित्यनेन तत्परित्यागस्य कर्तुमशक्य
त्वमावेद्यते। वक्ति। हंत वदनोपितं जलधेर्नदी वममरसं प्रीतिं। पश्ये जलं प्रपच्छसि मानव्याप्य
लघुः। प०४ वीरणां शारदनकारिणीं नायिकां सुरतोत्कंठितनायकः सान्त्वनरसनायवक्ति। मदने
त्ति। हे मदहित्ति एवं च दर्पावलोचित्त्यमावेद्यते। मन्मथाकृष्टचापमध्याधानि रिवबीणानां तंत्री। श राम
१६३

द्वैः केषां पथिकतरुणानां चेतः न विकंपते अपि तु सर्वेषां॥ एवं चैतादृशात्वदीपवीणावाद-
नश्रवणेन पथिकप्राणाः अपास्यंती सती विरमवीणावादनादिति घोत्यते। न विकंपत इ-
ति पाठे जीवनं भविष्यति न वेति संदेहवद्भवतीत्यर्थः।५०५॥ नायकः सखायं वक्ति। मनेति
।क्वचांतरिस्मेक्कविमार्गमिथ्ये स्मितगोपनार्थं नमितग्रीवयोः ए अनुमतविलास स्मर-
ण जन्य दर्शन समस्समय स्मितस्य परकीया विषयकत्वेन गोपनमावश्यकमिति भावः।
आवयोर्मध्ये मम भयं किमिति मया जनस्य प्रेमावेदकमिदं स्मितं कृतमिति धियेति भावः।
अस्या इति परोक्षा या मम पिनाधिका या मम परोक्ष कश्चिद्दृशो स्वेन न वेदकतानतापन्नत्वमावेद-
यति नायको कोपः किमित्यहितं विहितं स्मितमाधावनेनेति धियेति भावः। अस्याः निर्वेदः
स्याव मानना किमेतादृशेति स्मि। धेविदग्धेमुग्धेव कोपमकरवमिति धियेति भावः। अपि-
त्वार्थः। मम यमेदाश्लेल ज्ञाकथममचिदग्धः कोपमीदृशमापमकारवमिति धियेति भावः

गो. टी.
१६४
164

जान्नमिसर्वान्विपि। एवं चेताहृशगुणविशेषणा। लिपरंगमनासंगतं भवतीति व्यज्यते। ५०६॥
नायको त्वन्नासक्तायां तस्यां न तवासक्ति रेतस्यां सासंते किमिमिदमितिवादिनं सखायं प्र
वक्ति। मुक्के त्रि॥ हे सखे सा मुक्ते मंदवरं वा सोपपाप क्षेवरमाकाशं धावतु पतनु वरणे इति
भावः। पक्षे भ्रमावितिभावः। त्रिमार्गगा वा अस्तु पक्षे किं चित्रस्याभव त्विति भावः। पक्षे स्वर्ग
म स्तु पातालगा। ममसमीचीनवेशङ्कया वा से अनुकूलरतिमती। पक्षे वंशो वेणुः नर्म
दा पाताल तउसन्ते: रसो जले इयनेव नर्मदा सुखवा श्री पक्षे नदी नाम एवं चेयमेव मर्धरोच
तेन स इति व्यज्यते॥ यद्यापद्यप्यासक्तिं प्रदर्शयति सा तथाप्यनेकमार्गगामिन्यमिति भावः
॥५०७ दूतीनायिकां कक्ति। मरगे ति॥ हे सखि। कस्तूरी लेपवंतं। एवं नायकं नीलवस्त्रेवन्
न्नो से वया। एवं चहे श्यामे सारिकालेमेव तवोचितमिति भावः। कालिंदीं नीलकमलं
भ्रमरसुंदरी व एवं चत्र्यायाणामप्येकरूपत्वान्न केनापि किमपि ज्ञातुं शक्यमिति व्यज्यते।५०८।

राम
१६४

प०८॥ सखी कंचन नायकं स्वनायिकाचातुरीं वक्ति। ममेति हे पथिक एवं चान्यमार्गानभिज्ञत्वेन चिरविरहशान्ति
तया वनं भ्रमीमत्रावस्थितिं रचितं ध्रुवं मन्ये॥ ममसख्याः कदाऽसौ विषयीभूतः कश्चिदपि एवं च नव कावान्नेति भावः
। गेहं तु न शङ्क्यः। एवं चैतत्कोऽरवीर्यापि घ्रालोकनेन तकेकेनासक्ता जाताइति भावः। अनन्तस्त्वं विषमे पतितोसि। यतः क
स्य ब्रह्मरणोपि दुर्गमिपथी। निपरस्थे ध्वनयो ज्येष्ठं यं विषमशरस्य मदनराजस्य घट्टकुटी। एवं च तव पात्रावस्थ
यमित्सा वेद्यते॥ ५०९॥ सखी नायकं वक्ति। महहेति। अत्यन्तप्रेमवती हृजनमप्रियमपि सुभगस ध्यते यानि। न
दुःखदमित्यर्थः। अपि च ऽसह्यत्वमावेद्यते। अत्रोऽर्थान्तरन्यासमाह स्युश्चैत्रोत्सला तारूप्यनाशं दुःखायते
ग्निनिश्चितं। एवं च नाम्नथा शंकनीयमिति भावः। एवं च प्रियान्निमित्ता प्रियेणा खेदकरणाम नुचितमिति विद्य
न्यते। यद्यास्त्वायराधजन्यानिभी सा नायिका दर्शनोद्यासी। नं नायक नायिका सखी वक्ति। सुभग एवं च त
वापराधे पिसा त्वामपेक्षते। अतस्त्वमत्यन्तं धन्योसी तिद्योत्यते। एवं चात्यन्त प्रेमवती सा त्वय्यतस्त्वं लक्तो नापा
राधान्तरगणायत्ततस्त्वं भोनिमुखस्य जतस्याः सविधे प्रयाहीति द्योत्यते॥ ५१० नायको नायिका सखी वक्ति

गो.टी.
१६५
165

मानेति। मानांगीकारेण महानयं क्रोधस्तस्मात्तरं रपि नाम यमस्वेकरो चतेऽसहेन प्रकटितत्रुटस्मात्सु
वर्णविकाराविशिष्टत्वमेवैवं च पश्चात्तदाहाद्विना सर्वेषां भक्षणास्य नेमेर्मलत्वं तथा मानापगमोत्तरं नायि
कापानेर्मलत्वमतो न खलु कलमानानिशापेन मम दुःखमपि तु सुखमेव निध्वन्यते तेन च मानस्याऽस्थिरत्वं।
५११। इति श्रीमदनन्तपण्डितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यङ्ग्यार्थप्रदीपने मकारव्रज्या समाप्तिमगात्।।
दूती नायकेन नायिकासमीपे निशापेवक्ति। धूनइति।। सा नायिका कंटकवृक्षानिव चेलां चलमाह कान्
नरूपान् लज्जंती। तामेव पुरुषं ज्ञानानाचुन इव नगरेऽपि विचरति यून इत्यनेन स्पृणीयत्वं कंटकविटपा
निवेत्यनेन स्वाभाविकबलात्कारकारित्वपि तरगणानेनाभिसती त्वमावेध्यते। वनइवेत्यनेन पत्नां
वाहुल्यं। समभीतिसंचरणाशालित्वं च नायिकायामावेद्यते। पुर इत्यनेनावश्यसंचरणाऽर्हत्वं द्योत्यते। अ
पिना न्यसंग्रहः। पुरुषमित्यनेन मन्मथकलाकलापाकुशलत्वमथवा न्यस्त्री। तुल्या इत्यनेनानाद्रोन्य
पुवस्त्विनिध्यज्यते।। एवं च सर्वत्र सर्वेऽपि तस्यापरस्यं तासक्ताः सानुलप्येवेनिध्वन्यते।।५१२।। कश्चिद्गुसीदार राम
१६५

द्रः कश्चित्समुद्यमेन नरस्तत्र वसतिमालभमानस्तान्वक्ति । मुग्धास्त्विति भो पंडिताः वा अन्यत्र पाटवेन
पांडित्यमात्रबलेन वयं भवत्सविधे समागताः स्मः । विद्वानेव हि नाभातीति विदधुन्नपरिश्रममिति क्षिपेति
भावः । भवन्मध्येत्र भक्तेः अन्तरहितः दरिद्रद्रितिपावतनां न भवति । वित्तातमपि न अपि नानुभूत
मिति किं वक्तव्यमिति अज्यते । अत्रोपसर्गस्यापि न तथा प्रयोजनं । यद्वा यथास्थित एवापिः । एवं चांतर्भ
वनयोग्यत्वं भावे घते । एवं च न पांडित्यमाहिरणे भवंतः किंतु द्रव्यलुब्धा इति द्योत्यते । एवं च द्रव्येणै
व सर्वत्र प्रतिष्ठा न पांडित्यमात्रेणेति । यद्वा भक्तिरहितः द्रव्यार्थः । एवं च यो भवदीयसेवां करोति स ए
व भवत्सु समावेशमाप्नोति न तु पांडित्यमात्रशालीति भावः ॥५१३॥ नायको वक्ति । यत्रेति । यत्र नट्
ती प्रेक्षिते इति भावः । प्रेमार्द्रः करक्षान्तपि न कृतः । गिरोपि न सभावः अभिप्राये । निपुणया सकल
जनवंचकत्वादिति भावः । अनुरागेण अयमर्थी कृतः प्रेरिताः प्रेमार्द्रः दृशापि नास्निग्धा वाचोपि
न प्राकर्षसंपादिका इति भावः । सभावः सानुकूलविकारः । निपुणया समयज्ञत्वादिति भावः । प्रीता

गो. टी.
१६६
166

प्रकटीकृतः। एवं चयोनुभावो भक्तेषु विलक्षणो प्रेमरागादिव्यापारैर्न प्रकटीकृतः। सभावो धैर्यस्वरूपं समयविशे
षमासाद्य व्यक्तीकृतः इति लोको ऽस्य चानुपदशालित्वमावेद्यत इति वार्थः। स्वभावोनुगमनेनेति पाठे तन्म
रणोत्तरं तत्त्वारणपरित्यागेन यमस्तिस्त्रासक इति ज्ञातमित्यर्थः। क्वचित्सन्तापोनुमरणे नेति पाठः॥ ५१४॥
सपत्न्यर्थीनत्वादिकमसम्पाति नि काचित्कां चिद्वक्ति। पानीयमिति। सपत्न्याः पतिप्रियां त्वरया। पसेगं
गया। पानीयतोपतितमविघ इति भावः। पक्षे समुद्रमविधेभुजं गेन रविंगेन पक्षे सर्पेण प्रविश्य पा
त्रा चर्जिता स्वाधीनीकृता पमुनापाश्वनत्याः। जीवनं जीवितं पक्षे जलं सरिवमलिनं विंध पक्षे श्या
मं मन्ये। एवं चैताहशालयास्थापं भाषिकथाये ओपाये नगहेस वोधि कतपावस्था नेभवती ति घ्र्यते।
यमुनाजलेश्याममिति कविसंप्रदायः॥ ५१५ इतीनयिकां केनविन्ना केन सह संगमयितुं वक्ति। यस्मिन्नि
ति। यस्मिन् पदिव्यये नेत्रकीर्तिः लज्जाविघ्नः मानकारणमेव दुःशीलता एवकारेण तत्कार्यविरुद्धव
चनादेः कावार्तेति भावः। लाघवगुणप्रवणताए ताद्दशो ऽहं ततः एवं चावप्पकश्राद्य दर्शनयोग्यत्वं

राम
१६६

ज्यन्ते तरुणाः एवं च सम्पूर्णापि त्वमाचेष्टते हे सखि एवं च हितं कथं नार्हस्यं घोषयितुं। किं न दृष्टः त्वये
ति शेषः। अथ वा त्वत्स्वं वधीमुवास्माभिः किं न दृष्टः अपि तु दृष्टः। एवं च सम्पकृत्वया संपादितं यदेता
दृशी आसक्तिः संपादितेति ध्वन्यते इति सरवीणा केऽप्येवं चेतादृशो गुणगणरूपयौवनादिसंपन्नो नान्योऽस्ति
नायकः। अतएव तद्दर्शनाय त्वयात्त्विति ध्वन्यते॥ ५१६॥ खलानां महात्मदर्शनेनापि न विश्वासो विधे
यइति कश्चिदुक्तिः। यदिति। अदृष्टवशात्कश्चिद्दुष्टानां यन्महत्वं दृश्यते तदपि काकानां शौचमिव।
न चिरात् तत्शीघ्रं अनपायि। एवं च दुष्टस्वभावानामदुष्टस्वभावे प्रदर्शितेपि अकार्यादेशेनैवेति व्यज्यते॥
५१७ खलाः एवं प्रेमविघटितारः इति काचित् कांचिदुक्तिः। यदिति। यत्खलवदनरूपो वह्निः। स तत्र स्थितम
पि शुद्धिमेव एवकारेण विनाशमवद्धेद्यः। एति प्राप्नोति। ततः परमुत्कृष्टप्रेम अनलेशो चेशुद्धिर्यस्य एता
दृशा वसनमपि खलु निश्चितं। इह लोके दुर्लभं एवं च कोऽवेदस्वर्णादीभ विष्पतिन वेति ध्वन्यते। एवं च य
था वसनस्यानलप्रक्षेपणे विनाश एव न तथा खविज्ञातप्रेम्णो वर्षेनाशः एवेति ध्वन्यते तेन च यथा खले

गो.टि.
१६७
167

नो विक्षेपमेतत्प्रेम तथा कुर्विति। अथवा पतत्वंलेरपि विघटयितुमशक्यं तरेवं प्रेमसम्पत्तिरिति काचिद्
क्ति। वह्नेरनलशोचं वल्लवद्वपमस्मीति पुराणाप्रसिद्धिः। यद्वा पततु वलेरपि सम्पत्तिर्दृढत्वमयोः प्रेमेत्युभयतेन
दृढनिश्चयेन परमुत्कर्ष मतत एवं दुर्लभं एवं च तथाविधेनैव सहप्रीतिर्विधेया॥ यावद्बलेरपि स्तूपते। न
तु साधारणेन सह प्रीतिर्विधेयतेति काचिदुक्तौ चित्प्रतिवक्तीत्यर्थः। अत्र त्वत्त्वितिदुर्लभमति त्वस्य सन्निधा
नुचितं शुद्धमेवेति पाठ एवेति निगच्छतीत्यर्थः॥ ५१८ नापकः सखायं वक्ति। यदिति। येनेयं अवधिं कदाम
मागंतव्यमिति गाथयापि तेन वरतीत्यर्थः॥ मार्गव्यपार्थेसवस्त्वं प्रपच्छतितेन अनयामहत्तराशकां विते
प्रापितम् एकेव अवधेरप्रार्थनेन व्यपायसर्वस्वराने न चेयं पंमत्रुमनोत्तरमवश्यं प्राणान्वेत्स्यमनीति
भवैः। एवं च नमयाप्रस्थीयत इति ध्वनितं। यद्वा कश्चित्कं चिदुक्ति। अवधिप्रार्थनाभावेन पाथेयार्थसर्वं
स्वदानेन चानयावेत्तः नापकस्य दारुणाशंकां अन्यथासंभावनां प्रापितमिति भावः॥ ५१९ नापिकी
नापिकां वक्ति। कृतामिति। हे तरुणि। तरुणानां ईर्ष्यावैरं एकामपि पत्त्वादि सुभगपत्रभावः। विस्तारप राम
१६७

तावच्च वत्सं सुंदरेण वर्तुलत्वादिगुणप्रभावः खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तत्र वनघनेन समग्रापहस्त्री
व्याकुलीकृता एवं च सर्वविलक्षणासक्तीः संजातादिति भावः खलेनेव दुष्टेनेवेति व्याख्या कारणे चक्रे समु
दायः तेन रुचिर इत्यर्थः ॥ ५२० कयोश्चिद्रक्तयोर्मैत्री दृष्ट्वा कश्चिद्वक्ति । यावदिति । यावद्रागुच्छित्तिशालौ । प
क्षे यावदुदकस्थितिभावी ॥ अत्यंतनिर्गतभेदः तुल्यौ तः करणयोः पक्षे समानरागभीरतशालिनोः । नररूप
योः नरयोरिव संगः संगतिः मैत्रीति यावत् । पक्षे संबंधः । अधिकं रसं प्रीतिं पक्षे जलं च आवहतु ॥ एवंवेता
दृश्यैवेयमेनयोर्मैत्री उन्नरोत्तराभिवृद्धिशालिन्यस्त्विति ध्वन्यते ॥ ५२१ नायकः सख्या यं वक्ति । यदिति । य
यानि हि नांदन्नौ मालां शेखरयसि शिरोभूषणत्वेन कुरुषे । सा हे शठ भवतं यातु इति उत्के तिशेषः । म
त्वकेन वरणेन प्रहरंती अभिमान बहुतरं कोपवंती स्मरामि । एवं च तत्क तत्कृततामनेन कोपपरिमा
र्जनेन सुरंगानंदरसापितया न तनुत्वोऽस्येति तस्यामेव ममासक्तिरिति ध्वन्यते ॥ ५२२ कश्चित्कंचिद्वक्ति
। यो वनेति पथो नायके तारुण्यपयोपनं कुर्वीणा इदमग्रे पथ्ये निरीक्षण कर्त्तं तथापि यो वनशानोत्तरं

गी॰टी॰
१६८
188

त्ववहीर्गतुंदास्पतौ । विषये निमावः । वंधुषु गुरुष्व समत्वं मुत् । धवलज्ञानेनैनैर्मल्ये छ विहारः कर्तुं रूपः । अथवा
पतित्सविवेकेन प्रेषणीयमिति विषये निमावः । अथवादिषु आर्जवं सजुत्वं सरलत्वेन ज्ञानेनैनैः कौटिल्यं शेय
मिति विषये निमावः । हलिकस्त्री एवचा ज्ञस्त्री त्वेन मोरव्यं वत्वोन्वित्वे पिचातुर्यशालिनया स्तुतिकरणमे
यत्वमित्यावेधते । तरुरोमिषात् ॥ लोकगोपनार्थमिति निमावः प्रशस्यतेस्मपते ॥ पर३ काचित्कांचिद्
क्ति । योनगुरुभिरित्ति । यः गुरुभिर्मित्रैर्विवेकेनशातुहसितैः पूर्वंननियंत्रितः सः हंसुंदरित्वया विनीतत्वं
प्रापितः । एवं च गुरुवचनस्यानुल्लंघनीयत्वेपि मित्रोपदेशस्यातिप्रियत्वेपि विवेकस्यंदुर्लभसमादिति आग
संपादनस्याभावेपि वैरिहसितानामविदुरत्वेपि नरागरणेनोत्तिदुष्टस्यात्रिविनीतत्वसंपादनेन
गुणगणशालित्वं नाधिकायामावेद्यते ॥ पर४ कस्याचिदाम्नायेण संपत्तिशालिनेकप्रिदस्मोत्रपावक्ति ।
यन्मूलमिति ॥ यत्र यस्मात् जलेर्मलमाद्रप्रतिकांडकुसुमानि । समंतात्फलातिशयः । तत्रस्मात् हेहं स
उन्मादं प्राप्तो छिन्नरंगसंपर्कपरिपाकं त्रं विचार्य । एवं च यद्यपीदानीं संपत्तिभरानुन्मत्तस्त्वमसि तथाप्य राम
१६८

त्रैकतिपयैर्दिवसैर्निर्मल एवमविष्यसीति निर्घोषितेति।। पद्मा कासांचिन्मृगसावाक्षवसुनोन्मादशालिनं क
श्चिद्दृक्षिः एवं चैतासां संगमस्थानं वनिर्धं मवश्यभावीति निर्घ्यते।।५१५।। काचित्केंचित्स्मरमोहपरवशां करति।। म
दनयुद्धविराम्नेप सन्नाप्यक्षेसरत्नानायिकापरस्य नायकस्यांके निद्राति। सगुणानां कामकलाभिज्ञतादीनां
पश्येतं तत्त्वं अभिनः परिमाणामन्मथधनुर्ज्ञेताक्षारनपट इव अंगी करोतु एवं च पः सुरते नानंदसंवर्द्धको
नायिकायाः स एव वचयोगुणावानुनामपहास्यते। तेन च तादृशमनुरागमपतस्यति।।५१६।। कश्चित्कमकलाक
लापाभिज्ञतामिमानी कांचिद्दृक्षि। पदीति। पदिमहांदकपरिमलसमातीपपरिमलामात्रात्मात्रेपरादि
तरगुणाप्यवष्ठेरः सप्तच्छदेपि अपिनासाधारणत्वमावेघते। कश्चित्यः वसंति तत्र गजः मदपंकेन मलिनी
मलिन्यस्योपमासाधकस्य सत्वान्तत्र रूपकं कपोलस्थली किमिति वहति एवं च पुरुषार्थविश्वमवेक्षि
इति द्युत्यते।।५२७ कस्याश्चिद्दृष्टं कश्चिद्दृक्षि। यदवधासि। यत्प्रभृति शरणापंक्तिः विकसितकुसुमसमूहासं
जातमात्राततत्प्रभृति पत्नी पतेस्तनपायीन पञ्चत्वमस्मि पंचस्याएतादृशी संजाता एवं च शरणाश्रेणी पं

गो.टी.
१६९
169

तकुसुमसमंमृत्तहपीतवसनतयाऽन्यैरज्ञेयतयायथेष्टंविहर्तुकामेयंसंकेतनेतीच्यते ॥ २८ ॥ सखीनायि
कांवक्ति । यमुनेति । हे कुसुमावचयकारिणि । यमुनापारस्तीरंगोष्ठंचलंकुवलयंतत्रवनसुलभंयदिसोगं
ध्यानुसारीझंकारकारीभ्रमरःतंभ्रमसि । एवंचचपलतरत्वंदीपनयनप्रतिबिंबंवाकृत्याहिशिष्यकुव
लयज्ञानाभावेनतत्कृहरणाभावंचतत्स्वास्वरंतुकुवलयसौरभ्यलुब्धभ्रमरभ्रमणझंकारादिनात्तत्तो
नसंभवंतत्रकुहरणंतवहेज्ञानमितिभावः । एवंचनायिकायांसोऽदर्शयतिशापो । वोलति ॥ २९ ॥ एषामसंतला
लनंस्वयंवक्ति । पतेपरतुयेनस्वसुखदुःखज्ञातारस्तेत्यंतंजगादेतिकश्चित्कंचिदुवक्ति । येशिरसीतिहेसखे
॥ मत्तकेनिष्ठताअपियेसमानसुखदुःखाः तम्बंनितेपुरुषाः केशाइवजरायातुभावेपिवार्द्धकेपि
पालकाएवंचयेस्वंतंलालितास्तेपदिनस्वसुखदुःखाभिज्ञास्तदातेत्यंतंतंभ्रष्टाएवातोनतत्रसत्कर्तव्य
तयादुःखंमेतत्क्षमितीत्यते ॥ ३० ॥ एतत्कार्यस्याप्यस्यप्रमुखोनकार्यदत्तमितिकश्चित्कंचिद्दस्यो
त्तावक्ति । यन्नियतेति । यन्नियतंगुणेनमोऽयापिक्षेत्रानुष्ठादिनाभ्रूसंयतत्तनवशंतंवंशोवेणुःपक्षे राम
१६९

न्वयः। यत्र वरस्त्वपरं निःस्वविनाशिपक्षेऽमित्वं निर्वाणं विनाशो यस्मात्तात् न तदेवराज्ञेन इन्द्रेण देवराज
पदेनापि निवारणीयत्वमावेद्यते॥ कोऽदःस्थाने स्थापितं तत्रैव यत्किं कुर्मः॥ एवं चैतादृशस्याधिकारस्य
नाशो विलयप्रभुणा स्वमनसाकृतस्तत्रास्माकमपराध इति ध्वन्यते॥ ५३॥ एकस्यामासक्तमन्यस्याम
नासक्तं नायकं काचिद्वक्ति। या दक्षिणेति। या दक्षिणानुकूलात्त्वयीति भावः। अस्यां त्वं दक्षिणः। अ
ननुकूलः। पक्षे दक्षिणदिक्संस्था या दक्षिणदिक्संस्थोनेत्यर्थः। अदित्तरस्यां दक्षिणः अननुकूलः
पक्षे उत्तरदिग्संस्थायामित्यर्थः। किमेवावर्तेत्वं तत्र आह मध्यसंस्थः सन् उभयत्र समानपक्षपातो। प
क्षे मध्यदेशस्थः। वेलयोर्जलधिरिव सदृशाचरसि। उलयोरैक्यात् उदधिरिव त्वं नेतादृशा विषमाच
रणा मत्तस्मो चिन्तनं तव विज्ञस्येति ध्वन्यते। यो विकल्पमिदमर्थमेऽलं पश्यती शानि लिविलमेवद्वपुः आ
त्मपक्षपरिहारिते जगत्यस्य निःस्वसुखिनः कुतो भयमित्यत्रैवात्र अदसुशब्दस्य तत्छब्दार्थकता॥ ५४॥
नायं नायकस्त्वामुपभोगं विना सक्ष्नोतीति कांचित्काचिद्वक्ति। युगपदिति। एककालं जघनोरस्तनस्य

पराच्छादनेनेनसुंदरेलज्ज्याम्भितामर्थान्निग्धवदने आर्द्रपदेनस्मितेसुधारूपत्वमावेद्यते॥ लोलासितवक्त्र
परिवर्त्तनकोऽस्मिन्नितिसन्नवः॥५३३॥ अपकारकारकाणामपिसन्तिसमयेशरणमधमेवेतिकश्चित्कंचिदन्यो
क्त्याव+॥ एषः पवनः नदीरमणि एवंचजघनाधाच्छादनाधनर्थ्यकमनस्यास्याकायथेच्छमनेनसहविरमेति
घम्यते॥ यथाश्रुतमेव+क्ति। पद्यपिपर्ववर्द्धः पद्यपिपर्वतकरणकमंथनेनापहृतसर्वस्वः तथापिपरंद्र
स्यतोभीतायेपर्वतास्तइरुस्रगोऽजलधिर्दी॥ सितः कृतानियमइ स्वर्थः जलधिरित्यनेननिकष्टवेऽन्निसमीचीना
भावेपिस्वतएवैतादृशाचरणकारित्वयाऽतिमहत्तरत्वमावेद्यते। अत्रनदीकरणमनुचितमिस्याभाति॥
५३४॥ यत्रपादशोनतेनत्वंदृष्टोसितत्रतादृशोनेवंतेनाद्यापिस्थीपतद्न्निरुतीनायिकांवक्ति। यस्यामि
ति॥ यस्यादिशियस्यवृक्षस्यपर्योशिखामागस्यउन्नतग्रीवेयथावंद्दरेरवादृष्टातथानेनेवप्रकारेणचको
रः निशामतिवाहयतिसुधोभुलेरवेत्यनेनाहारकत्वमावेद्यते। चकोरइत्यनेनतरेकाधीनजीवनत्वंद्यो
त्यते॥ एवंचैतादृशस्यास्यापेक्षाकरणमनुचितंतवेतिव्यज्यते॥ ५३५ सरलतयानस्येयमितिकश्चित्कंचि

द्रक्षिपत्रेलिपत्रेयस्मिन् आर्जवेन मलनपालिविधिमालाधर्वत्तमत्रेमन्नवक्रतागुरुत्वेनन्तुं तेछंदः शास्त्रइव
स्मिन्लोके हंसरेव सरलः किंमसिछंदः शास्त्रे लघुलेखाकारेगुरुर्वक्राकारेलिख्यतइति संप्रदायः॥
५३॥ कश्चित्कस्याचिद्दधिकारपदंलिंदति। पत्रेति। पटुपकारकारकेनयन्नूपरांन पत्रस्य केश्च कोपंवि
स्तारयन्ति गुरुणापिपदेनअविकारेण स्वपदेनैवरोगविशेषवर्ज्जरणेनैवविकिंकार्येन किंचित्फलमिति
भावः। एवंचतदेवाधिकारपदंपटुपकारादिसंपादकमितिभावः॥ ५७॥ कश्चित्केचिद्दस्यो स्याचक्रि।
पथ्येतिहपथ्यपते एवंचामयेषामेयोषकस्त्वमसी तिद्योत्यते। नवहि निश्चितमानस्यपरिमाणविशेषस्यप
स्येप्रतिष्ठापाः अनुरूपः योग्यः कश्चिद्विद्रूपीहस्तः। नविरीधेनात्तिदीनंशमयतिक्षिपेन नवछापाद्य
। एवंचवृहन्तरकुटुंबपोषकस्यभवतोनकश्चियोग्यपश्चाश्वपः समपोयंकत्रिराणारः सोयं यथा तथा ऽ
तिवाहनीयइतिद्योत्यते॥ ५८॥ दैवात्संपत्तिहीनोप्ययमस्येषामुपकारकइति कश्चित्केचिदन्योन्यावक्रि
। पथ्यपीति। पथ्यपिवंदनशाखीदैवेनब्रह्मरणावाफलपुष्परहितः कृतस्तथापिस्वशरीरमात्रेणान्ये

गो॰टी॰
१७१
171

षांसंतापंदूती।करोतिएवंचेतादृशोनकश्चिदन्यइतिध्वन्यते।अत्रसर्वत्रचपद्येविटपीत्विषदातिरिक्तपदद्य
मनुचितत्वमिवाभाति॥५३९॥इतिश्रीमदनंतपंडितकृतेगोवर्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेयकारव्रज्या
आरब्धासमाप्तिमगात्॥यदगुरोस्त्वर्गेराज्येनायिकायाश्चरणमुत्कर्षइतिकाचित्कोचिद्दक्ति।राज्येति
।राज्याभिषेकजलक्षालितमस्तकस्यकृष्णस्यवाल्लीसुमकलोत्कर्षगुरणावानित्यादिकासुमती।प्रति
शेषः।गर्वाधिकतानिश्चलनेत्राराधाचरणकमलेस्वीयमितिभावः।पश्यतिएतादृशोप्ययंसर्वदासमय
णातिप्रवएवास्तइतिध्वनितिभावः॥५४०॥नायिकांविमान्यवंछितिनेसुखदेतिकश्चिदृक्ति।रवीति।
रतिकलहेकुपितायाःकांतायाःकराभ्यांयत्केशाकर्षणंतेनसंतुष्टः॥गृहनाथोपत्रपत्राकांताहस्ता
त्केशाकर्षकर्षणात्ततत्वचादिकमपिभवनंतद्भित्तेमहत्तरप्रासादादिकमित्यर्थः।प्राग्वंशः।पत्नीशालाप्रा
ग्वंशःप्राग्हविर्गेहात्इत्यमरः।पर्णशालावापर्णशालोटजोस्त्रियामित्यमरः॥५४१॥नायिकावेध्यंवक्तिरोगी
ति।हेसुभगत्वयिशयनीयसविधागमनवतिसतिरोगबान्नराजवरावरनीराजायतइतिलोकप्रवादःश्रा राम
१७१

रागपरवैकंसत्वे मिथ्यात्वमन्यं मन्यथ कलयामि एवं कान्तिमहत्तरभाग्यशालिन्यहं त्वद्दर्शनेनाथ संवृत्तेति
भावः॥ एवं च मन्मथदुःखस्पर्शरोगं दरीकृत्यानन्दविशेषभागिन्यहं त्वयाविधेयेति द्योत्यते॥ ५४२ नापि
काकांचित्किल निवक्ति। रुद्धेति। सखीभिः रुद्धः स्वरसस्य स्वाच्छन्द्यस्य प्रसरोपस्य पक्षे रसो जलं मम प्रीतेः। अ
न्ये। न तं प्रणिपतार्थिभावः प्रियं प्रति निम्नं प्रति नीचदेशं प्रति स्रोतस इव स्रोतो बुसरणं स्वतन्त्रत्वम
रः॥ द्विगुणः आवेगः आधिक्यं यस्य सः आसमन्तात् वेगः एवं च निरुद्धस्य जलस्य यथाधिकं प्रवाहः प्रच
लति तथा सखीभिर्निषिद्धायाममप्रियं प्रति प्रेमाधिक्यं जायत इति भावः। एवं च प्रियं प्रति प्रेमा निरोधो
मम दुर्घट इति ध्वन्यते तेन च सख्युपदेशो त्वयैवमेन ममापन्नेय इति॥ ५४३ काचित्कंचिद्वक्ति। रूपमिति
। हे ललिते सुन्दरि इदं रूपं असौ कान्तिः अयमुत्कर्षः इयं सुष्ठु वराखिला एवं सति दरिद्रस्य सहचारिणी अतः
प्रतिग्रहद्वारं त्वमसि। एवं चैतादृशरूपशालिन्यपि दरिद्रसंगति संपादनमनुचितमुचितं भाग्यवत्संगति
संपादनमिति ध्वन्यते। पदाभिरुहस्तगत प्रतिमोद्देशावचनव्याजेन काचिद्वक्ति॥ ५४४ कश्चित्कंचिद्वक्ति

रचित इति। निकुंजे संबंधिपत्रैः संपादितेभिः कस्यपात्रे अवज्ञासहितं पयसां तथा वधूः पर्युषितम
पि अन्ने अत्यंतं तती क्षणापसा सा सा ते ईषद् दुःखं ददाति। संकेतनिकेतं निकुंजपत्रच्छेदनेन संकेतस्थानं विघ
टकं तथा द्वेषवता रवशाभि कस्वा रतानस्थानविघटनेन दुःखवशोच्छ्वासे सूक्ष्मता। यदा संकेते मया ग
त्वा परापरह नमिति शापयतया। नीतं निकुंजपत्रपात्रमवलोक्य दुःखवशादुच्छ्वासे सूक्ष्मता लोकगोपनाय
वा वज्ञाकस्त्वां पर्युषितान्नदानं च॥ ५४ पसखी नायिकां वक्ति। रक्षतीति। हे सखि प्रियः अनघुः श्रेष्ठः प
क्षे महान् निजस्थितिं न रक्षति वां वत्यं न त्यजति सर्वः सः नायकः कांतः पक्षे हारमध्यमणिः यथा
स्थापयति तथैव तस्य गुणैः [illegible] दिभिः प्रोतगुणाः सूत्रं तैर्विज्ञातत्वगोसक्तिमती पक्षे यथा
स्थिताः [illegible] विरोधिनी हारयष्टिरिव तिष्ठति। एवं च सनस्वकीपकां च त्यादिदुःशीलं परित्यजती यं तु
तद्गुणानुर्यो घासक्तां तन्मनस्कां तथैव कालमतिवाहयतीति भावः। एवं चैतादृशावस्थितिस्त्वनोचितेति
नायिकां प्रसादयते। यद्वा यथा हारमध्यमणोऽव्यां [illegible] पितं गुणाविद्धं यं हारलतानं चांचल्ये विधेने तथा

त्वयात्कृशगमात्रावलोकनादिना तस्यां चत्स्वमगारणापि तानिश्चलतया स्थापमिति अस्मते इत्यर्थः पश्चा
सखी सखीं वक्ति। हे सखि चञ्चलघुः श्रेष्ठाइयं नायिका निजस्थितिं न रक्षति स्वयमर्पयित्वा न विचारयति
यथा नायकस्यापपतितच्छेवेतस्वानुपादिगुणविद्याहारपाछिरिव तिष्ठति एवं च स्वोचितमवहा
रमिपं परिस्यज्य केवलं तदधीनाजातेति भावः॥ ५४६ सखी नायिकां वक्ति। राजसीति। हे कृशाङ्गि प्र
थमे कौमारप्रभृति संजातप्रीतिमनायपश्येः रागो लौहित्यं। तेनैव नायकेनेति भावः। स्वं चित्तवदना
रसालपल्लवेन मंगलकलशीकृत्य जसि। एवं वा अन्येन मनो वंधनीयमिति तिष्ठस्यतो॥ पश्चात्तेनैव न
निकटस्थितिनाऽनेनेति भावः॥ राजसि राजि च्छसि। चिरकालीनेन तत्संगतिनैवितो किंतु नवीना
नुरागवत्संगतिरस्यं नोचितेति अस्पतइति वा दूती नायिकां वक्ति॥ ५४७ गुणावसंगतिकरण
मेवोचितमिति सखी नायिकां वक्ति। रूपेति। रूपं च गुणाश्च ते हीनेन हा मति संगतिप्रतीः। पक्षे स
परूपोयोगुणास्तत्स्वभावचतामहतैयोग्या तरूणी। वायुनेव लाघ्नलितिरिव लघुर्भवति॥ पद्य योगुणाः

यस्यातेननैवापस्सेमहत्तरगुरोः नौकेवगौरवंप्रथयन्ति। एवंवाचेतनेनैवंगान्तिस्तत्रकाचाप्यासचेतनइतिभा
वः॥५४॥ सखीनायकंवक्ति। रागेति। विरहक्रमेरागर्भदत्तं देमैश्वर्यसंक्षीर्यत्रएतादृशोमनवेरागेविजृंभति
सतिविजृंभितेतिपाठे विरहाविशेषणं॥ ईदृक्स्मितहसितलज्जासहितेविलोकनेभेरसकंदरसिद्धंकथयति
।एवंवाविरमेवानपासहसंगरस्तवभावी। तिष्ठन्त्यत्ते॥५४॥ कुपितनायिकांदूतीवक्ति। रोषोपीति। रसः
संगरादिःपक्षेजलतदूती। नो एवंवाभ्यासामाम्यादृशी। यतिदितिभावः॥ रोषोपिश्रधिनाककेशलो
घोविषमावेधतेकठिनोवानविरकालावस्थायीवान। अर्थान्तरन्यासमाह वर्षारंभोपाषाणेपिकरके
लिपावत् असौतकोमलः स्वल्पकालावस्थायी। एवंवैतादृशातिशयीनकोपकरणेरसवत्साहानिरेव
भविष्यतीतिध्वन्यतेतेनचैनंपरिहृत्यप्रसन्नाभवेति॥५५॥ येनैतादृशाक्लेशादिकंभवतीतिदर्पेक्षाकरण
मनुचितमितिवादिनीसखीं नायिकावक्ति। हेदनमिति। हे सखि। एतद्रोदनेसम्यक किंबहुवक्तव्यमित्य
र्थः। मरणमपिममसमीचीनंनयनमनःस्वाधीनतासंपादकेनपक्षेनपनमनोव्यापाराभावसेपारके

नस्वप्नेनैवतेननायकेनविहितः लिंगविपरिणामेनरोदनेष्येनरन्त्वेति।रोदनादिकेस्वप्नेसम्पद्यतेइतिस्वप्नवि
वेचकाः स्वप्नेकेवलमनोव्यापारस्यसत्वेपिनयनव्यापारविशिष्टस्यतस्याभावात्तत्रादोषः॥५५१॥ना
यिकासखींवक्ति।शेषेरोगितिहेसखिवक्रोपिगोत्रस्खलितोपिकठिनोपिऽयंनायकः मयीक्रोधेनैवसद्यः
अनुनीतःस्वेदेनवेपथुरिवप्रापितः।स्वेदेनवेपथुर्वंककाव्यपाठीतिकाष्ठः अनुनयसंपादनविदः
॥५५२॥सखींमायिकांवक्ति।रजनीमिति।इयंपितृप्रसूः सायंसंध्यारात्रिंउपनेतुंचंद्रलक्ष्मीपंनेतुंआ
दोपुपतस्येस्यपंचंइदुष्टदुती।दुष्टनायकमिवरजयतीतिकारूपेवंतंपक्षेअनुरागवंतंकरोतीतिए
वंचसंध्यालेनजगद्भयलेप्येनादृशानुलितकार्यकारित्वंतत्रकावार्ता।मासामतःस्वयमेवना
यकानुनयोविधेयइतिसूच्यते॥५५३॥इतिश्रीमदनंतपंडितविरचितेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थ
दीपनेरकारव्रज्याया आसमाप्तिमगात्॥ ॥अलंतेनपरांगनालंपटास्थिरमतिनायकासक्तो
नायिकांकाचिद्दूतीवक्ति।लग्नासीति।हसुखित्वेस्नेहवशादितिभावः उभयत्रवर्तिकुसुमवर्त्म

गी॰टी॰ १७४

निर्वृहो॰ अथच पुष्पमार्गशालिनि मायके लग्नासि तत्संबंधभागिनी संवृत्तासि। संतत्रैव दग्धासि एवं च नैव
लेवइतिभावः॥ अथच दुःखभागिनी संवृत्तासि। यतः। अयेसकलजनयनस्पृहणीयः प्रकाशकत्वात्। अ
यं च सोऽपि दिग्गुणशालित्वात्। एवं च नापिकामी लभ्यमस्येति ध्वन्यते। भोगोत्तरपरिसंक्रामो पुनर्न स्प
शतिएवं चेतत्संगतिरनुचितेति ध्वन्यते॥ ५५॥ संयत्या गुणवत्या दासिप्यन्तरभावश्च त्रेतिकश्चिद
क्ति॥ लक्ष्मीरिति॥ श्रीगुरुणानुपादिशन्ति। अमनत्पुनरेभिर्गिर्यदुरीकरोति अस्याः॥ इन्दिरस्यास्य समाहृप
र्गमितरलश्चन्द्रः सुहृन्नः समीचीनवर्तुलः अथच समीचीनाचरणवान् अपच ये कलाविनाशे कुटि
लः एवं च सेपस्मर्जनमयंमावश्यकं तद्विशेषेन गुणार्जनं विधेयमिति ध्वन्यते॥ ५५॥ अपनापिकास
रवी वक्ति। लूनेति॥ हे सखि ऊर्णाभा मत्तनुपिहितद्वारः पतंगः पक्षिरागोपत्रभ्रम्यालयः तस्मिन्नाय
के पथिके देशान्तरस्थे सति वस्त्रापिहितवदनः रोदिती च एवं चेत्ता दृशीत्वं हि तरनतिवारणं पुरायज
नकत्पावश्यं विवेयं त्वयेति ध्वन्यते तेन च तत्कर्मनोत्तरकालमारभ्य न केनाप्यत्र संगः संवृत्तः

राम १७४

तदिदानीमस्मनापकमानपेतिध्वन्यते ।। ५५ पदं किमिति कंचिद्वक्ति । लग्नमिति समीचीनविस्तीर्णे कलितान्ध्रंगी
कृता । तर्जन्यनामिके पुंके मध्यमा स्याद्बहिः कृता । करिहस्तस्समुद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदैरित्येन हस्त
क्षणालक्षितस्य करिकरस्य केलिर्यत्र तस्मिन्नुपभोगे गीकृतगजशुंडाकेलौ । तस्या जघने लग्नं लाक्ष
गारः वप्रेसक्तगतमिव विशेषेण भूषयन्निभूषयिष्यति । एवं वैताद्दृशमेव सर्वदा कुर्विति ध्वन्यते ।। ध्व
र्थे पदैः पिशुनयेश्वरहस्यवत्त्विति कामशास्त्रादत्रसुरतारंभगोष्ठीवत्वात्कालितकरिकरक्रीडु
सर्थस्य पद्मडाहापि तेनाश्लीलत्वं तत्र दूषणं ।। ५५७ ।। यथा न कस्यापि ज्ञातं भवति तथा नेतव्ये
तु क्रेति काचित्कंचिद्गोत्या वक्ति । लिप्तमिति पराशेगात् दत्तेन लिप्तं इदमग्रेप्यन्वेति लिंगवचन
विपरिणामेन अंगं ना । पक्ष्मतीनुचरणाः ना । स्पर्शं मकुर्वंतैव चतुरमधुपेन मधुपदेशोऽन्ताद्दृशालि
त्वमावेष्टनेनालिप्याः मधुपीनेन लिप्ता इत्यनेन तापि कार्पासपरिनीलमावेष्टनेन तेन चतुर्लभ
त्वा । एवं चेत्तस्याः संस्रोलिगुप्तत्वये वलब्धुंशक्यतिश्चज्यते ।। ५५ नायको दूती वक्ति । लग्नमिति तस्याः

गी.टी.
१७५
175

जघने स्खलं नरवविहृं ममभानसे व शुष्यतीति मानसपदेन शुष्कीभावनर्हत्वे पि तद्द्रवणेन विरहेण उद्यान
लतुल्यत्वमाक्षिप्यते तेन च दुःसहत्वं शुष्कीभावे हि पुष्पो वैलक्षण्यमाह मुक्तेत्यादि प्रसं प्रविशदं प्र
प्रकटं। पक्षान विद्यते विशदं यस्मात्तान्चिरकालीनतया लोहित्यापगमेन श्वेतमित्यर्थः अवेदनेन वे
दनारहितं इदं समभानसमित्यर्थः अधिकं वृद्धिमत जघने स्थितासक्तमिति भावः। शरशांघ्रीतिभावः
।शरशांघ्रातिमत्तसो वाधेयो डासहितं एवंच यथा तथा सत्वरं संगो भवतीति तथा यतस्वेति ध्वन्यते।।पंचपदी।।
वढ्गनालंपटनाधिकामेवंरी। स्थालयानायको वाच्य इति सखीसमुपदिशति। लज्जयितुमितिमा
मयगोपीनां निरंतरं धीतं स्वाधीनीकृतं मनो येन तं नितरामित्यनेन गोपीमनसोन्यविषयसर्वथा
भावो व्यज्यते। मा मुग्धे एवं चोन्मादस्य मत्वं ध्वन्यते लज्जयितुं लज्जां प्रापयितुं राधा अरेचरयितापिन
तुष्टस्पर्शभोःसुरवजनकस्य कथां पृच्छति एवं चोन्मादस्य मत्वं ध्वन्यते लज्जयितुं लज्जां प्रापयितुं रा
धा अरेचरयिताद्भिन तुष्टस्पर्शभोः सुरवजनकस्य कथां पृच्छति एवंच सर्वदा कामबाधाशालिनः

राम
१७५

कामिनीसुखसंपादकस्य महादेवस्य नायिकाईन तुष्टिस्तव तु न तथेति निर्लज्जत्वमसीति घोत्यते ए
वं च यथा राधया न्यवार्त्तिपार्श्वीकृतं भस्म नुचितं त्वया विधीयते इत्युक्ते तथा त्वया पि स्वनायकं प्रति
वाच्यमिति ध्वन्यते यद्वा लज्जापि तु भृशं गोपीसमूहे निखिलगोपीभिर्मिलिताभिः निर्गीर्णं स्वीकृतं म
नो यस्य तं मधुद्विषं दयितार्द्धं तु यस्य शंभोः कथामृच्छति एवं च यत्र दयितार्द्धमेव नायकसुखसं
पादकतया तन्मनो वशीकरणासमर्थं तत्र किमु वाच्यं नायिकाज्ञानमिति भावः। अथवा निर्गीर्णं म
नो यासां न तु ताभिरित्यर्थः एवं च गुणगणविशेषशालितया हरनिरूपितप्रेमवत्तया शिवपार्श्वस्थायाई
नायिका नायकं संतोष्य स्वाधीनं तानि तीभवन्तीभिस्त्वत्सदृशीभिर्नसंपुष्ट्यादि न स्वाधीनीकृत इति मत्वा
गुणविहीनतया न त्वन्निरूपितप्रेमवत्त्व इति ध्वन्यते एवं च गोपीदृगपि चानुपभावप्रतिपादनेना
र्थवत्।। ५६० सपत्नीसत्वमस्वेतासद्यमिति काचित् क्वचित् कृत्ति लक्ष्मीति लक्ष्म्याः निश्वासानिलैः पर
मेश्वरस्य राधाप्रतिसन्नेये यो स्मेरितिभावः गाढीकृततनुत्वज लघिसारभोजन वलयः स्मेरं चर्ततारवसनिशा

लितेयं नायिका राधा या: पशंसिता यतिय त्वया सा दारैव मस्माभिर्भुज्यत इति धियेति भाव: एवं स्वपत्रल
क्षणा अप्येवं सपत्नीङ: स्वं किमु वाच्यम स्मा साभि ति भज्यते॥ ॥ पद्ये१ कश्चित्कं चिदुक्तिः लीलेति केलिस
दनस्य वहि: सखी सुसखी सुम पिचरणा नियोप्रणालिकारिणि वरणा निष्पादि स्यनेन प्रसादपात्रं ते
ष्व मते। प्रियपयाग वाक्ष्येऽयजनं दत्वा प्रसाद: प्रकटीकृत: अजनपरित्यागेन सेवापनितृप्ति प्रदर्शनेन प्र
साद: प्रकटीकृत इति भाव: पक्षा गवाक्षे अजनस्थापनेना स्यानवलोकनीयत्व प्रदर्शनेन यथेष्ठं
सुरत विघ्नाभाव घोतना त्प्रसाद प्रकटन मिति भाव: पद्ये केलिसदनस्य बहि: पत्नी क्षिपेप्रणालि
कारिणि म पि प्रियया वातायने अजनं दत्वा प्रसाद: प्रकटीकृत: कुपितेयं कदाचिन्न वाक्षद्वारान्न
र्जं पिधास्यतीति भीत: सखी प्रसादनां विहाय पयदिगन्तस्त रातामिर्मत्स्वार्थता यात्र करणे मानापरि
त्यागेन नायक क्लेशी भवितेति पद्ये छमयं सखी प्रसादनां करोतु नामा स्व मदीय प्रसाद मिति प्रसादा
विष्करणमितिभाव: अथवा गवाक्षे अजनसंस्थापनेन समीरणाजनकस्यापि समीरणानिवारक राम

त्वं यथा तथा पुंस्त्वजनकस्यापि तव पुंस्त्वनिवारकत्वमिति प्रदर्शनेन प्रसादाविष्कार इति भावः एवं चैतस्या
पथ्यावानुर्धनिनत्या भासं मानि इति ध्वन्यते ॥ ५६१ ॥ ॥ इति श्रीमदनन्तपंडितकृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदी
पने लकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगमत् ॥ ॥ सर्वगोपनपुरस्सरमनेनेपं भुक्तेति काचित्कं चित्स्वकारं
तरेण वक्ति । वर्णानि तत्र लवादेव वर्णस्य मकरन्दिकारे हृति: नैवांगमधिनष्टानमिति भावः । नायिकायाः पर
कीयात्वान्नु संभोगाविहानुल्लासनपुरःस्सरं तु क्लेपमनेनेति भावः एवं च पद्येनादृशावानुर्धन्तवनाहि पर
कीयाभिरतिविधिपेतिध्वन्यते ॥ ५६२ ॥ दूतीपांथं प्रति कश्चिन्मालंबीति हे पांथ तस्याः वदनेविशेषेण लं
विनोयचूर्णकुंतला · तेसुविततनयनमौनेसविभ्रलकसंवेधिमुक्ताफलानि बवाष्पोदकबिंदवः जलप
देनाधिकं यथा स्यात्तेनिपतति एवं च त्वत्पालयपास्माभगंतव्यमिति ध्वन्यते ॥ ५६३ ॥ सावीनां पर्कं च क्लिविनय
ति हे निपुण एवं च यथा कथंचिद्दर्शनेन कलाविहीनत्वमेतस्यां त्वयाम्नाशंकनीयमिति ध्वन्यते । अ
सौ नायिका दिवसे दिनयनम्मारा सौमदनकलाविलासैः लसदंगीनिर्वाणज्वलितौषधिरिव प्रस्त

मिलेयम् एवं च यथा काचिद्विरहिणी दिवा सोम्यारात्रौ प्रज्वलितस्वेयं दिवसे रात्रि सोम्या रात्रौ तु मदन कलावु
शला अतो नेतत्काली नेतस्याः सोम्यत्वमाशंकाविरहिनिर्दिष्टेयमिति ध्वन्यते ॥ पद्दे यमस्य वनविनयशालिनी
तिन पर्पुरुषाभिलाषिणी इति मन्मथमार्गव पर्यो वक्रि त्रिपुरो: प्रत्यमिते यम् एवं च मन्मथवारणामित्यं सोम्ये
त्रिशानेन त्रिपुरगणानामित्रिभावः ॥ पद्दे यम सखीनां पक्षे वक्रि विहिते त्रिविहितं बहुमानेन मीनं पयस
खीनां प्रबोधनैः प्रत्यमस्य अनमस्या तनुत्वे एषा पुनः एकान्ते एषेयं गेया अनिदीन वचनैः प्रार्थना एवं तर्हि
घुः वीक्ष्या एवं चाधुनेयमेतादृशमानशालिनी दृश्यते परं तु रहसि रागजनित पीडा दिभिः स्वयमेव
स्वहस्तगता वश्यं भविष्यतीति ध्वन्यते ॥ लघुरीक्ष्येति पाठे रागात्परिदिभिः लघुः एषा ईक्ष्या इति योज
ना ॥ पद्दे स्वनायिकापामनासक्तं कांचिद्विश्विषमेति ॥ मदनवाराभिन्ना पक्षे पं एकं शरणं रक्ष
णा कर्त्री ईवांछितितस्य त्वद्वापेवस्थां गतापि भय पश्चान्नेविशामशरेत्यनेन दुःसहत्वं ध्वन्यते ॥ पद्दे ईय
मेकामित्यनेन मदनातिशयशालित्वमावेद्यते ॥ दापेवेत्यनेन सर्वदा सेवाप्रकरणत्वं ॥ नायिका पामा

वेपते। एवं चैतादृशावस्थामनुचितमिति ध्वन्यते। पश्चाद्गतीस्वनायिकासंकोचशालिनं नायकं वक्ति
विषयेति। एवं च स्वाधीनायाः स्वनायिकायाः स्तबकाभ्यांतिरन्तप्रबलसंकेतं प्रतीतिमध्यमो॥५६७॥ परांके
मशालिनि नायके नायिका स्वेन मासजा भवतीति काचित्काचिद्वक्ति विविधेति नानाप्रकारकाः पुष्पाणां
यत्रसाः तेषामङ्कुरैर्मांसकीलैः अङ्कुरो मांसकीलः स्यात् संख्याभेदे च कीर्त्तितः कश्चिन्नायकस्य वसस्य
लेन गोलिष्टपुत्रका लक्ष्मी धीरस्त्रीवं पुत्रं निद्रालि॥५६८॥ कृतनायिकांतरोपभोगं निभृतं पृष्टतः सु
प्तं नायकं नायिका वक्ति। वैमुख्येपीति। हे प्रिय एवं हि चैतादृशकर्त्तव्यतया लिङ्गः स्वेदत्वमिस्य वेपते।
अस्याप पुष्पकारिणो मदनस्य वैमुख्येपि परावृत्तावपि विशेषेण त्सुक्याउपसर्गेण लिभेदकं त्वं घन
ते। वाणाइव पृष्ठसंलग्नाः तथ्वम्वासाः मम हृदयं भिन्दन्ति। वितनो रिपुनेनसुरतातिशयेन क्षीणाश
क्तिकत्वेन नायकेस्वमनते। एवं च कृतापराधस्यनयात्रस्त्वापोनमममुखरस्मितिद्व मनेपदार्कृतकनिद्र
यानिपिकां वंचयित्वान्यत्रगंतुकामे नायके नायिका वक्ति वैमुख्येपि त्वरीपरोशी महानारिति भावः

गी.टी.
१७८
178

एवं चभ्यासेर्मत्स्वापन्नातो नरमिधंसत्वप्यलितनो अत्रमपागं नध्यमिति किमर्थं कापर्घरचपसि पथेछंगा
छंमिध्यमते॥ ५६९ कश्चित्कोचिद्धस्मिन्कमिति हे मदिराक्षि। एवं चकवाक्स्थविक्षेपमात्रेणोन्मादजन
कत्वंमन्यते। तवदशनवसने ओष्ठे खंडः समेतो लग्नः इति अधुनाप्यके प्रकटीभूतं एवं च पूर्वं किम्नु
पिनो कवनी अधुना तु मधुरवचनमातिध्वसे इति भावः पद्माक्षे स्वछंमके स्फुरत्स्वेदजन्मधुमा
क्षिकेन समेतः खंडः अस्तीत्यध्याहारः एवं चातिमाधुर्यमधरीत्ती ति मन्यमे हे लोमिनि एवं च सर्वं
संग्रहकारित्वं घ्यमतेन तनसुखैकसारं परं तत्किमपि नाद्राक्षं न दृष्टवान् अथ चद्राक्षाम्भसं न ए
वं च केवलं मधुरं वरसिकराक्षपसिचनपुनःपुनः घ्रुवनादितमां तीव्रपसीति भ्रमयसे प्रद्रा हे मदिराक्षि
तावाधरे समेतो लग्नः खंडः इदं अधुना मकं निश्चितमित्यर्थः पतव सुखैकसारं नापि तु त्रिभुवनसारमि
त्यर्थः तम किमपि लोभिनि नापश्यं एवं चेवीरांगी। तनाद्यचुंवनेनाधरमाधुर्यं विज्ञातपरं तु त्रिभुवनसार
भूतसुरतेन किं चमां सुखयसीति अन्यत् अथ च पद्मसुखैकसारं किमपि न तत्र नन द्राक्षं आर्यत्वपिश्च

राम
१७८

पितुस्सर्वमपि दृष्टवानस्त्रीसमयेः एवं च मरिरण्मासिकशर्करासुधाद्राक्षामधुरवस्तु नात्वपि सर्वे
घिलोभवशात्किं विद्दास्ति किं चिन्नरहासीत्यनुचितमित्यावेघते॥ ५७० नापकस्त्वापं वक्ति बकारत्र
ज्माच्छमेत्तसर्घवालेति हे वयस्य अप्रगतवचन असमर्थः प्राप्यमिककांताधीनत्वादितिभावः वालायाः
विलासवंधानपूर्वं चिंतयन्नस्थितः अप्यमिककांताधीनेन मया कथमिपं विलासविशेषशालिनी
भोक्तव्येति चिंतावानसंजातइतिभावः अधुनानुसन्मानरहितांद्वितीयकामिन्याः प्रावस्थादितिभावः
गृहणीमेवानुशोचामि गृहिणीमित्यनेन मानार्हत्वे पि तत्कारणाभावे। द्वितीयोपयत्ते एवं च पयाम
येन पूर्वं किमपि कर्तुमशक्तस्यामितरानीमेतादृशीगतिः संवृत्तेति विपेतिभावः एवं च पूर्वमितरानी
मपि नमां चिंतापरित्यजतीतिद्व्यन्यते। यद्वा बालाया अप्रगल्भेमनासि विलासवंधानचिंतयन्नहं पूर्वं
प्रतिष्ठावर्जितां गृहिणीमेवानुशोचामि एवं चाप्रगल्भवयस्य न येतादृशविलासेहतविन्नः संवृत्तः किं
पुनरग्नेनयाविधेयमितिभावः पूर्वं गृहिणीमेवानुशोचामीत्यनेन बालाविलाससक्तचिंतयापास्तमनः

गो. टी. १७९ 179 परतंत्रतपाशोच्यले विमहापैनाहृष्याचस्यामालोअगहिरपाः समविकंदुःखोद्केकोभविनेतितद्विष
पएवानुशोचनेनमघमापलिनतितिभस्यते॥५७१मनभथव्यथालोमघपाजातेनालिदुःखरमितिक
श्चिद्वक्ति वीजपतोशितिपरस्परंवीजपतांपनोसमभ्यावपयाः विमागवंतः संवन्नाः परंकेवलंश्रोणी
सन्नेत्रीवनिराघेपिश्रपिनावश्पविश्वभोर्हं स्वंधोत्पतोनविमुक्ता निरापदुःखागरणमादितिमाव:
५७२उपपतिरपसार्पनामितिदूतीकाचिद्रग्वेनरेगावक्तिव्यारोषमितिमानवसाःविपिष्ठको
पंदिवश्रंधकारंकलभम्भेःकासरंमहिषेनलिम्याःनिहृंक्षमपरंवषातःकालीनसंध्याश्रपसा
रपतिएवंवषातःकालःसंवृत्रोपतोतपारीत्याऽनीनायंनपेवरीत्यानेपउलिधुन्वते।संध्यापरेनपथा
योगसंपादनसामर्थ्यंतथापसारणसामर्थ्यमप्यपेक्षितमितिध्वन्यते॥५७३नायिकासखीनाय
कंवक्तिवक्षसीतिवक्षसिप्रिजेभमारोत्पत्नोत्रसशालिनिस्तनमिन्नेकूर्पासकंतस्याप्तटनितवहृदि
प्रथमप्रियपाश्रीतिःईषदपिनतटतीतिःएवंवैमस्यास्ताहृणपोद्वैकेपितवनासक्तिस्तदास्वस्वरशोभ राम १७९

कोपितऽऽइति ध्रूयते॥५७४ नायिकासखी नायकं वक्ति भुक्तिमिति। तदन्यां तन्नायिकाभिन्नां भुक्तिम
वेक्ष्य तस्यामेव त्वमासक्त इति शेषः इति ज्ञात एवं च यं ते सापीयम विमपादृष्टैव तदानीं नवेनस्यां अन्या
दृष्टिज्ञातस्यामेव प्रीतिरस्मदिति विज्ञातमिति भावः अधुनानु गृहद्वारसंबंधि लिहमुखमिव त्वां उभयोः
साधारणं जानामि एवं चेदानीं त्वमुभयत्र समबुद्धिरसि च्छित्र्यन्नेति कत्वं नायके घ्रूयते॥ अवीक्ष्येति पा
ठे तदन्यां प्रथमाभिन्नां नायिकां अवीक्ष्य तस्यामेवासक्त इति शेषः। विदितं अधुना तु हर्म्यदेहलीमुखमि
वोभयोः साधारणं वेद्मि एवं च यावत्संपति तमुभयोर्न दर्शनं संवृत्तं तावदस्मादृशी बुद्धिः स्थितेति भावः ५७५
नायिकासखी नायकं वक्ति व्रजनस्येति व्रजनस्य वसंनायायनो दकस्य भवतः समीपे अर्थान्नायिका
याः गमनागमनैर्वत्स्रश्रांतमिव मम सख्याश्चित्तं केवलं प्राप्ति तं एवं च त्वपेव गमनागमनादिनासक्ति
मुत्पादयेदानीमुदासीनवच्छेषि अन्यंक्रियत इदमुपयुक्तं न चेत्स्त तत्वरस्व तद्दर्शनापेति विघ्नते पथ्य व्रजनस्य
वतापहारिणः समीपे नायिकायाइति भावः भवतः नागतेः एवं च लोकभीत्याकरास वीक्षणाभा

वोमज्यतेसख्याः अंत्वलमतिक्रममवेतः चंचलत्वं प्राप्ति एवं च भामिन्याः अथापनोदकमवदीयस्त्वमविध
गतागतसंजातानुरागजनितहेलावशात्कंपरूपसात्त्विकभावोदयवशाद्वा यथासख्याः अञ्चलो चलेचंचल
तातथाममन्मथनासिकपारीसाकुत्रवानयोः संगमः सेयारत्नीपदन्निवांचलमामुकुंदं भवदिति भावः॥ ५७६ ना
यकोनापिकां वक्ति चितंरं तीन्निहिद्रूशांगिअंतः रसप्रीलिविनरंतीमम आद्रुभावंतनोषिपतत्यस्मात् अ
नर्ज्जलानदीव वहिः रदूयपायिनिवसतिमरहृदीतिभावः एवं च व हित्वद्विषयकप्रेमोमामावर्ष्मीतरं प्रेमम
मातिनरामस्त्रित्वद्विषयकमिथ्यावेयते॥ ५७७ विरतरक्रूतंचाटुवचनादिरचनेष्ववधीरणाकृतक्रन
कम्बापेनायकमनुतापवशाद्दानेतुं प्रेषितानापिकांवक्ति विहितेतिक्रूतानेकसांत्वनोपिमानोद्धत
पातयावगाणितः अभिमानशालीएवं च प्रसादनासेपारमाविरमसोवित्तसावेद्यतेजग्रदेवनिद्रावा
नप्रबोधं कुतन्न भमनेनकुतोपीत्यर्थः एवं चेतादृशनायकावधीरणाकरणामनुचितमितिध्वन्यते॥ ५७८।
कापिकांचि द्वक्ति व्रीडितिलकुपापरावृत्तवदनां अर्थात् आपिकांगतस्नेहां आशयचाटुवचनमधुरे राम

नायकेबाला एवं चाहत्वं प्रजल्पतेप्रेमणा आर्द्रा अपराधेनसहितो दृष्टिं करोतिएवं चस्त्रीरागमेवाद्दृशी
गतिरितिभावः ॥ ५७९ कश्चित्कंचिद्दक्तिवाष्पेतिवाष्पआकुलंयथाभवतितथागेहिनिनिवर्त्तस्वकांत
गच्छ इतिप्रकृष्टालापवतोः पक्षापराद्दत्वाघकरणेनानर्थकंतथा वृथावरतोरितिसर्प्पः प्रलापोनर्थकं
वचनइत्यभिधानात्दंपत्योः अनुरागस्तंनेसमावधिमन्नतसरस्तीरेदिनंयातेव्यतीतंएवंचप्रेमिण्यांसत्ति
नकिंचिदपरंपरिस्फुरतीतिध्वन्यते ॥ ५८० प्रतिहासरसस्तरविपरीतरतकारिणीनायिकांनायकोव
क्तिवक्षइतिवक्षसिश्रर्थात्स्वस्यप्रणायधःश्रीतिर्यस्याःसायार्थमितिभावः ॥ दीर्घश्वासशालिनि ॥ श्रम
वशादितिभावः वचनमात्रभरेमात्रपदेनसामर्थ्याभावोभिव्यज्यतेवहुतरप्रस्वेदवती शोभनगात्रि
ललाटेस्प्रर्थाप्मिमसंस्थापितललाटिके तिष्ठतूष्णींभवयतोविजितास्मिसर्वैःसंबोधनपदैःनिःसह
त्वप्रतिपादनाद्विजयस्यध्वंसपत्वेपिविजितास्मीतिपदोपादानंनचमत्कारिसाभातिता ॥ ५८१ राधाकृष्णे
र्थेनमासक्ताजातेनिकाचित्कांचिद्दक्तिविवरतीतिकृष्णेसमंतात्विवरतिसतिअनुरागावंचलनेत्रा

त्र्यंपांगधायां दशदिक्षयोवेधस्तत्र विमुद्धं दशदिक्ष्वपि लक्ष्यवेध्यकारित्वमित्यर्थः।बाणोमदनः विरस्या
त्ति एवंच सर्वत्र राधाकटाक्षविषयः श्रीकृष्णोभूदिति ध्वन्यते॥५८२ काचित्कांचिद्वक्ति वीक्ष्येवेति पाथि
कः पुष्टवकुकाकेनापकागमनशकुनदर्शनार्थरत्र दक्षो दनादिनेतिभावः।स्वसहनं दृष्ट्वा वनवचना
दिनेत्यर्थः।सोदरेपैकिस्या नभूआपाः एवंचावरपचरित्न अवनयोगपत्वभाविघ्नते।पिपायाः अविचलि
तमाचरणं जानाति। यदीयमन्यत्रासक्तास्यान्नदाकिमिति त्रदर्थमेतादृशं शकुनाघवेक्षणं कुर्यादिति
भावः।यद्वानयारीत्या नायकः प्रवासपि तुं शक्योतो यथेच्छं परपुरुषे विचरेदिति दूती त्वद्वचनकरणेना
यकोमत्यातिव्रत्यभंगं विज्ञास्यतीति तेन चानुचितमिदमिति वादिनी नापिकां चक्रीत्यर्थः॥५८३ विप
त्तिमग्नस्योद्धारः केनचिदेव कर्तुं शक्योनसर्वैरिति कश्चिद्दम्भोक्त्या कंचन वक्ति विमुखेति चतुर्भुजेव
पि विधात्रपि विमुखे उद्योगभून्येपद्मायानंगीकारकाविरिगईशेपि अनीशभावअसमर्थभावंप्रि
तवति सति मग्नधरोद्धारे परं केवलं हरिर्विष्णुरजब रोमावराहं अपचरोमांचितः धरोद्धारे स्साहव

याद्दिति भावः। अत्र तच्चतुर्मुखेशपद्माभ्यां मध्ये स्मान्निध्यानसामर्थ्यशालित्वं ध्वन्यते तेन च तत्कारणोत्सा
हाभावेन धरोद्धारे करणोत्तिकाठिण्यमावेद्यते एवं च विष्णुतुल्यमेवापद्युद्धारः कर्तुं शक्नोनान्येनेति ध्व
न्यते ॥ ५८४ ॥ कश्चित्कस्यचिदन्योक्त्या वक्ति चापीतिहे केतकवृक्षवापी जलप्राप्य प्रदेशे वसतिः कंटक
व्वरणानि निद्राभक्त्याः भ्रमराः एतैः किं न किंचिदित्यर्थः। ननु निश्चितं मंजरीगंधं वारय एवं चेत्ता
दृशी नायिकापा वत्र वसमीपे स्तितावयत्र यत्र येन प्रकारेण वनिष्ठस्ति तत्रावश्यमन्यनायकोपस
र्गेनापगमिष्यतीत्यत एतत्कारणमनुचितमिति ध्वन्यते ॥ ५८५ ॥ नायको नायिकां वक्ति विचलसीति
हे मुग्धे सुंदरि स्थाने स्त्र एवं चरामनो चित्तमावेद्यते विध्नोत्थं चलाद्यवित्तिभावः यथा विचलसि गच्छसि
तथा मे हृदयं विशसि प्रकंपलक्षणं एष्टं शमी मदनस्य शक्तिरिव एवं च त्वद्गमनेन मन्मारणाय एव गमिष्यतीति
ध्वन्यते ॥ ५८६ ॥ सखी नायिकां वक्ति विहितेति हे सखि विहितः कृतः विशेषेण हितः इति वा अत्र समशर
समरः मदनयुद्धं सुरतमिति यावत् येन पुरुषेण तेन सा अतएव विपरीतरतोद्योगः पश्चे कृतः अनुपमवारो ः

गो. टी.
१८२
184

संग्रामो येन सः । जितानां गेयस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य दीप्तिर्येन सः । संपादितां डंबरः । तव देहः विप
रीतरत्नेः शिखंडी ववि राजति एवं च तव च बहुधा विपरीतमेव विधयमिति निष्पद्यते ॥५८॥ वोपर्यन्तादिनम
ध्यगिरिवादिने कश्चिद्दूर्ध्वकि । इतीति । आवरणच्छिद्रनिस्तम्भस्य प्रकृष्टमदशालिन्याः विंबतुल्याधरस्य म
धु पिबते कुचद्वदुहेत्वादिना चतुर्थकाव्यगाणितानाम । ततः इन्द्रोपि स्वरूपतित्वं दूषितावास्य पर्यमित्यर्थः । एवं च
इष्टसुखाधये क्षपापिकोपरं तत्सुखमधिकमित्याविध्यते ॥५९॥ पुरुषविशेषसमासक्ताधाः संगति
मपेक्ष्यमाणां कं च न दूषीवाक्कि वासितेति । वासितेन लक्ष्णा शालिकृतं मधु येन एव चैन समवधानेन मध
स्यमादकत्वमित्याविध्यते पक्षे मधुनः सौगंध्यार्थं पुष्पादिकं प्रक्षिप्यत इति भावः । नापि कामं अवतंसस्
येम्निभूषणे एवं च सर्वा अपि कामिन्यस्तदीयगुणानवशां सर्वदा आदरातिशयेन कुर्वन्तीति भावः । तस्
गणं नाम मस्तकभूषणरूपे वंदनीय इत्यर्थः । नगरस्य कुसुमे सर्वजनस्य हर्णीपत्वादिति भावः ॥ नापके वि
शेषगणमहिम्ना विधिशेषलाभः सा विलसति शोभते एवं च त्वं नतस्याः शोभाधायक इति भावः । वनकु राम

१८२

सुमेषुमधुपीचा। एवंचेतादृशनायकतिवैरोधेसमासक्तानकथमपित्वयिसंयोजयितुंशक्येतिभा
वः॥५८९ नायिकास्वकीयानायकेवक्तिव्रीडेतिआहोलज्जाप्रसरःतदनंतरंरसः शृंगारादिभावस्त्रिताभि
प्रायः आविर्निर्गमानंतरंतदाप्रथमतोलज्जातिशयंप्रदर्शयतितोरसाभिनयपुष्टचेष्टांदर्शयतितन
तोरसाविर्भावतासामाजिकमनांसिहरतितथेयंदयितायथारतेऽपप्रसरतितथाप्रथमंलज्जाविश
षंविधायततः सरससाभिप्रायविलासंप्रदर्शयंतीतोनिर्भररतानंदवतत्ययानायकीयमनसोऽपप्र
वरागतामापादयतीतिभावः इयमितिजनेनाम्नासोप्रथमतोनिर्लज्जतयाकिंचिन्मनोहारकत्वेपिन
प्रीतेनायकीयचित्तहारकत्वमितिवस्त्वावेद्यतेतेनचव्यतिरेकालंकारः॥५९० कुसुमेनायकंवक्तिवा
सस्येतिवस्त्रेहरिद्रमेवगौरांग्यानायिकयालयिसा अनुरागः पक्षेपीतिमासंपादितः गौरांगीपतिह
रिद्राविशेषणामपिसः रागः सहसा अपगतकेमितितियावत घनताप्रविष्टेनपक्षेसंबंधवताजले
नेवपिमुनेनस्वकेनदूरीकृतः एवंचनतस्याअपराधइतिभावः॥५९१ एतादृशनायिकासाहच

गो॰टी॰ पैतवसर्वत्रकामुकक्रूतपीडास्यादितिकश्चित्कंचिद्रम्योक्त्यावक्ति विच्छत्तिनिर्हेतुकंरंगसर्वतोविसारि
१८३ सोगंधेनयोऽभिलाषस्तेनोपायेनाधास्तैः पीडनीयपस्याद्विच्छत्तिसादिनागोपनमशक्यमितिसावेद्यते
183 ।। रागांधपदेनकर्तव्याकर्तव्याविवेकवैधुर्यमावेद्यतेव्याधपदेनहिंसत्वंद्योत्यतेभवतः नाभीआदाय
क्वापिछलेनास्तिएवंचेत्तस्यासमस्तगुणोविख्यातापास्तवगोपनाशक्यततयासर्वतःपीडास्याद
तएतत्संगस्त्याज्यइतिध्वन्यते।। ५८२ एकप्राप्तसजातीयगुणत्वेपिकश्चित्कश्चिदस्तिविशेषइति
कश्चिद्रम्योक्त्यावक्तिकोटिवटादिसिंदुवासांतस्थशारणामलपाद्रिजन्यसांगध्यसाजात्येपिभेदः अस्तिए
वंचचतुरैरेवतद्विज्ञातुंशक्यंनान्यैरितिभावः।। ५८३।। सामान्यवनिताकांचिद्रम्योक्त्यासमुपहस
तिबिनिहितेतिविनिहितासमर्पिताकंदर्पस्यजयाजयस्यकोटिः प्रांतभागोयेनते। पक्षेकोटिसंख्या
कःकपर्दकस्तां। शंकरंशिवंपक्षेसुखदंसंपादकंचांचल्यदोषेणस्पृष्टात्वपदमनोचित्रीव्यनक्ति
आहूयविजहूनयेएवंचेतादशाचरणमनुचितंतवेतिध्वन्यते। एकंवराटकंपक्षेवराटिकंअपेक्षमा राम १८३

रणाग्रथागतत्वेपक्षेमध्यमपदलोपिसमासात्कलुहप्रधानस्यापाधीपसः समीपहत्यर्थः कलुदसा। एवंच
वांचल्यकरणमनुचिंतनवेतिभावः॥४८९॥ किमितिविरहदुःखंत्वयामत्तस्मादन्नमितिवादिनींना
यिकासखीनायकोवक्ति। वेदेति। चतुःप्रहरसंबंधिसंगंचतुःप्रहरसंबंधिवियोगंचक्षणादाक्षणे
वक्षणादानायिकेत्यर्थः वेदकर्तुमितिभावः एवंचयदिप्रसन्नानायिकात्वदासेवप्रहरचतुष्टयसंबंधि
रतसुखंकरोतिसैवचाप्रसन्नाप्रहरचतुष्टयसंबंधिविरहदुःखंकरोतीतिभावः अतएववक्षणमुस
वंदहतितिघतिचेतिमुत्पत्तिरपिसंगच्छते। अथचप्रहर चतुष्टयसंबंधिविसंगंतथाविधविरहंचरा
त्रिरेववेदरात्रिप्रहरचतुष्टयसंबंधिसंगमसमुत्पन्नंदिवसीयप्रहरचतुष्टयसंबंधिविरहवेदनायाश्च
कर्त्रीसेवेत्यर्थः दिवसीयविरहस्यापिरात्रावेवातिदुःखदत्वादितिभावः चरणानांसंकोचंप्रसारम
पिपथाकूर्मीविजानातिएवंचयथाचरणसंकोचप्रसरणसंपादनंकूर्म्यधीनंतथासंगमविरहसंपा
दनेनायिकाधीनमितिभावः। एवंचनममापराधइतिध्वन्यते॥४९०॥ पक्षाविरहिणीसखीवक्तिहेसखिच

गो॰टी॰
१८४
184

तुर्णां प्रहराणां संगं वियोगं च स्मरणाद्रात्रिः वेदा चंद्राद्युद्दीपनादि प्राबल्याद्दुर्घुम्मादाघ वस्य या नायकस्य
मागमाभ्यां मम सुखदुःखस्माभिर्णी रात्रिरेवेति भावः। एवं च नाद्दश पापिमम स्वस्वाम सुखदुःख विचारणा
नक्रियतद्ग्निसरखुपालंभो ध्यन्यते अथवा चतुर्णां प्रहराणां स्मरणाद ममग्या रात्रिरितिपावदसुखदुःखे
वेदमुद्दीपेदिति भावः। एवं च स्मरणमपि न रात्रौ विश्रांतिर्वृत्तेति भावः यद्वा सामान्यं वनितां नदीपधात्रीव
क्रिकूर्मविस्मरणाद चतुर्णां प्रहराणां संगं वियोगं च वेदत्वं किमिति न वेत्सि एवं च त्वपापिके ध्याने पाः केपि
विनिः सारणीयाइति भावः अथवा सखी नायिकामुपदिशति। पाहि दुत्सव दाकामिनी सास्वदर्शनाद्य
दानेन दिवसीयप्रहरचतुष्टयविरहसपादमेनो क्रंदितं नायकं विधाय रात्रौ प्रहरचतुष्टयमपि रमयस्व
ति भावः॥ पद्य ५ नायिकासखी नायकं वक्ति। इत्यादि हे सुभग एना दृशा नायिकानुरागशालित्वादि
ति भावः। भित्ति सुषिरेण त्वामवलोकयितुं विशंती पश्यं हृदलम्पोयः पंजरः वंशकरंडिका तन्मध्यस्थारे
वंचधारानुपघातो वृन्यते मन्मथेषु रिवसरव्याः ममेति भावः॥ द्वृष्टिः हरति अर्थात्वमिवेति भावः एवं च

राम
१८४

पर्वैतत्करुणाश्रवणादिना त्वय्यासक्ते हृदि नीतनतद्विषयकवितोकेनेन मन्मथपरवशान्न किंचिद्दृष्टिमत्सखी
जानाती ति त्वय्यसंलग्नासक्तेपमिति ध्वन्यते। पद्मापुत्र हृदयपंजर मध्यस्थितेति दृष्टिविशेषणं पंजरपदेन नि
स्सरणमहत्वं ध्वन्यते। एतादृशी सखी दृष्टिः मम मध्ये पुरि विहरन्निरर्थ्यानुपनः एवं च तामवलोकयितुं प्रव
त्तापामत सख्याः उदासीनवस्तु तुल्यतया नयनविषयी भूता अन्येषु वानस्पत्याः कटाक्षे केतो न ता
पत्रास्तामिव भावयतीति भावः। एवं च सर्वपुत्रस्य हृदयी यासा तामेवस्य हृपत्नीति सा त्वया वशपम
नुष्ठाध्येति ध्वन्यते॥ ५८६ याञ्चातत्परता नयवान्धर्मे वेति कश्चित्कं चिदन्यो न्यायवक्तिं विपणीति ह
मिलपणे निपुण एव चैतस्यान्यैः समनोकरणे नवैयानुचितमिति ध्वन्यते। रथ्या तुला सामान्ये
एतं मागमन्यायमसौ धर्मध्वजः लघु अधरीकरोति गुरुं उपरि नयति कश्चिदेनं दृश्य तुलासंनिपाठ
स्तत्रनाधिकापक्षेपात्॥ ५८७ सर्वा मनसः सकाशान्न किंचिन्महत्तरमिति कश्चिद्वक्ति। वासरे
ति। ऊरु रहितस्य अरुणस्येत्यर्थः। अंबरं दिवसो ध्वंसं ध्वंसव सुधाच वामनस्यैक पदं एकपरे गोध्वंसे घ

गो॰टी॰ १८५ 185 स्यर्थः समुद्रोपिपिपासितेन लंघ्यः सर्वांभिनः केन तुलयामः एवं वमस्वन्नरत्तपामिमितस्याकाशस्यालयसमपे
नवरणाहीनोद्वंद्वघनीयतया तथा वसुधायाश्च पिहूत्वपदलंघनीयंतया तथा जलधेर [redacted]
[redacted] पियोमद्वयोत्तरत्तुपमिते
नस्वल्येनाप्युल्लंघनीयतयाएतेत्रयाणामिरिक्तमहत्त्ववस्तुनः अभावात्सतांमनोनिरूपमामित्यर्थः
॥५८८॥ दाहतीनापिकांवन्हिविततेतिहेकुंरंगनेत्रेविततंपतमस्तद्रूपप्यामसी तस्याः पारे खाः तद्रू
पाचिहूवडसंगोपस्पएताहृशाकाशेत्ताराः पत्रस्यपास्वरसमहाइवप्रकाशते। एवंचत्वद्विरहेरविन्द्र
स्यनायकस्यत्वद्धितापनापमिवेश्माकाशमालोकातयात्वरपाप्रस्फुरफामितित्यप्यंते। पद्मामरत्नद्दे
वस्यैवंचंद्रमुद्रामुद्रितेशासनपत्रेपन्मानवतीनांनिःशंकंभवद्भिर्दुःखंवेदयामिसिनिशारहादिनिजनस्ये
त्यवगम्यमानमपहायनायकमनुरंजयेतिसखीवाक्यमेतत्॥५८९॥ विविधेतिस्मनेकोगर्भमित्रिषु
गुरुः मनोभवरूपाचार्यः नवीनांनेवासिरूपांबालांवेत्रलतयेवरतरीत्यानत्येननर्तयतिएवंचेपमस्ये राम १८५

न्तरत्नकलापप्रदरणमविष्यतीति भावः ॥ ६० ॥ नापको नाधिकोऽवान्ते विपरीतमिति हि स्तुतं तु अनु
कूले इच्छाविषयीभूते पक्षे कूले रोधः इदं तु विपरीतमपि रन्ते अपि नाविपरीते तत्र तत्संग्रहः पक्षान्त्रे अपि
इव धारणार्थकः न घाइव स्तोतः समहे रयेन तत्स्मिव आवेगतः वेगविशेषादित्यर्थः आमूले हरति
एवं वरन्तसामान्यस्याधिकोऽपि विपरीतरत्नस्पाऽधिक्यमित्याविध्नेति ॥ ६१ ॥ कश्चित्केऽपि द्वन्द्विवे भवेत्ति
दूषणमपि अपि नाहेयत्वमावेधन्तेऽभाग्यशालिनोऽपक्षे वेभवं व्यापकत्वं भूषणपक्ष एव एवकारेण
दूषणपक्षस्य व्यवच्छेदः निश्चितं स्याधितमित्यर्थः उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति कारणगुणाः वैशेषिक
शास्त्रप्रवर्तकाः अक्षपादर्षिं च आत्मनां गुणं गणानि चतुर्विंशतिगुणेष्वेतत्पोगुणगणनादिति भावः ॥ एवं
तः मलिनाः पापकारित्वात्स्वैस्ताहजिकस्याप्तताशालित्वादिसुमपत्रेतिभावः कर्णोतिके प्रसज्जन्तः
परोपकारार्थं विशालत्वादिसुमपत्रभावः हंसा वैरवलाः वेशपाकटशाखा कैनवं च यन्ति अपि तु सर्वे
एवं कोमपसंसर्गस्तेवाम्भुनुचितः इति व्यज्यते ॥ ६३ ॥ पाकोद्यमशालिनी नाधिकारतार्थी नापको वक्ति

विधुरिति हेत्वेपसि विद्युज्ज्वालाभिः आसेचयन्ने घस्त्वपात्रे अथ वजलावास्मृते पस्थितं तन्मध्यात्तस्य
छादनकोतिहारकाः कारकाः पथसाजलेन पङ्केन गन्धेन सह विनिर्यान्ति एवं चैतादृशकालेति सुक्षाम
स्य दुग्धौदनभोजनदानवन्मम सुरतदानं तीतनक्रिदानमित्यवगत्येतस्या संगं परिहाय मत्सविध ए
हीतिध्वन्यते। यद्वा वर्षोपलसहितैतादृशदृष्टोकयं मयासंकेतेस मागं तव्यमितिनिवारितो। काचिद्वृक्ति
विधुरिति एवं चैतादृशकालीनसुरतं दुग्धौदनभोजनादपि मिष्टमित्यवगत्य संकेतं प्रयाहीति ध्वन्यते
॥८९॥ अस्य तरत्तोत्कंठशालीनायकोनायिकां वक्ति यमनने ति। हेगृहस्थि एवं च सेवासंपाद्ये चित्त
मावेद्यते॥ मरुपथिकस्य मे संपादितेर्व्यजनप्रभृतिभिरुपचारैः किं न किमपीत्यर्थः एवं च मरुदेशाद्
गतस्य मम प्रसीसं तापवन्तेति भावः किं तर्हि विधेयमित्यत आह त्वदूरुरूपकदली दुपान्तर्छाले अयं मदे
कवेद्यः प्रतापः शांतिं एति एवं चान्यस्या संगं विहाय परहस्ति सत्वं प्रचलेति ध्वन्यते॥ ९०॥ पशुरेषापत्कर्म
कर्तव्यं तत्र तैर्विगुरांन विधेयमिति कश्चित्कमप्युपदिशति॥ वेगुरापेपीति। महतासेष्ठेन संपादितं क

कर्मविगुणत्वेपिशोभायैभवति अत्रार्थान्तरन्यासमाह दुर्वहो महत्वादिभिरितिभावः योनितंबः तेननि
श्चलमपिनितम्बिनीनसंहरतीतिचित्रमितिभावः॥६०॥६ काञ्चित् संनतंसापतिवृत्तेत्तिवादिनीकांचिद्दृक्कि
वीक्ष्येति। साद्वीनांगणानेत्वनामविहरूपामेकांरेखांदृष्ट्वायुवानः तदुपभोक्तारइतिभावः। हसितु
सेतुस्त्वपमेवआवरितुंनिसेहुं हास्यमितिभावः। नापारिएवंवचनदीपसतीगणानारेखांहरणाद्युवतिभि
हसितमिति किंच कम्यंतपेवकथमपंलोकोभ्यानद्गिहास्यंकृतमितिभावः। एवंचेत्तादृश्याः कसती
त्वमित्याक्षेपत्वे॥६०७ रतः किमितिनापसरसीतिवादिनीकांचित्कम्पद्दृक्किंविधत्तेति। अत्रसंबुद्धिपरा
नुपादानंलोकस्तेतिभावेद्रष्यति विविधः अनेकप्रकारकः आवर्तः आवर्तनंचालनविशेषः यस्यसचा
सोचौ ऊरुप्रदः नितंबोयस्याः पक्षेविविधाः आवर्ताः अंभोभ्रमणानियस्यांतादृशानर्मदानदीयस्मिन्
तादृशकटकान् अतएवसंभावितः स्तूपरथ्यस्तम्भः येनस्वैवदेशनितंवेनतन्त्रकविनिर्जयापरिनिभावः
यद्वा संभावितः रविरथस्यलक्षणयातच्चक्रस्यस्तंभोयेनततोप्यधिकपरिमाणशालिनितंबवता।

गो॰ टी॰
१८७
187

इति भावः पक्षे रविरथस्य रथ्यं गमः गतिच्छेदः अत्युच्चत्वादिति भावः। नवदेहः विंध्याद्रिरिव मुनेरपि मनन
शीलस्यापि पक्षे अगस्त्यस्य गतिं अध्यपति एवं च मननशीलस्यापि तव देहो दृश्यदेहमवलोक्य गतिनिरो
धो जायते। किं पुनर्मादृशस्य रसः लंपटस्येति भावः पक्षे विपरीतरतनिर्जितो नायको नापि कोवक्ति वि
विधावर्तैः अनेकप्रकारकम्पवर्त्तवलनैर्विशेषादिति भावः तेन क्रीडाप्रः निर्तेवो यस्य संभावितः पवि
थस्य स्तंभः पराभवः इत्यर्थः न तोप्यधिकतरं गतिमन्ति त्वं च वक्त्रादिति भावः पक्षे प्राग्वत् मुनेरपि व
पलं चानरं व्यापे दित्यादि कामतंत्रोक्त चिंतन वतोपि गापि गतिं सामर्थ्यस्यापि गापति एवं च तव रासक्त
चितस्य मम पराजयस्त्वसुकरकर इति सूच्यते॥ ६० कोपि चित्केलिर्दन्तोक्त्या वक्ति दन्तीति आवरणभं
जक तिरस्कारस्स हे अत्यर्थं परमदुर्नयस्याराम एवं च दुर्नयस्य मम वसंछा नमिति भावः परकीयोप
वनशातलं परदुष्ट हे पगेहम पि स्मरसि अपि नाभिज्ञजनसंग्रहः एवं च स्वनापि काविस्मरणं तव
नोचितमिति निगद्यते॥ ६१ महावंशजन्मत्वेप्यानेकगुणवत्वेपि विलस्य विश्वासो न विधेय इति क

राम
१८७

ष्मिलं किंचिद्वृक्षिवंशे ति। पत्र वंशस्य अन्वयस्य अर्थं च वेणोः अवलंबनेन जन्म यत्वं आश्रितत्वं च गुणस्य पांडित्यस्यो
पर्द्दिः ततोऽन्वयः विस्तारः आधिक्यं दैर्घ्यं च यथा वनभ्रतानतत्वं लस्य जालस्य च निजांकसुतभाशाय विध्वस्त
नाशाय स्पर्द्धः॥ ६१० वर्षासमये प्रस्थानमुखं तेनापकेनापि कासावीवारयन्तीति विंध्येन्निर्दिश्याच लसानैभे
घपंक्तिरूपकरवालस्फुरद्वपलाहूपस्फुलिंगो घोतशाली। असौ समीरणः पोथविघातापे वर्ती कृणीकरे
ति विंध्यमहीध्रवरशिखरे इत्यनेन स्फुटदर्शनयोग्यत्वं तेन चमत्कृत्वमिति मिथ्या त्वमांशो क्यामितियो स्पदे
मुदिरश्रेणी। कृपाणमित्यनेनानि वारणीयत्वं तेन च स्वसदृशावष्टानमेव शरणमिसावेधते अनि
लइत्यनेनेसर्वत्रसंचरणयोग्यत्वं तेन च प्रतीकारानर्हत्वं अस्येतपथिकवधायैवेत्यनेन कार्यं तराभा
वस्तेन च न कथंचिदपितया तं तमभिसावेधते॥ ६११ कश्चित्सखायं चक्रिद्या तं ब्रवीति। विशेषेण
त्वं बमानापावेणीतया हरीकेनचक्रलि। आपातस्य पर्दृशादितिभावः। मम पर्दृशे हि या प्रथमतः अ
भूमिःशालितं पश्चात् जलेन एवं च चिरप्रवासकरणमपि कोपमियं करिष्यति। तिभीतिवतोपि ममान

पाचरणाभ्यारणमादिगासाध्वसमयाक्रांतमेनाहशीस्मरलतराममप्रियतमेतिध्रुव्यते॥ ईश्वरविपरीतरतव
तिनितंमम्यांतोकोत्तानायकोवक्ति वक्षःस्थलेनिरंतिविरंतौरनिश्रमेवाविक्षस्थलेस्वायकारिणिमम
वदनेउपधानंहुंडुंडपधानीकर्तुंमौलिंनआलभसेन।नम्लीकरोषिनधारयसीतिवातत्रहेतुमाहपीनोच्च
कुचभरहरीभरंतंएवंवत्वन्मौलेरूपधानभवनाभावेनमन्मुखस्यापराधःकिंतुपीनोच्चस्तकुचपोरेवेतिभा
वःपद्मममुखंउपधानीकर्तुंमस्तकेममेतिभावः।नआलभसेनस्पृशसिनस्पृष्टुंशक्नोषीसर्थः।नधा
प्रोषीतिवातत्रहेतुःपीनोत्तुंगेत्यादि।अथवामुखंस्वस्येतिभावः।स्थापयितुंममभौलिंनस्पृशसिकिंतुस्पृ
शेतिभावः।पतस्त्वदीयपीनोच्चकुचांतरितंएवंवकराभ्यांमन्मौलिमुन्नमय्यस्ववदनंस्पृशयेतिभावः
एवंचत्वंबनोत्कंठोत्स्वस्यचपीनोच्चकुचभारएवतयामौलेरुन्नमनासामर्थ्यंघोत्यते॥ ईश्वरकाचित्तरुंती
वक्ति वदनेतिहेहृन्निवदननमापारेणवचनरचनयायोग्यभविःपरहृदयप्रवेशःतस्माद्धेतोःअनुरक्तं
अनुरागंवंतंपक्षेमुखवसंबंधेनपरंतःप्रवेशनेनतस्मात्अनुपश्चात्तरक्तंरुधिरंसती।समुदायंश्चानयंती राम

स्तं तस्य खिंगस्य सर्पस्य च दंष्ट्रासि एवं च वचनरचनरचपात पातथाह दर्पं प्रविश्य पाति ब्रूलभंगं विधाय तेन
खिंगेन सह कामिनी सम हं संयोजयसी ति भावः वदन आपार पदेन द्रुम अपाघ भावो घोत्यते सा ध्वपि देन स
मर्थ्या तिशयो अत्यते दंष्ट्रा पदेन त्वां विनासः अकिंचित्कर इति ध्वन्यते ॥ ६१४ ॥ इति श्रीमदनेन पंडित नवि
रचिते गोवर्द्धनसप्तशती व्यंग्यार्थदीपने चकार व्रज्या आ आ्योसमाप्तिमगात ॥ ॥ कस्य विन्नाथ कस्य इ
तरनायकसाधारणम सहमाना काचित् कांचिवदन्योक्त्या वक्ति श्री रपीति येन सुरत विलेन श्री रपि अपि
नायदर्थे जगदखिलं यत्न मम्बरती ति श्रूयते सर्वशारी रेशी लिता भक्ता भुजंगपदेन भयजनकत्वे पि ह द
भवनेन आसक्त्यतिशयो घोत्यते पदिस्स हमि रपि पुरुषः इतरे पि सरूपाः तदा किं कुर्मः एवं चैतादृशस्य
स्य सामान्य सहसाम्य करणा मनुचितमिति भ्यधनेपद्धान्योक्त्या कश्चित् कं चन निंदति श्रीरपि लक्ष्मी
स्वरूपापि येन खिंग संभोग विषये मोहन विज्ञे नेति विपरीतलक्षणया सुरतानभिज्ञेन शीलिता के
ताइतरो पि पदि पुरुषाः सो पि हरिः हरिरिव हरिः पशुतुल्यः पुरुषः तदा किं कुर्मः एवं चेतादृशस्य पुरु

गो॰टी॰ १८९ 189

येषु गुणानां नूपुरक्षेति भावः ॥ ईदृशमानवतां सामान्यवनितानां सखी वक्ति शंकर इति संबुद्धिपरस्तु नुपासानं
क्रोधमावेदयितिपास्येपर्यप्रचुराबाहू अपि अपिना चाटुवचनादिसमुच्चयः भ्रूपपसिवालपितुमशक्य
त्वादितिभावः एवं चक्रस्कर्षणादिनापिन इतस्मलसीति क्रोधातिशयवशौ घोरुपाति मनोभवस्य दर्यशि
लामिव मनोभवपदेनाकुंठितत्वं ध्वन्यते मदवती कतरस्तरुणः विचालयति न कोपीत्यर्थः इति शंके एवं चे
तादृशाकोपकरणे कस्त्वामनुरंजयिष्यतीति ध्वन्यते यद्वा मनोभवस्येति वाहू इत्यत्रान्वेति ॥ १९६ ॥ नायि
कासखी नायकमनोभवक्रियाशार्दूलेति हे व्याघ्रनखकुटिल अथ च शार्दूलेन नखवत् कुटिलतया वि
धाचरणवत्वादितिभावः ॥ कहिरणतरजातरूपस्य सुवर्णस्य रचना यस्मिन् अथ च जातरूपस्य र
चना यस्य सौंदर्यशालित्वात्पित्वमपि अपेरत्र एभजगासमुच्चयो निंद्यत्वं चार्थः यस्याः हृदि व सस्मिन्
घणरूपतयेतिभावः अथ च तस्यास्तदासक्तत्वादितिभावः सा बाला नाम पि मध्ये वालाश्च ति बा
लिकाश्च त्वंतमुपेतिभावः सुवर्णपुत्तव्याघ्रनखे बालहृदि मघणं भवतीतिभावः एवं चेतादृशो को

राम १८९

टिल्यादिशालिनि सौंदर्यवत्त्वेप्यासक्तिसंपादने कथमिव मोऽर्थे न भवतीभावः पद्मजातारूपस्य ख
नायस्याः एतादृशपतारूपशालिन्यपि सा अर्थं तवालिके वेसर्थः इतरसूर्ववत् ॥६१७॥ नायिकास
खीनायकं वक्ति अतः एवेति अवगासमय एव करणं सुरवज्जनके पक्षे अतिनिर्मनोहारिणीति वा
प्रीत्युत्कर्षेण पक्षे श्रीरागाद्युत्कर्षेण। कं अधिवसति ते आम्रे वसर्वत्र सत्त्वादिष्वपि साध्ववह
रतीति भावः पक्षे भक्तौ भवती अर्थः मधुरे सुंदरे पक्षे माधुर्यशालिनि गीतरवद्रव्यग्रहं पक्षे अभि
प्रायग्रहं सुतनुः एवं च स्पृहणीय तमावेधते न करोति एवं वनापि कान दृश्यादिना त्वय्यनुरक्ता
किं तु त्वदीयसौंदर्यगुणोत्कर्षेणेति भावः ॥६१८॥ समीचीनसमतागीकारिसम्यग्गोवफलं भवती
ति कश्चित् लंकेविद्धक्ति श्रीरिति कुचयोरद्यसाम्यात् श्रीफलेन बिल्वफलेन श्रीः लक्ष्मीतया राजेन
तालेन राज्यं लब्धं सम्यक् कुसाम्यात् घटः वक्रवर्तित्वं च क्रमसंवेधित्वं सार्वभौमत्वं च गतः प्राप्तः एवं च
नीचानुकरणमनुचितमिति ध्वन्यते ॥६१९॥ काचित्सखीं वक्ति श्रोणीति मत्त तलेनितंबं चलनशानाभा

वार्थमित्तिभावः चित्तेभीतिः कदाचित्स्यादित्याशंक्योपमित्निषिधेति भावः दुस्संगो प्रियः जारइत्यर्थः पतिर्मुकुटमौ
लिः पातीति मुकुटस्य स्फुरणमात्रकारित्वस्वभावेन बंधकारे पिकरादिव्यापारेण स्पन्दनं तिष्ठिपेति भा
वः मुखे चुम्बितः स्वासः प्रतिश्रवणमिषेति भावः स्वर्णं एतादृशमित्यर्थः चेत्यदिस्मुरतं लभ्यतइति भावः सु
शब्देनान्यादृशरतेश्रमसमौ चित्तवमावेघतेतदा त्रिदिवं स्वर्गः तृणतुल्यः अगणनीयइत्यर्थः ॥ एवं
चेतादृशसुरतवश्यो यांत्याः पुराणानिशायशालितया कस्याः नरमावं दर्हमसूत्येलिङ्ग्यसे। तेनैवेतादृ
शरतार्थेयतस्वेति॥ ६२० नायकः सख्यायं वक्ति श्लिष्यान्नेति अलिंगन्निवेसादपः स्मृतिप्रकारः
श्रतमत्वं स्मृतौ हेतुः॥ ६२१ कुपितो गोपिकां नायकसखी वक्ति शिरसीति हे सुमुखि एवं च पुरुषभा
वित्वाभावो व्यज्यते। मस्तके पादप्रहारं दत्वा त्वपाङ्गी क्रियतो कालिंग्याः कालियस्येव तथापि चक्रेण
लक्ष्मणसंवेधिनेत्यर्थः॥ चिह्नितः पक्षे सुदर्शनचक्रेणांकितः पमुनातो निस्सार्य सागरावस्थि
तो गरुडभयनिवारणार्थं कालियस्य चक्रे चिह्नं कृतमिति पौराणिकाः॥ सः भुजंगः खिंगः पक्षे

सर्पः तेनचैवेत्यर्थः एवं त्वया कोपे कृतेपि सन् कुपितो भवतीति व्यज्यते पद्मासखी नायिकामुपदिश
ति हे सुमुखि एवं चोपदेशार्हं त्वमावेध तेयं पद्मपिचकेण जनसंरक्षणेन चिह्नितः जनावने समर्हं चरं भ
नेदरथीगियोः शस्त्रभेदैश्च सेनायां चक्रं यापि विहंगाकेदसन्निधानात् रविं गस्तत्यापि त्वया शिरसि पाद
प्रहारं दत्वा सततेसदर्थनिः सार्यतां एवं चपद्मध्वजेन वृहद्दीपते तथा पद्मपकीर्तिर्भूषिसी भवतीत्यतस्त्वं सा
मीवीम्यार्थमितं सन्निकारं दृढीकुरुष्वेति भावः ॥ ६२ नायिका सखी नाप्यकं चन्निः शोच्येवेति हे स्तेहेन
प्रीत्या न तु गुणैर्मुख्यैवश्यः एवं वहुतरं तदीपगुणेषु दृष्टिं मदत्वा स्नेहमात्रमपेक्ष्य सदृत्यनुवितैतं देति
ध्वन्यते पक्षे तैलेन दीपेन वर्तिरिव त्वया परिसक्तासा कृशांगी एवं च सोदर्पवत्त्वमावेध तेन कृशांगीति
वर्तिविशेषणामिति भिन्नैरैश्वर्यपक्षे भस्मानत्प्रचुरा गुणास्रोदर्पादपः पक्षे तैतवः तत्प्रचुरा वा भव
तु परं तु शोच्यैव एवं च त्वया तस्यां परित्यक्तायां ऐश्वर्यगुणादिकं च तस्याः सर्वमकिंचित्करमेति व्य
ज्यते तेन च तदीयगुणादिमात्रमपेक्ष्य त्वया तदीयानुरंजनं विधेयमिति पद्मैश्वर्यगुणाद्युत्कर्षवशात्रा

गा.टी.
१९१

151

पकंप्रत्यप्रीतिकारिणी नायिका भाव्योक्यनायिकसखी नायकं वक्ति हे स्नेहैकवश्य एवं च तत्कान्यापेक्षे
तिकास्य तेमवत्तापरिरक्षाकासा एभ्यर्थी सौंदर्यी दिपुरुकापिशो च्छे व एवं च तस्याः संपन्नि सौंदर्य यदि मत्तपापरिता
गोपिनकिं विदुवं भविष्यती ति मन्तस्मिन विधेयं त्वये ति ध्वन्यते तेन च किंचित्कालं त्वया परित्यक्ता सा स्व
मनेव तामनुमंस्यती ति॥६३॥ कश्चित्सखायं वक्ति शुकेति प्रतिदिवसं बुद्धिमान् के दर्पवारणैः निशि तः
दुःखदद्रति पावत्तमुख मा रंभो पस्यमसः पक्षे मदनेति शिखीभ्रतकिं शुक वनं तीक्ष्णा वदनः मेशो कः
प्रियतमाहृद्ये काष्ठशलाकापंजरं शुकउवशात् पदेनछेद्य त्वं घोरयते इ दयति एवं च नमयापरदेशे स्थे
पमिति ध्वन्यते॥६४ काचित्कौ विदग्धकिंशुकलते ति पथि केनतिविललकोनुकस्थान स्य शुक स्य पोषः स
नुः तस्य एवं वा ति स्ते ह पात्रत्वं धो त्पन्ने तेन च मारणान र्हत्वं तत्त्वे पितल्करणे स्वे तानुचितकार्यकर्तृ
त्वं नायिकायामभिव्यज्यते आ कस्मिकंयत्करणे एवं च रोगाद्यनुत्पत्तावपामारित इति ध्वन्यते। अ
त्वा गृहीत्वा एवं चास्यानिवारणीयता रक्षणीयत्वादिव्यज्यते विनयनाशः अकार्यकरणमित्यर्थः राम
१९१

आगमनोत्तरमेव एनकारेणादस्याधःकथितत्वं विनयमपेक्ष्यते ज्ञातः एवं च किमकार्यं प्रमत्ताना
मितिध्वन्यते केचित्तु शुकस्तु रियस्य शुकस्य बालकत्वमाहुः ईश्पइती नायिकां वक्ति शीलीते नि
अंगीकृतसर्पशरीरा आधारत्वेनेति भावः अथ चक्रगत्विंगसंभोगाक्रमेण परमेश्वरेण क्रोडे नवरा
हरूपेण निष्काशितापि अथ च दुष्टेन भुजाभ्यंतरेण आलिंगिता जिसः पथ्वी अथ च भवे त्सपरा
धावहवायस्मात्सकाशात् सा अवलेव अपच वां च स्वभाववत्सेवकीर्त्यते अत्र हेतुमाह नामेति नि
भ्रपेन वसुमत्याः अथ च संपत्तिशालिन्या अशक्यं न किमपीत्यर्थः एवं च यत्नवत्यास्तव न किमप्यप
शक्यभावी त्वतो मदुक्तन्यापकेन संगतिं कुरुष्वेति ध्वन्यते ॥ईश्ई॥ एवं नायिकासखी नायिकं वक्ति स्पा
मेति स्पामा षोडशवार्षिकी पक्षे श्यामरूपा विलोचनहरी लोचनयोः स्वसक्तिनासक्तिसंपादिका ता
दृशरूपवत्त्वादिति भावः एवं चैतस्यास्तादृशरूपवशाद्दर्शनस्वभावादिकमिति व्यज्यते पक्षे श्र
संपादक तपानेत्रहरत्वेमनसि लग्ना अत्र नेवेति परानुपाशानं सखी गतदुःखोद्रेकं व्यंजयति इयं

गी॰टी॰
१९२
192

वालाग्रमपरं परालतोपदं मालिन्यान्निशापज्जनकतामावेदयन्तीति भित्तिस्थचित्रमिव पूर्वकलत्रं लुप
न्निहंतइति विदेर एवं चैतादृशानुचितमध्यन्तेति भावः पूर्वकलत्रस्य चित्रोपमानतया स्वाभाविकसौंद
र्यवत्वं वहुभाषितो भावश्च घोषनेवालायाश्च धूमलतोयमानतया मालिन्यसंपादकत्वप्रदर्शनेन अ
सती कार्यकरणयोग्यत्वमावेद्यते आर्थिकामि लुप्यमानतया मनसि जडत्वं च ध्वन्यते तेन वास्तवं समी
चीनत्वज्ञानं विधुरत्वं लुप्यती। तत्र काकाक्षसखी प्रश्न इत्यपि भाति अथवा काकोन लुंपतीत्यर्थः। पूर्वं
कलत्रस्नेहस्यातिदृढत्वादिति भावः॥६१७ प्रस्थितस्त्वं किमिति स्थितोसीति पृच्छः कश्चित्सस
खायं वक्ति। शतशइति। अनेकवारं गमनं अनेकवारं परावृत्तिश्च सर्वथा गमनेनापि कामद्विरहद
हनदग्धा सती प्राणानेव त्यक्ष्यती तिधियेति भावः अत एव वारं वारं गाढालिंगनेअचिरेणोवाग
मिष्यामि दुःखं माकुरु इच्छेत्यनुनयार्थमिति भावः। तथानेकवारं गच्छामीति वचनं त्वराज्ञापे ऊच्छामिती
वेत्तराच्छामी। त्येवं विघ्नं एवं च नायकेनापि काशावशवर्त्तित्वेन चासंततासक्तिमत्वं तेन च प्रणयभंगः राम
१९२

मीरुलभावेयतेप्रस्थानकालेइत्यसंवेत्तस्याः तांप्रतीत्यर्थः स्वकृतमित्यर्थः स्मराम्मिएवंचतत्कालीनावस्थास्म
रणसंज्ञानवैकल्यविवशहृदयोहंगंतुंनशक्नोमीतिभावः पश्चात्प्रवासदिवसेतस्याः नायिकायाःअनेकगम
नागमनादिकंस्मरामिएवंचतदपितत्कालीनतादृशावस्थास्मरणेननकापायस्थातुंशक्यमितिनायकःस
खायंवक्ति॥ ३९८ नायिकायास्तावदनुधनयेपिसमधिकतरमानभवतोक्योमिमत्रितयोदासी तंनायकमा
लोक्यप्रशिथिलमानांकयांरीत्यानुनेतव्योपमितिविचारयंतीनायिकांसदीवक्ति। स्फुरेतिस्फुरत्कोकिलता
भिःगोपीभिः ईक्षितंपदःकुसुमैःवंशीरवैःकुंचविनिहितनयनः स्वामिमतंत्रलिंगनरूपमितिभावः। कथ
यतिगोपीपरमत्तत्वद्वयनिति। रुक्ष्मपदंशीयतिचित्तमिति सुखस्यास्वाचित्तस्यपराधीनताभावकर्तव्यमा
वेदयतिएवंचतनुपभावबलोगोपा॥ नाश्रप्पनासंक्रेपरमेश्वरमेवरीत्यात्वयमेवशांतनयंतीतिभावः ए
वंचेनादृशवसंतसमयेचतुरयात्वयाविषयरसलंपटेनायकः कथंचनरीत्याकथंनस्वाधीनतांनेतुंशक्य
इतिभ्रमरपतेकोकिलप्रथमरवभ्रवणोमित्रस्ययदभिष्टंतत्स्पष्टाप्रदेयमितिकोकिलपंचमावसंतसमये

परदेशागमनमनुचितमिति कश्चित्कलं चिदृक्षिपं परपुष्टाइवपरपुष्टादृतीसदृशाः कोकिला इत्यर्थः। तच्छ्रवणश्र
वणशोषीभिः अविदग्धाभिः अभिमतत्वस्येति भावः। क्रशु: एवं च मलिनत्वंधुमपि पक्षः सवर्दशी रवेः एवं च
गोपनमपि भजञ्जनेन वपुरूपे धैर्यभंगनास्त्वधैर्यमिति कुचद्वन्द्वेनः अनुमतं पक्षे धैर्यसंमतं वक्ति एवं च वस
ते मोघशालिन्यो पांगानाः प्रमत्तत्वात्समीचीनरूपासमीचीनपुरुषाविवेकमपास्यान्यथाचरणप्रवण
मयं मिति किं पुनः सकलाभिज्ञा इति भावः। ॥२९॥ नापकृप्रेमातीशयपशालिन्यहमितम्भिमानशालिनी नापिका
मन्यो त्याऽपरनापिका सखी वक्ति शंकरेति हे ईदुकलेशं मुशिरसिस्यापि त्वच्चरणेति हे मानो अभिमानं मा उद्ध
हकिमिती प्यत आह तवएतस्पगर्वस्थेत्यर्थः। चंडीचरणधूलिभिः मार्जनरूपं फलं भविष्यति एवं चंडीमानवती
मालोक्य शंकरेण च रणप्रणामे किपमाणे चरणरेणुमार्जनं भवतीति भावः। एवं च कुपिता मत्सखी त्वां
ताउपपिष्यती लज्जइदृशं गर्वं मा विधेहीति ध्वन्यते ॥३०॥ कथं मयान्यपासहसवाचके स्मिन्नेव स्थले स्थपमि
ति चिंता माकुलं नापकं तत्रैव स्थापयितुं नायिका दूती कयाभंग्या वक्ति शंखीति। हे स शिरसि शशि विपदं ध

राम
१९३

ननरक्षाभावलंघ्यनयतितत्रानेकजनाकीर्णत्वेशिखरपरंपरनाईत्वंगमयतिसमीरणाचलकुलापसुखितंसमी
रणपरंमनिराशीयसंघोत्पतिरोलापितपरंपतनभी।तिमावेदयतिकर्मकेशरंणएवंदृष्टोपायविचारविधु
रत्वंध्वंसयतेअगाणितभयंएवंचभयचलेपितदुःरोग्गानेनातिसाहसत्वंघोत्पतेअशिथिलकेलिएवंचसर्वथाचिन्त
भस्यत्वंभयसकेखगमिथुनंखेगाद्वृते।तिभुत्पस्यान्यत्रगमनसामर्थ्योपगमनेननिजवसतावतिशयितप्रेमवत्वं
ध्वंसयतेतेनवापरित्याज्यत्वंएवंचान्यत्रगंतुंसमर्थःखगोपिप्राक्तनकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाकलय्यस्ववस
तिंवावकवल्लेप्यपरित्यजन्नक्री।उपरवशात्रयेवकालमतिवाहयतिकथंपुनर्मयानूरिवेकवानमहावीरेणत्वत
भी।त्यासख्यंपरित्यक्तुंविचारयतीत्यनुचितंतवेयतःसुखेनान्नपासहाजसुरतसुखमनुभवन्तिष्ठेतिधियस्यते।ना
यिकानायकंचित्तेप्याभिपतीतितुक्रजवः।ई३१।।प्रतिवंधवशात्संकेतागमनेनकुपितंस्वकुटुंबकंतुवर्त्तिनं
नायकमन्योक्त्यानायिकास्वापराधज्ञापनपुरस्सरंसंकेतंवक्तिसुकेतिशुकएवंचवचनरचनानिपुणत्वं
ध्वंसयते।सुरतरूपसंग्रामेनारदत्वद्दर्शकसंग्रामपदेननिर्दिष्टात्वंघोतयते।एवंचकामतंत्राभिज्ञत्वमावेदयतेयद्धा

त्वंतरत्नाभिलाषित्वमावेद्यते हृदये मम मे इति भावः। पात्रिणोऽप्यवस्त्वनि तेऽसुसुरत्नसारभूते एवं च त्वदेकतानतापत्रा
हमिति ध्मन्यते इदं त्वपापिविज्ञापनं एवं धातेह सर्वज्ञं एवं च मदीयप्रेमातिशया ज्ञाने सर्वज्ञ त्वं व्याहन्ये नेति भा
वः। पद्मासुरतसमरभारदहृदये त्वेकं पदं एवं च सर्वदा सुरतप्रकारचिंतनकारित्वमावेद्यते अथवा नारदपद
स्वशरीरावच्छिन्नात्मनि शातेनाकदाचित् (श्री) रस्यते (श्री) भावभवनार्ह तया हृदयस्य स्तुत दभावव तया तिशयित
सुरतसामर्थ्यवत्त्वमावेद्यते रहस्य तपःसनत्सुखसारभूपएवं च त्वदतिरिक्तं मम अन्यत्र रहस्यमिति भावः। यद्वा
सर्वहा तम मे कंपदं तथा च हृदन्तर हस्य ज्ञानप्रधानभूतस्यातिशयत्वेपि तवंतदज्ञानं वत्वे संकेतस्थलं प्र
ति मदनागमनहेतुमतस्त्र्यादिनिरसनतिरस्कारणारूपरहस्यज्ञानवत्त्वं सुकरमिति ध्वन्यते गुरुजनसम
क्षेमकएवं च सर्वदा सन्निहितत्वेपि श्लेषकंकादिना पिम्बसुशरि सन्ति धीवानधिकरणेन धैर्यवत्त्वमावे
द्यते पद्मागुरुजंडः रहस्यवारणात् नमिज्ञ इतियावत् योजनः अथानि स्वीयः मदीयो वा तत्समक्षमकएवं च
स्वीयत्वेपि रहस्य कथनार्हतानर्हताविचारकारितया शापितविवेकित्वमावेद्यते प्रसीद जंबूफलं दलयएवं च

प्राक्तनमद्दीपसंकेतभंगापराधमवगणय्येदानीं जंबूवृक्षाधस्तपस्येच्छेयं मया प्रार्थ्यत एवेति नि
त्रेति विज्ञप्यते एवं च फलमिषेण वचनं सहृदयैर्यथा संकेतगमनं जनितं विलंबवशात् समयभ्रष्टा प्राप्स्यसु
भिन्नं शुकमवलोक्य मम माविनयमर्षं गुरुजनाय निवेदयिष्यतीति भीतां नायिकां तं प्रसादयितुं वक्ति शुकेति
कीरपदं विहाय शुकपदोपादानेन ध्यासात् जम्भुकाभेदबोधनेन क्रोधाभावो चित्समावेद्यते सुरतसंग्राममना
रद एवं च त्वद्दीपवचनरूपो रीपनवशादेव मया संकेतेगतमतो नापं मम मापराध इति ध्वन्यते पद्मा त्वद्दीपप्रि
यसंपादनायगतायां मयि क्रोधकरणमनुचितमिति व्यज्यते एवं च नारदर्थाभेदप्रतिपादनेनापि कोपक
रणानौचित्यं ध्वन्यते। हृदयरहस्यैकसार सर्वज्ञ एवं मद्दीयमनोज्ञपीडाज्ञानवत्वेपि तत्प्रतीकारायगतायां म
यि कोपकरणं तव कथमनौचित्यमावहतीति भावः। सर्वज्ञपदेन प्रतिपादवेन हिंसामात्रस्य धर्मसाधन
त्वसमर्थनप्रवणस्य जैनकोपकरणे नममन्मरणमेव भविष्यतीत्यतस्तदकरणमेव तवोचितमित्यावेद्यते
पद्मा सर्वज्ञपदेन परमेश्वराभेदप्रतिपादनेन मम त्वदतिरिक्तो नास्त्युपास्यमस्तीति विज्ञप्यते तेन च मत्कृ

गी॰टी॰
१९५
195

नापराधक्षमादलितांघ्रिद्वांतयामि लेनमरीपमनमधवेरज्ञानलंतवेनिघोस्मेतेगुरुजनसमक्षमके
लम्नेनगुरुजनसमक्षंवचनमसमाभाभावतकामहेतुनापराधकथनस्यासंभावितपाकोपकलाकसो
ननिरर्थकितत्कारणमनुचितमितिभ्रम्यते अतः प्रसीदजं वृष्णेलं दलय एवं च केनवलंमपास्यार्थ एवक
तः परं तु त्वदर्थोपि संपादितइतियास्यते ॥६२॥ बहुतरपरिग्रहाभावेप्यतितप्राशालिते कंचन कश्चिद
यो तावक्रियारसेनिर्हेतु द्धिशिरसा कर्पर्दी राज्यं अथ चनराटि कां वहसि रोदनं कृत्वापि रजते अजं
पसिसो होदातपरसीदीत तद्दुःस्यकुइत मिसाघर्थे वा रातु द्वशे दना द्वजतो न तत्रिरिति पघपि अंशो वा
मं वसु संन्यघते संक्रिरो दनाद्रजतो नतिस्तथाप्य दर्भ मनिया स्रिरूपो रुद्रइत्यर्थः ॥ अस्य एवं चाप
लापानर्हत्वेप्यन्य तेउ दरस्य अर्हसमांशकं अर्द्धसमांशक इत्यर्थः ॥ मरः ॥ एवं च विभागकाले किंचिदधि
काग्रहणे नास्ति कृपणत्वं प्रत्युत भ्रजतोपि तव तत्वं कः वेत्ति न कोपीत्यर्थः ॥ एवं च परिग्रहाभावेनिंद्या
दिनाद्रव्यार्जनकरणमनुचितमिति मन्यते ॥६३॥ कश्चित्सामान्यवनितामभ्यो नयावक्रियात्मते यतिहे राम
१९५

हे केतकि दुष्टसर्पघातेन: अस्माकं त्वं निश्रयेन स्पृश्या न किं तु सुखेव श्रोत्रसेव न तु स्त्रहीनं शकेतसर्पः
।तत्रापि भुजंगसंरक्षणस्पास त्वादिति भावः। चंद्रे रवेव दूरदृश्यपवश्रम तमपत्वेन तत्रापि भुजंगसंरक्ष
णस त्वादिति भावः। सुधाम्बेतो मुकलपो: केन क्युपमान त्वेगौरत्वं समानोधर्मः एवं च सर्वथास्पृ
श्यापि त्वपिचिटने कथेन दुर्घट त्वसंगतिरस्माकमिति भयपतेपक्षा सुखेवश्रोतव्येवेति काकाने त्स
र्थः किं तु रक्ष्याः दृश्य त्वेपि चंद्रेरवेव दूरदृश्येवेति काकाने त्पर्थः किं तु निकटदृश्या एवं च तत्र कुतः
संगतिसंपादयसी त्यत्राह दुष्टसर्पघातकेतकि त्वं नः न स्पृश्या एवं जीवन हानिहान तापनोद
नस्वरूपायाः स्त्वनेकद्धेपि स्त्रिगामिघानास्माकमागमनं भवती तिव्यज्यते। ६३४॥ नापकोना
पिवाद्वंतीवर्ति स्मवर्णेति गुणाः सौंदर्यादिः अर्थात्र्यापिकायाः ज्यावनमस्मत्पनमनं प्राप्य च
पुष्पाणि अर्थात्रापिकाः प्रेषिता नीति भावः। मदनवाराणां पुष्पमयत्वात्तु समर्पयन्त्या मदन व
नुलंतये वहेद्वती त्वपास्वाधीनतां प्राप्तितास्मि एवं च मयोचश्यभागस्त्वन्नये वेति व्यज्यते। ६३५

कश्चित्कंचिदश्मोक्तयावक्षिप्तारदोरकेनिमाग्रदोरकस्यस्पृष्टस्यक्लिष्टिराग्रस्यशारदापामुदञ्जंपराशिलांतसेवैचिनो
ऽयमुन्नयः कान्तेषुपूर्वकाकश्चैवनिमावतत्पद्मासंबुद्धिनर्यंचिलेरत्पनइहरेवज्ञः श्रारसञ्चार्नेनभवंतेवप्र
मारणपुरुषशुभाशुभानिर्णयार्थमितिभावः। एवंवादरशामर्वाधिष्ठितेसमारहासञ्चलेनास्माद्दर्घाविदुर्षांव
चसामवकाशइतिध्वन्यते। ९६। कस्यचिदरमिति कांचिद्दक्षिशर्षीति। चंद्रकसोपमेयशोभापाः पद्मावंदंगाश्री
सदृशशोभापाः एवंचनिःकलंकमयातदुपमानत्वंयुक्तमिसावधते। श्रंगाश्रीः कथ्यतेरेखेत्यभिधानात् श्रन्य
स्यपाशिग्रहंप्राप्तापा नवमदनछुरिकायाइवश्रवपवशोभाकरस्थैपतिकदर्थीचिष्यति एषंचमडुतेनाय
स्पेवलपासंगतिः कर्त्रंयानान्यस्येति मन्यतेनचतस्मिन्सौंदर्यातिशयः वक्ताविछुरिकाभवतीतिवंद्रेरोवो
पमानताद्वितीयव्याख्यायांकश्चिन्नरोभः। ९७। समीचीनहृन्नेरे वस्त्रामिकार्यार्थमाग्रहः क्रियतेनान्ये
रितिकश्चित्कंचिद्रिक्तिरोधिल्यनेनिर्माधव्याप्ताश्रपिमथश्वश्लथत्वंचेनोपिसमीचीनदृष्टनशालिनग्मथ
ववर्तुलाःपोषकस्यश्रथचवारकस्यहु. संनसजंतिसृश्राव्यातरम्यासमाहवलवता एवंचनिवारणान्तर्

त्वंयुग्मनेत्रा। हस्तेभ्याकृष्टैकंकरणानि धावंतिशावंकुर्वंतिच एवंचसुहृन्नतास्येननावलपाअपेवमाचरंतित्वत्का
वार्तांसचेतसामितिभावः॥६१॥ इतिश्रीमदनंतपंडितविरचितेगोवर्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेशका
रव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात्॥ नापिकांवक्तिषट्चरणेतिभ्रमरस्तपकीत्येरितिभ्रमरेणधनुर्मौर्व्युपमितेशुकरूपत्वा
दित्तिभावः। परागपुष्परजस्तत्रूपकांडेचूर्णापिरंतिमदनधनुर्भ्रष्टपुष्परूपत्वादितिभावः। आपुर्वंशरासनमि
तिभावः। पत्कोसरः मधुनामुष्टिनामेपः मध्योपस्यास्तांकृशत्वादितिभावः। त्वांशंके तद्रूपांशंकेवंहतिए
वंचलाभासाध्यायनामरवीयेनिप्रबलः संहृतइतिश्रमेणेवहालविंतिपाठआनतपोवनोलाभमासाधके रफंदहांनी
त्मनात्मंथंकरिष्यतीतिध्वन्यते॥६३॥ इतिषकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात्॥ सपत्नीदुःखदुःखितांनापिकां
नायकसखीवक्तिसेतीति। सानापिकास्नेयोग्यकार्यकरणात्तस्यकेवलगृहिणी। निष्पिद्धपवनोऽपिवससं
बंधिद्भिनीपातिथिरिवशत्रोत्वंसेआसिएवंचगृहकार्यार्थिमेवकेवलंसात्वंतुसुरतसुखार्थमितिभावः। तंए
वंचतस्यामि। ध्यानविधेयेपतिव्यज्यते॥६४१॥ सख्वी। नापिकांवक्तिस्तनेति। त्वदीपस्तनसंवंधिनाकालिकनख

मो॰टी॰
१९७
197

रेखालेखीस्थिरविंदुसमुद्गः परस्परं प्रविशन्मौक्तिकप्रकरस्सरः इव शोभमानेन लंनपदेनरवरेखा यामारक्तोलंब
मैत्रेएवं वेदानीं जनसुरक्तेनजकालिशालिशोभासं दृते निश्चुम्यते अथ चेनादशप्रमेक्षरनविहरशनेपिनमयाकिंचि
त्कृतमिति निवहसी स तस्त्वतुल्या नान्याप्रतारिकेति निश्चुम्यते ॥ ६८ ॥ सात्त्वीसामान्यवनितामुपदिशन्निसोभाग्यमि
प्रयस्य करिसमहस्यभूषणं करिणी एकासोभाग्यस्य गर्वे करोतु अस्मुच्च पोर्मदशालिनोर्थमध्यं अभिवस
नि एवं च सर्वभाग्यकंसमाधानं त्वयापि विधेयमिति निश्चुम्यते ॥ ६७ ॥ पतिमवमयन्नसाध्वी वचनादिकमप्युपेक्ष्य अ
त्यरितमप्यासक्ता स्वयमेव प्रियस विभ्रमप्रमत्ता साध्वी परित्यक्तैतमालोकयन्ता सुखलघुतागोपनायनापि कान्ता
यके वक्ति स्वकसुखेति स्वचरणाद्धीरयाश्र अनुमितापालवमस्तकपीडा तथाविशेषेणापहतमासमर्पास्विपंकृता
पराधापतिविहितप्रणतावपि कोपकरणादितिभावः । सुभगविनाप्रपलंमरागमनादितिभावः । तामनु
नेतुं अहमापातो एवं चानेन प्रियनमेन वहुनेरप्रणामादिनामदनुनयः कृतो सतीतिअज्यते । पद्मास्वयमेवो
लंकितानायिकानायस विभ्रमागतान्तचतसरम्यादिकमवलोकयान्ता कारितपामनसंभाव्यमानलाघवप राम
१९७

रिहारापन्नैवैवं वक्ति स्वचरस्तोत्रि ई ४३॥ अनुरक्तजनक्लेशकर्तुः सेनादिकं न समर्पकं किंतु प्रबलविपक्षपक्ष
लक्ष्मीविद्रावकस्यैत्रिकश्चिद्वक्ति लेहमयानि त्रितैलप्रचुरान् अथ च प्रीतिप्रचुरान् यो ऽयं नृतः तैलकारस्य च
केरणापि यंत्रविशेषेणापि अथ च सेनयापि शस्त्रभेदैश्च सेनायां चक्रमित्यभिधानात् अपि नाकोशादि संग्र
हः पः पार्थिवान् पृथिवीविकारान् घटादीन् अथ च महीपतीन् चालपति लाभपति अथ च स्नेहान् भ्रष्टा
न करोति स कुलालोऽपि अपि नानिंघत्वमावेधते परमुत्कर्षं चक्रवान् यंत्रविशेषवान् अथ च सेनावान् पक्षाप
थास्थितः एवापि एवं च सामर्थ्यविशेषत्वमावेधते एवं च सेनादिसत्वमात्रेण न प्रतिष्ठा किंतु स्वानुरक्तसंरक्ष
णापरविद्रावणरूपकार्यकारित्वं यत्नि स्यन्ते ई ४४॥ सर्वाणापि कांवक्ति सरलदृति हे सरले बहुभंगाभंगाव
कत्वाविच्छेदः तरंगस्य बहुरसा बहुविषयकप्रेमवती। पक्षे भंगाराद्भिमती बहुहर्षवती बहुजलवती बहुवि
वर्तो बहुकापथवती अनेकप्रकारवती बहुजन्मभ्रमणवती चात्र सती नयनानां प्रेमणां नदीनां च गतिः
कटाक्षादिः स्थितिर्निगमनं वा इति भवतीनवेद एवं च प्रेमार्भगादिकं नियतमस्तीत्यन्तरं तु स्वकर

गो.टी.
१९८
198

एमतोस्येताभिमानपरित्यज्यनायकसमाधानंकुर्वतीतिध्वन्यतेनाक्कविकेगतिवहुभंगाभिसारिपाठइति
परस्याहारामावः॥६४५नापिकासंवीवक्तिसखीतिसखिएवंचरहस्यकथनार्हत्वंध्वन्यतेमध्याह्नेद्विगु
णीभूतायास्तपीकिरणश्रोणिस्तयापीडितायाश्छायायाआलवालेमज्जितुमिवसमेताद्वृक्षमूलंत्वंआश्रयति
एवंचेतादृशनिदाघकालेनकोपिस्वगेहाद्वहिर्गच्छतीत्युक्तवनेनायकेनयाहमप्यनुनागन्तव्यमितिप्रायेति
ध्वन्यतेपद्मासखीनापिकांवक्तिएवंचपत्रप्रकरविकरनिकरक्लिन्नापांशानपिसकुकामाजडापिछाया
स्वाश्रयंनपरित्यजतिनत्वंकिमुवाच्यंत्वयापतिपदारविंदंविहायक्वगमनमपिकिंचित्रेवदवलेपिदूरेनस्थे
यमितिघोत्यते॥६४६॥मप्रियोमप्यतिशयितानुरागवानितिवादिनींकौचित्काचिद्वक्तिसखीनिहासखि
भ्रमणाभ्रमशिवस्यनेनत्वदुक्तिरकिंचित्करेतिध्वन्यते।अयंममप्रियःपरेभ्योप्यपरोभवतीतिदर्शितानायकेनिरंत
रसंतिशालित्वमावेदयतिगृहेपेनेवमार्गेणआगतस्तेनसंवेदितनगरग्रामनरीःस्वसहागतानन्यान्प
छतिएवकारेरागहृष्ठमार्गीयनगरग्राह्मिप्रश्नंकरणामितिध्वन्यतेएवंचमन्नायकोमप्यतादृशानुरागवान् राम
१९८

यत्चिरकालीनमार्गेस्तागतोप्यवश्यविज्ञेयपथनना ज्ञानाभावबानितिमन्नाथकतुल्योनतत्त्वायकोनवामतुल्या
क्षमितिध्वन्यते॥ यद्वाप्रियतमेमानादिकं विधचे मितिवा दिनी सखी नायिकावक्ति सखी तिमं त्विवसख्यानुपाल
नेयिश्चवराक्रियाप्रती तेरनुपयुक्तार्थतयाप्यशिवत्रिपदमवधारणं लक्ष्यते। एवं वमयुक्तो वाग्रामसख्यमा
शंक्यमितिध्वन्यते एवं वमन्त्रिमग्नचिन्तनया प्रियात्तमः स्वपन्नुत्संधिनवले स्थितानेककोनुकनिधानन्नगग
रिशानभावबानतस्तादृशेमानादिविधानेनदुःखजननमनुचितमितिध्वन्यते॥ ६४७॥ विपोसिन्याः सार्थं
ननसमकोत्संनदुःखदइति नायिकासंखीवक्तिसा यमिति। अत्रसखीतिपदानुपादानं तावदस्लोच्चारपिका
लातिपानोभवतीभतिभाविसायंतनसामयस्याति दुःखदत्वमितिसावेरगतिसायंतनमध्ये स्यर्धः अनवले
विशतिअसावनलः मन्मथशरं विशतिस त्रमन्मथशरः विरहिणीचेतः विशविरदमपि विरहिणीचेतोपित
मः समुदायेतमः शब्देनाज्ञानं ध्वान्तं चसोपितमः सम्मूहोपि अभिशयेननभः विशति अनलेसादिपेचप
दद्वितीयपाकर्मत्वा प्रतिपादनादि। पिन्नमत्वेनस्वेच्छया तत्रतत्र नस्यतस्यअन्तप्रवेशस्यानिवारणान्नई त्व

गो॰टी॰ १९९ 199

भावेयन्ते एवंचपथ्यापथ्यारात्रिगतिष्यन्तितथान्तथामज्ञेतसः अस्यरूपतोभवित्रीतलेत्वद्दत्तेनाम्यांममप्राणप्र
रामन्वइत्यतस्त्वास्त्वाभ्युनैवप्रियतमानयनार्थमितिभ्रम्यते ॥६४८॥ काचित्कंचित्संकेतंवक्ति। स्मरेति। मदनपु
द्धसमयेमदनवीरमरेरइत्सविपाठः। इषुमितोयः शंखवत्तनुल्याद्धिमुगुणितपुत्रिकंठनालुः कपोतः जपेछावा
निवजर्जरप्रासादोपरिकृततिशीर्णोपदद्देनात्यानावोहरणीपलंघ्यतेप्रासादपरेन अमायनोदकसमीरण
वत्तपाशिभिरीरतसंपादनयोग्यतलं अत्यन्तेउपरिपदमत्यान्तवलोकभीपत्वमावेदयन्ति कलरवपदेनोद्दीपकस
त्वंघोत्यते ॥६४९॥ फुल्लेत्यरुरदंतीसुदंतीसखीशिक्षयति। स्फुरदधरमिति। स्फुरत्नभधरोपमितन निविडवा
ष्पघनिनिरोधेनोत्कटकंपवत्तोकुचोयस्मिन्न जानुस्पृष्टहस्तस्थापितवदनेइदं एतादृशप्रकारशालिरुदिते
सत्यप्रकृतेः एवंचेतदन्यथाचरणंतवानुचितमितिध्वन्यते स्फुरदधरप्रभ्वासमितिसापिपाठः यद्देतादृश
रोदनेकस्यापिज्ञानंनभविष्यति। निफुल्लेत्यरोदनेतवोचितमितिसखी। गाथिकांवक्ति ॥६५०॥ काचित्सामा
न्यवनितांकांचित्सामान्यवनितांभ्रांत्यंतरेणवक्ति। स्वयमिति। स्वयमाहतैः भस्मैः कुल्मापसुर्वीतरथिते राम

१९९

सुहृत्त्वेनेति अकृत्रिमप्रेमरसाभिज्ञा बलाकासौभाग्यशालिनी गर्वं वहन्तु स्तुमगेति भिन्नं पदं वा एवं च यथा स्वद्रव्य
राशिनाशकपोषणं क्रियते सेवरसाभिज्ञा सौभाग्यवतीनां गर्वं नुदं हन्तु नापरस्यास्त्वदुःखं न मुचितेति ध्वन्यते। इयं
दुःखप्रमुखाणां कोशाधिकारे दत्तेपि ध्रुवं भविष्यती वचविश्वस्ताइति विपात्रसेव नमुचितमिति नेति कश्चित्के
चिद्बुद्धिः स्वरसेनेति स्वेच्छयाकरं दंडं वधूं तां कुर्वन्तां आरात् ने अर्थात् केसरादनेकं टकसमूहैः नुदन्तां स्वरसेन मने
नकिं पदेन नमुक्तं किं पत्रेति शोषवमत्स्यलमावेधयते कंटकोत्करैः स्तुदन्तामिति मनेन स्वेच्छयाक्रन्तमिति दंडं श
नेशानेनं गन्हंती। ति ध्वन्यते अथ च स्वरसेन दुर्वरणकरहस्ते वधूं तांपनस्तरसस्याविच्छेकरणत्वादिति भावः कंटं
रोत्करैः स्तुदन्तांपस्य कंटकवाहुल्यादिति भावः। पिशुनानां पनसानां च कोशस्य भांडागारस्य आभोगः
संपर्कः तथा दुःखत्रयकाधिकारत्वादिति भावः। अथ च कोशापरिपूर्णतासोपि अपि विश्वस्ता सा स्वरत्वम
वेदयति अथ च दुःखस्य सर्वदेशाच्छादिकारणत्वादिदोषसत्वाशमुद्भयाकः अविश्वास्य एवं च कोप्यभी
रस्मात् सुविनिहित इत्यादिविपानसुः ध्विपापिशुनाः सेव्या इति ध्वन्यते ॥६५२॥ सरलतया माना यविधा

पिनीभामिनीसखीसमुपादिशतिसौभाग्यमितिस्वशरस्यचित्रेशिल्प इत्यनेन कार्पासमेपि वपुषि का
मार्द्धसीवादरस्तत्रकावार्त्ता कार्थ्येमे वपुषीति भज्यते देव्याः वामार्द्धमेव मम्यसनोशकमेव देवीदक्षि
णशरीरभागस्यशिवस्वरूपत्वादितिभावः। अर्द्धमित्यनेन दक्षिणैकदेशस्याथनिवेशनेन तत्तेन केवल
मेवदासीत्यमपि तुद्वेषवतेति व्यज्यते स्थापयमाहरेण तरुणीमादाक्षिणापात्सरलता सौभाग्येन इत्यु
पदिष्टं। हरपदेन हरतिसर्वस्य दुःखमिति भक्तसांकरुणातत्वमपि भगवताऽनंगीकारेण करुणारहि
तस्यास्यसर्वनाथकस्य दक्षिण्येन प्रतीतिविषय इति व्यज्यते पक्षोपदेशदानार्हत्वमर्थवोपदेशेवाध्यात
व्यं एवं वक्षिष्ठाभ्यां वामदक्षिणपदाभ्यां कौटिल्यादेव तरुणीनां सौभाग्येन सरलत्वमिति व्यज्यते। तरुणी
नामित्यनेनां से वपसि दाक्षिण्यप्रभुत्वेतिमिस्पावेयतेउपदिष्टमित्यनेनान्यथासंभावनमनुचितमिति व्यज्यते
एवचसरलतां विहाय मानाधवशंपत्याविधेयमिति व्यज्यते पद्मकौटिल्यशालिनं नायकं वापि कासखीवन्नि
स्ववपुः शिज्यदेव्याः वामार्द्धमेव निवेशयताहरेणादाक्षिण्यात्सौभाग्येनेति तरुणीनामुपदिष्टं नतु पुंसाम् एवं च

स्त्रीणामेव वाम्यकरणमुचितं न पुंसामिति निषिध्यते पद्मानहरणीनामेवेति योजना॥६५३॥ नायिकासखीनाय
कं वक्ति सुभगोसि हे सुभग स्वसदृशमितो सम्यक् मईदिति वा सुतनुः पीडिता वैदग्ध्यविशेषवद्वयं रक्षती स्यापि
उपेक्षजीवति एवं वल्लहं तपीडापि पत्रन प्याजीवनिराम तत्र किं वा बलं लसंग इति व्यज्यते तेन सर्ववशात्वन्न
वनमागमतो बलादवलोत्वपादलालिंगमादिना संपीड्य रनुरागातिशयशालिनी विधापेयानी मुदासीनवध्य
पत्न इत्येतरनुचिततरं तवेति भावः। सुभगत्वं चाकस्मिके तादृशनायिकासंपर्कवत्वादिति भावः। स्वपरेन
भोतिभत्यत्वं नापके नायिकायां सख्यासिह्विलेन सहायस्यत्वमावेद्यते भिन्नावित्यनेन निर्गमाभाव
वर्त्वद्योत्यते भवतेत्यनेन बलात्कारो व्यज्यते॥६५४॥ नायिकासखी नायकं वक्ति सेति गुणाः सौंदर्यादयः प
क्षे गुणः सूत्रं स्वभावेन सहजतया पाशुद्धांतःकरणा पक्षे स्वभावोज्ज्वला करग्रहणा पाणिग्रहण स्वाधीना
स्त्वं च पातिव्रत्यमावेद्यते। पक्षे हस्तेन परं गीकरणां नायकना काश्मीरमालेव सुतनुः एवं वस्त्वहरणीयत्व
द्योत्यते बहुविचारवतानेस्यंतकलाकुशलेनेत्यर्थः। पक्षे बहुतरागमोतकमंत्रज्ञेन एवं च बहुतरज्ञेयशालि

लंघोऽस्यतेऽभवतान्नमितारार्थचलसंगस्या कदापि नेतस्याविश्रान्तिरिति व्यज्यते पद्मासामान्यवनितासखीना
पकं वक्षिकरग्रहेणास्वाधीनानवद्रुध्यादितलोनेनेतिभावः। स्वभावस्क्षेहे मनेनसरवत्वं व्यज्यते वहुमंत्रविदाम
नेनकप्रकारविचारवत्ताएवं वक्तापद्युशान्तिवंघोऽसत्तेऽभ्रमंप्रापितां एवं चे पंक्रान्तालामच्छिरप्रकृतिकंभजते
तुनकिमपिवसुदासीतिध्वन्यते। अन्योपिमंत्रवेत्ताकंविज्ञनंभ्रांतंविधापतदीपसर्वस्वापहारं करोतीति
लौकिकं॥ ईदृश नायको नापिकां वलिसम्रीडेतिहे व्रीडासहितस्मिन्सु भगे किंचित्स्वच्छा किंचिदस्वच्छा एत
दृश्ये वमपेतिभावः। आकस्मिकसंजातसंघट्टनेपि लोकभीतिवशादितिभावः। अतएवव्रीडास्मितवतो नायिका
याः अपसरं तां यथा पथा सुंदरी अपसरसितथा तथा मम हृदयं स्पृशसि एवं चेदस्मा मदंनासु त्राद्यस्त्वया चेन्नरा
न मे प्राणाः स्थास्यंतीति व्यज्यते पद्यास्वच्छापि अस्वच्छे वा हसितेऽपसरंतीयथा यथापसरसितथा मम हृ
दयं स्पृशसि एवं चमा हंतयास्वच्छेति वारिता। अपसरसि हृदयं च स्पृशसीत्यपसरणेनार्थक्रमं तदेवात्तिं
गस्व नामि ति व्यज्यते स्वच्छीभूते व किंचिद्रूपं तां। त्वयि पाठः अधीसेपूज्ये तिपाठे चिप्रस्व निमित्तके एवं वी

उत्स्मिता। किं चिकुरान्दृष्टा संप्रश्नपद्या कथं चिकुरान्दृष्टिं ददस्यपि त्वेत्यर्थः। यथा यथा प्रसरसि तथा सुंदरि मम हृदयं स्पृ
शसि ममदृष्टिं प्रश्ने वेति पाठे प्रश्नाभावे दृष्टी वलं यथा यथा प्रसरसि तथा सुंदरि मम हृदयं स्पृशसि एवं च यथा यथा प्रस
रति दृष्टी पंस्य शांतिमनजीवनि तथा क्रूतदृष्टी प्रज्ञपात्वपास्य इदं मम हृदयं पेन छिन्नि प्राप्नोतीति व्यंग्य
मेतेन च ममालिंगनचुंबनादिदेहीति॥६५६॥ निजप्रियतमं एव रतिविधौ यानान्यत्रेत्यादिना सर्वा ना
यिकां वक्ति सखी। हे सखि एवं च वास्तवाभिप्रायकथनार्हत्वमावेदयते अत्र काशप्राप्तः संकेतवशात् स
मयविशेषे समागतः स्वार्थः। प्रेयान् यथा सुखमुत्पादयति तथा निजः प्रेयान् न अमुमेवार्थमर्थान्तरन्या
सेन दृढयति अवारितान् महतः इति भावः। वातान्तवापनसंवधानिलुः शीतः तापाज्जो दकः एवं चान्यना
यकमवश्यमानयेनिद्धान्यतो यद्वा निजरपि तानुरक्तां नायिकामन्यदपि तेन संयोजयितुं हता विक
रहो यत्ने नाकं वारितादिसने न च अर्थ्यदोषघट्ट कामः प्रभुत्वो लोके दलअमः कावत्स्व सुहारे सुत्रया
द्यत्र मन्मथ इति वनतुल्य स्यापतपानायिकाया अपि अपि च कानुरागशालिपरपुरुषरतो सुखावाप्ति

ध्विकान्तुरागा शालिपरपुरुषगतौ। शाप इति घोत्यते। अथवा गृहीत्वनेन निरंतरसुरतनावस्थितिः शालितया
स्वनायकः परपुरुषाप्राप्तिसमये पिभो कुंशकाइति व्यज्यते। नवा भुनान महमान यामी ति॥ ६५७॥ निरंतरमि
तांतकुचितौ कां तोसरवीवक्ति। सततमिति भुंजेणी वभुजंगी वभुजंगीत संबुद्धिः एवं वननवांतिकागमनेपि
भीतिरूपस्यध तद्गावेध तेनिरंतरत् कीकृतवदने कोपवशादिति भावः। पक्षे स्वभावत एव रक्तवस्त्रतेस
रिविषमिव वाचां गुंफं गीरंती पक्षे गरलं गिरंती अवगाणितो षधिमंत्रा अकाणितौ षधि तुल्यविचारा
एवं वपथोग वाः पी। डापहारक तपा सुवेकारिणी तथा सविचाराम रुक्तिस्तहितकारिणी अहो एता
तपि नगण्यसी सनुचितं नैवेति ध्वन्यते पक्षे औषधमंत्रादरवित पत्रसामर्थ्यमिति भावः। रक्तं तर्जवि
रंजयसि विरक्तं करोषि पक्षे रुधिरवितं रुधिहितं करोषि एवं चेना दशको पवतपा त्वया त्रानुरक्तोपि
जनो सुराग भ्र स्यः क्रियते तत्रानुरक्तानुरंजनं तव श्लाघ्यास्तमिति व्यज्यते॥ ६५८॥ कपभावेनेवा
नयाश्वासतं क्रियतेनेवास्तवसा त्विकतयेति कश्चित्कं चिरस्यो नावक्ति स्खलेति कमलिन्याः समी

पेवलाकासत्रासे कोऽपि स्थितः एकश्चरणोपस्पन्देन स्थूलकमलवत् सुंदरशरीरेणाम स्यं विश्वासपतिप
र्वं च मम स्य कमलजन्मेरणास्मर्भीपभागमनं भविष्यतीति तन्त्रेणैव द्रोजनं विक्षेपमिति सिद्धियात् ब्रह्मभवति
ष्यत इति भावः एवं चेयं पृष्टा अत एव एतद्विश्वासो न विधेय इति व्यज्यते ॥६५॥ कश्चित्कामी रः प्रार्थनां
यिकामालोऽ असमीरमुद्दिश्य वक्ति सनरवेति । नावश्यन्नमहितं अलंतगोरं नाभीमन्तं कंठकरहितं कुवा
अनयासेवितपवनत्वं कृतः मलयाचलकटकोऽनत्यातापेन एतादृशः किमिति वितर्कः एवं च यदि त्वया
मद्गुपातोन कृतः स्यात्तर्हि किंपमनयाविगलितलज्जयासेवितसेवितस्यादतत्त्वे व तपस्याधिकामिति
व्यज्यते तेन च त्वमेव धन्यमदति । यद्वेदयपेक्षया किमधिकतरं फलमस्ति यदि त्वियपामलयमद्गुपातस्त्वया
कृत इति प्रश्नः एवं चेतादृशसुखादन्यत्पुरुषार्थरूपमिति व्यज्यते । ततो नरमपि समधिककामाविमो
वाद्वार्थपुनप्रश्न तो कोऽतामा लोक्यानायकं वक्ति इति वा ॥६६॥ अदृष्टवताश्रीस्तावत्प्रपत्ते नापि कृ
प्यत इति कश्चिद्वक्ति सर्वोगमिति निरिवलांगसमर्पयंती वं चलाश्मयचलो लेति श्रीनाम स्त्रीः विपरीतत्व

गो॰टी॰
२०२
203

तद्विधायिन्येव शय्यायांश्च येतासु यदेवं च रत्यादिरवनामात्रोद्योगशालित्वं व्यज्यते उद्योगरहितमपि स्व
पि: प्रागण्यन्येतिपद्म लोलेत्यत्रा न्येति अदृष्टशालिनं भजन्तेपक्षे सुगमं ॥ ६६ ॥ मुदितमिति । तरेवसमी
चीनेदिनेयस्मिन्न विरहदुःखानि स्मरतोस्मरतो रात्र्याः प्रथमे प्रहर इति भावः वारं वारं दृढं सा आलिंगति
। आलिंगयिष्यती यर्थः । त्रियामेति विहाय पापमित्या नियदोषा द्दानेन निखिलजनेजागरूके पिसा पत्र
नसमये वा आलिंगनादि विधानेन विगलितः लज्जात्वं व्यज्यते यथिकांशं सनमेत्तत्र ॥ ६७ ॥ काचित्को
चित्क्रिडति तर्भयमिति । भुजिष्या दासी तस्य नायकस्य अन्तर्भयसहितं स्वामिनी तास्यती तिविधिये तिभा
वः । यथा यथा सम्यगाधिकां संज्ञातानुरागवत्तादिति भावः । सेवां आचरती ति तथा तथा गोहिनी एवं
वगृहकर्म आप ततन्येता दृशानुचितता चरण ज्ञानवैधुर्यं व्यज्यते । साशंका अनर्थप्रतिभा सहिता कि
तितीद्दानी मियं समधिकां सेवां करोती ति विधिये ति भावः । सैष्यसिम स्वरा प्राये रोपमसि नर तिमती निधिं
तिभावः सभयालोकापवादादिति भावः अतएव गोहिनीति परमार्थवत एवं च संवेदा स्वामिवरणपरिचरणं

राम
२०३

स्वपनेव विधेयेनानुग्रहव्यापारवशात् हास्यादिने निबध्यते ॥६६३॥ नायको नायिकां वक्ति सुंदरीति हे सुंदरी त
स्यास्तव सपत्न्याः रवीमवाद्विपक्षस्य त्वत्सत्याः कांतिरप्यादर्शपतितथा त्वन्मात्रहासस्यमम एवं च त्वदंतिके का
याः शोभा कथनं कथमिव मया सोढुं शक्यमिति मन्यते। सदृषादृष्टिः पततिन्यथा त्वद्विपक्षे। एवं च नमप
नुरागवशाद्विपक्षावलोकनं कृतं किं तु क्रोधवशादि भावः ॥६६४॥ सपत्नीदुःखितां कांतां नायकं सखी वक्ति
स्वाविनैमित्तिहे सखि तिस्व यं कन्नैशकोः रेतत्क्षणतनरवक्षत पत्रवल्ली प्रोछनदिवा सापेः सुभगा सुभगेति न
यात्वसपत्न्ये सर्थः समग्रा विपक्षी वाचाली कृता पत्नी परे न नार्घतेन च पथ्यार्थज्ञानमन्यत्वं तेन वेनहृद्वन
मभ्रारंणामिति निबध्यते निवारणानर्हत्वं वामुखरी ने समनेन वचस्युपेक्षणीयत्वं मन्यते एवं च नायको नेतस्या
मनुरक्तो न वा न तत्कृतानि दंतक्षतानि। निर्किं तु मिथ्येव लोके स्वसौभाग्यप्रकटनाया नया स्वयमेव संपादितानि
त्यायनायकेमानादिकरणमनुचितं नवे निबध्यते ॥६६५॥ कश्चित्कांचिद्दृक्षि सरितं तरिनिपस्थसरस्ते। सरित
वक्षेषान्वयजाताः। पक्षे महत्तराद्विजन्यापःनार्घः शुष्यंनिदुःखोद्रेकवशादि भावः। सः क्षारस्वेवनीरसार्थे च

गो॰टी॰
२०५
२०५

सर्थः समुद्रलहरीमुमेघइव तत्प्रमि एवं च पः कुलीनस्य नायकासुनाभिनं रञ्जितस्य नीरसनायिकावामिरेवप्र
वर्ती तिष्ठत्यपि इत्यपरं गन्नालं पद्मोपकं नायिकावक्त्रिजलनिधिपदेन नीचजन्यत्वमस्योग्ता नासु ध्वन्यन्ते जल
पदेन नायके मालिन्यं व्यज्यते॥ ६६६॥ नायक इती नायिकां वक्ति जकले त्रिनिखिलकेकरमसुख्येम कणोपश
क्रटको द्विनिर्नवः कठोरहृदयेपक्षे कठिनी कठिकापषाणगरूपरदेपक्षे शिखरस्थंगं हे कोपने पर्वते भ्रमे
खितवमवः पाषाणपक्षे समः शिलाधातुविशेषः संजात इति तर्कयामि एवं च भवदेकशरणो उचितमात्रचा
रणप्रवणो निजरमणो नैवं विधं नेमुर्पत्नव कर्तुं समुचितमिति व्यज्यते। तेन चावश्यं तमनुसरेति। ६६७॥ स
खी नायिकां वक्ति। सखेति हे सखि दुरवगाहः केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्यः स चासौ गहनः बहुतर इत्य
र्थः पक्षे केनाप्युपायेनाफलयितुमशक्यः कुटिलाशयपक्षे स्यर्थः प्रियजनेपि नायकेपि अपि कोपकरणान
हत्वमावरपत्तिपक्षे स्वेप्सितजनेपि एवं च किमुतान्यत्रेति भावः विप्रियं दुःखं वितरत्यानः वितनते मनुर्व तस्या
परिच्छित्तः पक्षे सा चौ उपरिस्थितस्तासां धो कोपा इत्यर्थः एवं च दृष्टस्य दुष्टागीतिः सा प्रयुक्ता तेनेत्यर्थ। दृष्ट इव

राम
२०५

नवकोपः दुर्लक्ष्यः ज्ञातुमशक्यः एवं चेत्तादृशकोपकरणमनुचितं न तवेति ध्वन्यते । विनयमुखोपस्थित इति
पाठे विनयः मुखे अग्रतो यस्य तादृशउपस्थितः ज्ञात इत्यर्थः एवं चेत्तादृशविनयप्रदर्शनप्रख्यात्यादृशमिव मे
भातीति व्यज्यते पक्षे विनये मुखे यस्य न तु हृदये इति भावः दुर्लक्ष्यः विनयमुखत्वादिवेत्युभयत्र भावः ॥ दुर
वगाहे त्यादिः प्रागवदेवेत्यर्थः प्रियजने पि अप्रियं विदधानः प्रिये विनयप्रदर्शनस्य त्यागात्तत्प्रदर्शनत्वादिति भा
वः पक्षे प्राग्वत् । हे सखि खल इव कोपः एवं चेत्तादृशकोपकरणमनुचितं न तवेति भाव इत्यर्थः ॥६६॥ कपमि
पसुपरिविवाहो न्मवेन्नावल्लोकपती । वादिनं विहितं तद्धुतां तालः काश्चिद्धृक्ति । स्वेदेनि स्वेदेन लदर्शनजेनेति
भावः सवसनस्नानशालिनी सप्तपदसमाहाररूपाः सप्तमंडलीः अतिक्रामन्ती मदनरूपो यो दहनः तस्य यो
विकारस्तत्सहिता चित्तहारिणी कुञ्जितानन्ती भवति एवं चानवालवन्निनमपत्नमनत एवाग्निरद्विर्थे स्वेदरूपज
लेसवसनाप्लुता सप्तपदीरूपसप्तमंडलातिक्रमकारिणी मदनरूपाग्निरागशालिनी संजाताभुद्धिमतप्राल
गोतदिव्यभूषणः किमिदानीं वक्तुं अंगं मे पेमि विगलितं त्रिष्ठपणो धस्त्तारे वचिलोकपन्नास्तत्र इति लोकिपद्ध

नै.टी. नायको नापि कांसंवी वक्षि एवं चेयमन्मनोरूप वस्तु हरन्नवती येवाहिकयुप्रदिष्टे पि भुक्षमावयती समपह

२०५ तवस्त्वदरती मयेये भुजपाशेन बघ्वा निर्निर्दयमर्दपित्वा मुख[illegible]भिघातैरूरसि ताई ५ पित्वा दंतनखैः सतैश्च क्ले

शभागिनी विधेया तत्र भवत्या नेत्र त्वक्षसंरक्षणांशरणमपि विधेयमिति भावः तेनेनचक्रु तदिवाह्यामप्येना

205 नमुंचामीति पक्षा मनोहरा सुंदरी त्वज्जितानन्मतिरवेरत्वादिविविशेषणस्य सह परीत्यादि विशेषणं हेतुग

र्भं। एवं च नितेवाद्धिमा शास्त्रमावेद्यते लज्जया पातुस्त्वगादित्रा मदीयमदनविकारए भिज्ञतिधी हेतुः एवंचेतो दश

प्रोठोपरिरणयएवसम्प्रगीतिव्यज्यतइति कश्चिद्दक्तौ त्वर्थः स्थिताः परमसुनेव केश्चि युक्षे रागस्त्यान्यथाभा

वेन्नीताइति कश्चित् केचिद्वक्ति॥ ६७०॥ कश्चित्सत्वापं वक्ति सर्वसामिति हे सर्वेस र्वसामेव स्त्रीत्वसाधार

ण धर्मवत्वयेति भावः सुरतं पयइव दुग्धइव समीचीनं त्वा वर्जितदुग्धमिवेतस्मा एव पुनःपुनराहतोसुरतं

मधुरं देवं सर्वकामिनीनां सुरतं सम्यगो वपरमिरमधिकं तस्यां पडुनरी तरसुरणे मा क्षुपमिति भावः। एवं च

नाम्या सांप्रथमतए व मा क्षुपैन पुनरुतरो तरइति अयते तेनचतनुल्या नाम्या मादि केति। पञ्चासर्वसामेवपु राम

२०५

नः पुनरावृत्तो सुरतं जलमिव मनोहारि पुनः पुनरावृत्तो तस्या एव सुरतं दुग्धमिव मधुरं एवं च यथा जल
दुग्धयोर्महदंतरं तथान्यासौ तस्याश्चांतरौ त्र सुरतस्य इति व्यज्यते प्रथमास्थाने पयः परस्थाने दुग्धं परं दुग्ध
पदस्थाने पयः परं वेत्य भयत्रैकपरदानमुचितं ॥६७१॥ काचित्कंचिद्वक्ति स्वप्नेपीति । यां स्वप्नेपि त्वमपि नाद्
तरकालसंग्रहः । दृष्टमुच्चासि एवं चासक्त्य निशायो घो समनेपक्षे स्वप्नेपि बुद्धेः सलोलत्वयथाश्रुतं या हृदि स्थापि
तवेतिभावः अनुपश्यात्स्माहिरणी परपुरुषमितिभावः एवं च यां त्वं सदाध्यापयसि सा त्वयि कचित्क्षणम
पि गतेपरपुरुषमभिलषतीतिभावः अथवा त्वहृदि स्थापि परपुरुषानुग्रहवतीत्यर्थः एवं च त्वत हृदि
स्थितिकालेपि परपुरुषे मनः कुरुते या सा त्वन्यपश्या किं किं करिष्यतीति चित्र आविष्टमिति व्यज्यते । यद्वा या
तवानुग्रहकारिणी त्वेनाभिमता एवं वक्तास्त्वं च वास्तवं तस्यास्त्वय्यनुग्रहो नास्तीत्यर्थः । पक्षेपि तत्र अवि
द्यमाने वस्तुनीति भावः अनुस्माहिरणी अविद्यमानवस्तु विषयिणीत्यर्थः अपि पूर्वसमुद्भावयकः तां दु
ष्टां बुद्धिमिव गुप्तव्यभिचारकारिणीं पक्षे दृश्यते यन्नमत्वं वेत्तीनं जानासि एवं चैतादृशदुष्टा या का सक्ति

गो॰टी॰
२०६
206

संवादनं नकानुचितमिति व्यज्यते ॥२६॥ कश्चित्कांचिद्दृक्तिं सपराहृत्तीति हे अनघ योगी एवं वस्य हृगीप
त्वमावेधते पराहृत्तिं सहितं च लेजी पुनः पुनः पश्चात्तीशिक्षमाणावत्सेजी यर्थः । त्वमित्यस्यानुपादाने लोकमी
तिभावेदपत्तिपक्षे परिच्छिमरणा । दती मनः मनोतिपरानुपादानेनपरीदं मनोमरीपस्यानहि त्वल्लू. नैतादृशीनय
वस्था कथंमपादृष्टं शक्येति व्यज्यते । यद्वामरीपत्वेन शातेमनसि दृतो व्यधिकनरपीडः नयाविचेपतिभी
तिरावेधमेवात्यानराणामिव हरसि अवलोकनेन स्वाधीनं करोषि त्वपाससक्तो भवतीति भावः । क्षिपसि अनवलो
कनेहमनयामानुगृह्णी तदन्ति दुःखभाजं करोषीति भावः । तरलयसि पुनरवलोकनेनमप्यनुग्रहवतीति विपे
यं मयं चलेटि ति धर्त्वेति वा चलत्यभाजं करोषीति भावः । भ्रमयसि पुनरवलोकनेन अज्ञानशालिनं करोषि सर्व
था किं कर्त्तव्यतामूढं संजातमिति मिति भावः । एवं च क्षणं धैर्यशालिक्षणमधैर्यशालिसंवृत्तमिति भावः । पा
तयसि मूर्छितं करोषि पुनरवलोकनादिति भावः । एवं च त्वत्कटाक्षलपमापकैरसमसायकेनमपोऽपोर्ज
जरीकृतं सन्निपत्य प्राणमिव संजातमिति भावः । अन्योपि कश्चिद्धीरः पुनः पुनरहन्यमानो मूर्छितो भवतीति लोके

राम
२०६

कं एवं च निरपराधिनो मम मैतादृशं दुःखविधानेन कथं नापराध्यति भवतीति व्यज्यते। वात्साप्येनादृशीमवस्था
न्तरगादेः कृतेनोऽतिप्रसक्तेः॥ ६७३॥ नायिका सखी नायकं वक्ति सेति। हे कितव एवं वचनवेलादबुद्धिशालि वमुचि
तमिति प्रत्येतव्यं वहूनि यानि लक्षणानि अच्छूलाधरत्वादीनि तेषां भावः सत्ता यस्यां सा पक्षा वहुलाये
क्षणाः कृशवाः नेपेभ्य एतादृशा भावाः विलासाः यस्यां सा एवं चेतरनायिकातोऽधिकस्वभावे घते। पक्षे वहू
नां समग्राणां लक्षणानां आलोकनं भावक्षितामिप्रायो यस्यां सा एतादृशी सा नायिका स्त्रीमात्रं वा इति तव
एवं वा स्यस्यनेतादृशी मतिरिति भावः तुल्यं मात्रपदेन लक्षणादिसत्वविरहः आवेघते अमुमेवार्थमर्थान्त
रन्यासेन दृढयति घनविधिसंबंधिकोटिः कोटिः संख्याकं वस्तु कपर्दिका वा सर्वएव पणः पद्माघर्तविधिः क
र्तव्यार्थेपि स्यसः तस्य विधिपरमवश्यकर्तव्यत्वभावे दृपति एवं च यथा घूतासक्तस्य कोटिसंख्याकं वस्तु म
धिकं वराटिकान्यूनेति ज्ञानमन्यत्तन्न तथा यत्तस्य तव विशेषज्ञानमन्यत्वमितिभावः एवं च गुणानभिज्ञ
तया त्वया तां मम सखीं विहायान्यत्रासक्तिः क्रियत इति व्यज्यते॥ ६७४॥ सखी नायकं वक्ति सेति। हे कितव

गो०टी०
२०७
207

पातिनाश्लेषेण कृतनकटाक्षेक्षणपक्षेऽक्षः पाशः मत्वतो अनुकूलितास्वामिनी कृतापक्षेसंचरणस्मीकृताधि
रूढानलाविन्यासावराकि एवं च सरःतेच मावेघतेच तुरंगगुटिके वमलापिजीवयन्ति एवं चतस्यास्तत्कटाक्ष
मात्रेणजी वनमन्यथा मरणमेवेतिभावः एवं च माहिस्व दर्शनादिनानोपायैः स्ववशतां नानीतस्या पुनरि
दृशो दासोऽन्य संपादनं कथमनोचीतीनेनावहतीतिव्यज्यते तेन सात्वयाऽनुग्राह्येतिपक्षे मरणं कौ । नःमाष
मत्वंतीवनंतस्समतां ॥ ई७५॥ नापिकासखींवक्ति स्पर्शोदितिनिरोधः प्रियमहव एवं च निवारणानर्हत्वं च
स्पतेस्पर्शमात्रात एवं च किंचित्कालोत्तरं किमनेनविधेयमितिनविमृश्यतिपक्षे रताद्दिनस्यावस्थावस्तु
मेनशक्येतिव्यज्यतेस्वेदं करोतिनिर्दिष्टं कर्तुं चमेनदशतिजघनसंवं । श्च वसनमपिक्षणमपिनस्समतउ
मयत्नजघनवसनस्त्वभावश्य पकंनरमावेकावात्सिंकरणादीनां कावकचार्ता घटिकादीनामितिभावः
एवंच प्रतिक्षणाद् दृष्टनरतीकारमास्तिपततमइतिव्यज्यते एवं चैताहशनिरोधकालेपिप्रियगमनमेतराना
वस्थानुशकामतस्त्वरस्वतरानयनार्थमितिव्यज्यते ॥ ई७६॥ इतीनायकं वक्ति सेति । हेसुंदर एवं वासक्ति राम
२०७

योग्यत्वं पश्यतो यद्वैतद्दोहदविशेषेण तं तं तन्नलनानन्तनपरेन चिरं भाविफलयोग्यत्वं घोत्यते तेन दोहदस्य
शक्यफलमिव साधालाभवतः निरंतरं चिंतनेन समवधिहृद्वा ल्येहिमनोभवो ऽङ्कवत्त्वं विरुद्धमिति भा
वः फलविशेषणाभावे तन्मथंवह निरेवं च सामरस्यकलाकलापान्नभिनन्दितेन संतव्ये त्वयेति व्यज्यते न मा
मुकुलभोगाभ्याधिकं किमपि सुखमनुसरसारस्य दर्शनायेति॥ ६७७॥ नायकं नायिका सखी वक्ति स्पृशती
ति सा न खेदः स्पृशतीन्न च विलिखतीति न खोग्रस्पर्शसंपादनेन लज्जानम्रत्वं न स्वयं साधकत्वं लज्जावत्त्वमा
वेद्यते सिवर्गतत्कर कलितमिति भावः स्पृहातिन्न च विमोचयतीत्यस्याः तीसनेन लज्जावत्त्वं न विमोचयती
त्यनेन मदनवत्त्वं व्यज्यते न च मुंचति गन्तुं न प्रपच्छति न वा गच्छती त्यर्थः न च मंदयतीति न मदयतीत्यनेन म
ग्रथस्य च चेष्टाद्यकरणेन लज्जावत्त्वं व्यज्यते तिनिशां मन्निवाहयतीति निद्रातितस्मीनिशा निवाहने
न लज्जावत्त्वं निद्राधविधानेन मन्मथवत्त्वं घोत्यते एवं च मध्यस्वभावादियमित्यादृशीन नु कोपादिमती
त्यतो भीतिमुखस्पेनां निगृह्य सामिलषितं संपादयेति व्यज्यते॥ ६७८॥ नायकः सख्याः पं वक्ति स्तनेति

योऽयं हे सखे वनी पर्सिवं षिकाकः नयास्तद्रूपमिव लेखितमध्यके दिपेनिस्तस्य तादिभावः। पक्षे लेखितप्रभा
वः मम कटाक्षः तस्याः अनंतरद्रूपविशेषणामध्ये तारस्तनजघनप्रारात्रियं तारेकवद्भावः नो स इति नीर्यक
क इत्यनेन कटाक्षेका कोपनिपत्र पामाधिकां तीर्थ्यरूपत्वप्रतिपादनेन प्राकृतनकृतमुख्य मम हे कलभ्यत्वं
नापिकावेधनेलेखितमध्य इत्यनेनम अपाते जी वचमे [redacted]
वासंभवीति अन्यते तस्याः स्तनैकदाविजघनेवा दृष्टिमंभावतिष्ट तेना न्यत्रेति भावः एवं च तस्या भासक्ति त्व
यानविषये तिना हमुपरष्ट मइति अन्यते॥६९॥ नायकः सखायं वक्ति। सखी इति आइषत्वोपमे सल
आस्मिन किंचित नवसितसहितं सरव्यादिविलोकनादत्र जा कथम यम कस्मादेव पश्यते श्रीमुख वीक्षुता हरा
वरः एषप्रवृत्त इत्यस्मपेन स्मितं मन्मथाविभ्रमोगाद्बवं दर्भ्वलितं मां मा पश्य शाइति कथयंत्वा प्रियया वा तापनं
पिधायास्थिताः एवं चसंख्यादिगदविषयतासंपादनेन पंचेष्ठ इत्यनुमतिरिति निषिध्यते तेन चैताहशीना
म्ना चतुरेति॥७०॥ नायकः सखायं वक्ति सकरे इति करयह रामसहितं निषिद्धार्थमिति भावः सरहितं अस

सत्वत्तापन्नायेतिभावः॥सापेक्षं इदृशोकर्तव्येकथमन्नीदृशं विधीयत इत्याक्षेपसहितं सहितत इत्यर्थः॥नावपु
ष्पिसहितं॥जेनुमिष्ठाजिगीषातं सहितं सकरग्रहस्पृहितमित्यनेननायककामसंदीपनानिपुणत्वम
थवाकोमलांगित्वं लाक्ष्येपमित्यनेनकामतंत्रनिपुणत्वं मन्मथमुष्टिसजिगीषमित्यनेनरसनिमग्नमा
नसत्वं नापिकायमावेधनेत्रस्यांसुरतंसुरतंदृढीपुंसुरतपदंएपस्यमित्यालीमित्याणीलारिवत्तसुखाश
यजननकमित्यपंतिरसेकमिति॥वाच्यंमतएवतत्सुरतात्मनः प्राजापत्यक्रतुः क्रतुपदेनकालांतरभा
विफलत्वंअभ्युपेतेनचैतद्विक्लपली॥सुरतंपुत्रादिजननोत्तरंसुखदंनैतरानीमेवेत्यनेनापिपक्षेमेवम
नाशापप्रेमवतीति॥६६॥दुर्जननिंदामियापरपुरुषेभ्यो नसमकुर्वाणां नापिकांदृश्तीवक्ति॥सर्वेति॥
हेसखिएवंवहितोपदेशकथनाहेत्वंधीरपतेमलिनाः निर्मलानोअभिधानमपिअधिनासंगतादेर्दुरा
सः निष्प्रयेननाविरखतिअसुमेवार्थमर्पयतितोपन्यासेनइ्टपतिपिकानंकुर्हुविहायअन्यः शब्दः के
नप्राविनकेनापीत्यर्थः॥एवंचमलिनोक्तकुरुतरैः किंचिन्नमनसिदुःखंदिखेयमित्यावेधनेत्तेनवदु

गो.टी.
२०९
209

जनभीतिमुपसत्पस्वामिनं त्वमित्यर्थः। अथ स्वपेति॥ ६६॥ २॥ कश्चिल्लघुताधिसमीचीनफलं रतिकश्चित्कं चिद्
क्लिष्टस्वप्नाद्वितिपरघुपतिसंबन्धेः स्वप्नादृत्थितोः समुद्रस्थार्तिनक्षिप्तास्ते शैलाः स्थिता इमं नं भुवीति भावः। जानाः
अतो लाघवेनैव हनुमानः महत्परिमाणां स्थितिं शालितां दर्शितवान्॥ ६६॥ ३॥ नायिकासखी नायकं वक्ति सेति
अत्र संबुद्धिपरत्नुपारागं नायकविषयकक्रोधवन्नामावेदयति। रुष्याभावो रुक्षावाचिकीपक्षे रुष्या भव प्रणी
कृशांगी पक्षे स्थूले तरा सा नायिका दहताशीनायवारुणानीक्रः अधिकइत्यर्थः विरहेण दुर्वाहिमंनैव पांडु
तां नीता एवं च लीद्धि रहसि विन्यासा त्वया नुत्राधोति व्यज्यते॥ ६६॥ ४॥ सा घनिमा आनुरागिणी कथं त्वया सह
मया संगमनीमेति वादिनी सखी नायकं वक्ति सुनिरीक्षितेति हे सखि वसानुत्कंप्य कंप सहितेनेन एतस्याः पु
ति ईक्षिता त्विति विपलिभावः सा त्वं कंपनेसनेन सेवकेचमत्कारपूर्वकत्वाभावो व्यज्यते मया सिक्ता जलेनेति
भावः। पारकहृष्यजिस्स्वतावर्मं वक्तिवा तारक सुष्ठु समीचीनविलोकनकारि निश्चलहस्तः यः प्रिय
तमस्तेन धारा नलसिक्ता जलेनेति भावः। पारकहृष्यजिस्स्वतावर्मं वत्निया तारक सुष्ठु समीचीनविलो

कनकारिनिष्फलहस्तः पः क्षिपतमस्तेन धाराजलसिक्तान माद्यति स्म सुनिशीक्षिते सारिना सेके चमत्का
रपूर्वकं तस्मा वेधने एवं च सामथ्यनुरक्ते ति विज्ञायत अतः सात्वपामथा सहसंगामनी ये ति अज्यते॥ ९९५
दूती नापि कांचक्किसखी। निहे सखि एवं च हितोपदेशार्ह त्वं तन्व्ययेनिःफलीकृतम मन्थेपतिमात्रानु
रागिणि नवमादरो कः कुहतेन कोपी सर्थः अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन दृढयति भगवानपि सहरः शि
वचतुर्दशी कामस्तपोदशी। तेहृदयवान्यः एवं च केवलस्य पूर्वार्हत्वे पितरभावेन कामविद्धतपैवपू
जार्हता हरस्य तत्र का वार्तान्यस्येति भावः एवं च माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता पापचतुर्दशी। अने
नेन समापुक्ता कन्दर्पमासासदा तिथिरिति वचनात् पत्रावेतनरूपपञ्चाशि चचतुर्दशी दिवसस्यापि कामा
मिधानत्रयोदशी। विद्धतपैव पूज्यताभिधानं धर्मशास्त्रेपि तत्र का वार्ता सचेतनस्य लोकस्येति अज्यते॥
९९६॥ नायको नापि कांचन्ति। सिन्निहंतोवेदनवोढं दृष्ट्वा वयं अप्रिया जाताः इत्यहं मन्ये यतः मयिर
रमणेष्वन्वेतिसा रामसबुद्धिर्न पूर्ववद्यथा मय्यनुगतहस्तया नाथुनेत्यर्थः। सा रतिप्रीतिर्न पूर्ववन्मी ति

नेत्यर्थः सा मानग्रहविकारजेति भावः लज्जा ज्ञानपूर्वं प्रियसंभोगमिति बुद्ध्वा अयं समक्षं लज्जां कुर्वती स्थि-
तेदानीं तद्बुध्यभावात् स्वभाववशीकृतास्मीति भावः क्वचिन्नापि त्रपेति पाठः सविश्वासोऽनयद्ध्यानापि कांस
त्वी वर्त्तिहे सखि मम पि स्थितापां च मद्दृष्टमक्षं का वार्तास्येति भावः सा दासबुद्धिर्नयथा पूर्वं दासवदात्मा
कुर्वन् स्थितस्तथा गायसुखेत्यर्थः न प्रीतिः नापि लज्जा अपि भयसमुच्चायकः एवं च पूर्वमपि स्थितापा
मनेन कदाचिदस्याः दुःखं भविष्यतीति शिपान्यस्याः परिहासोऽपि न कृत इदानीं मामगणयित्वा निर्लज्ज
तया व्यवहरतीति भावः न विश्वासः किंचिद्साध्यपि मद्दुःखे नार्पयतीति भावः अतः न वेद्मि तन्निरीक्ष्य वर्यं अप्रिया
जाताहं तस्त्वहमन्योऽनिरीक्ष्ये मनसेंगमेकिं मनेन विधेयं तन्न विज्ञापते मयेति निश्चिन्मनेन एवं च सपत्नी सत्वमान्न
मप्येताद्दृशदुःखदं किं पुनस्तत्स्वाधान्यमिति व्यज्यते ॥९८७॥ काचित्कांचिद्वक्ति सुचिरेति निशि भुक्त्वा चतुरा
इयं गाहिशी अस्त्वेसु चिरकालेनागते प्रिय इति भावः प्रातः कालेऽप्येतन्नखचिह्नं स्वशरीरं कुंकुमाद्रैस्ताभाव
वतन्न दर्शयन्ति कुंकुमाद्यमेव दर्शयती। सर्व सुचिरयाऽनेन त्वं नेननापि कायाम ध्यत्रासत्तिसंधारनयोऽपत्वं राम

नायकेच मन्मथविह्वलतया सम्यक् निरीक्षणाभावे परिगतकारित्वमावेद्यते गृहिणीत्वेन नखान्तं अन्येन वा न
कर्तकनिवारणान्नहे त्वं पर्यस्यन्ते निशीथेन नरवदर्शनाभाव इहे त्वं नरवक्षतेषु ध्वस्येते दिनमुखे दृष्टेन नरवक्षतेषु दर्श
नयोग्यत्वं ध्योतते विदग्धपदेन वंचनाशित्वे गृह्यते त्वं व्यज्यते धवलपदेन नरवक्षतेषु प्राचीनत्वं धवलनखो कपि
त्वेन न यथाक्षितरागरसस्पर्शनाप्रयोग्यत्वं ध्वन्यते अकुंकुमाङ्केन दर्शयती त्वेनेन प्राचीनन देक्षतरत्वे ध्व
पिनवीनत्वं अभोदयेन प्राक्तनानुचितानुचिताचरणगोपनमपि व्यज्यते एवं चैविधचतुरयेवैतादृशाव
रणं कतमयेन कापथेति ध्वन्यते तेन च नत्वये निषेद्धे तादृशी धापि नायकः प्रतारयितुं शक्य अतो न दक्षता
दिसीमित्युरुस्यम् उक्तमङ्गी कुर्वितीना पिकांडुनीवक्रि ॥ ह्रिदय ॥ नायिका नायकं वक्ति त्वं ने निहे प्रियस्त
नजघनोरू प्रीतिमान् पक्षे कामतंत्रेपतत्स्वच्छान्दपुनरपक्षतहानाद्यभिधाभानंत अर्थलक्ष्यः इद्धालिंग
नप्रवणाद्युत्सर्थः पक्षे अर्त्सेतं निरवानत इत्यर्थः निवेशितस्तेहः कृतप्रीतिः पक्षे दत्तमैलः पीडापरीमनार्थ
मितिभावः एतादृशस्य नखां कइवपत्ररिज्यसेविरक्तो भवसि पक्षे रुधिरभक्ष्यः इयं कालपरिणतिः एवं

गो.टी.
२११
२११

चेरानीतत्रकालस्यैयाथार्थमपराधोन न वेत्तीति भावः नवोंकोपि बहुकालेन मुग्धो भवति पक्षायदिरज्यते इर्ष्ये
कालपरिज्ञानिरिति का चिरकालसंगतेरिदं फलमित्यर्थः एवं च यथा यथा चिरकासीनस्त्वं गतिस्तथा तथा
ष्कामस्तोप्रीत्युत्कर्षः। रवलानां पुनरन्यथाभाव इति भावः॥९८९॥ नापि काहूतीनायकैव क्रिमेति चिक्षा
या अन्यारसांगकांतिमत्त। पक्षे छायान्याप्रकाशशालितादिति भावः त्वद्विरहातसासुतनुः रात्रौ रा
त्रौ बहुशीतनु मशे पक्षाधिनी पक्षे बहुतुहिने नशीतलेतत्यो हिमालयस्पष्टे ओमविरिवज्वलति एवं च
दिवालोवभीतासेगुप्तात्रदीपवेदनान ज्ञापनेस्माभिर्पामिश्यानुत्तदीपवेदनाविज्ञापनत इति व्यज्यते हि
मवस्थोपमानेन तस्याः कोमलतः ज्योधिकार्कश्यमेवाविष्कृतेतीति व्यज्यते॥९९०॥ नाविकस्सावीना
पवन्निसेतिहे सुंदर एवं वासक्तिपीग्यत्वेभुग्यनेयद्यासुंदरसावीत्येकं पदं। नीरस्पेरसः प्रीतिः पक्षे नेजोमयत्वा
न्नीरसत्वं तव हृदसरसुदरी सूर्यविंबे चंद्ररेखेव प्रविशतीति निर्याति स्वैर्यं न लभते एवं च याहिर प्रकृतिकत्व
मेवासीति व्यज्यते॥९९१॥ काचित्कांचिदस्यातया वक्ति सुकुमार इति हे चंद्ररेखिसो कुमार्यं शोभा अत्र त्वं नसर

राम
२११

सत्वं प्राप्यं तराश्च गुणा इति ते शशांगी कादंरोगे च अथ वश शजाती पपुरुषा सत्यामामनिश्चयेनकि
न्नकथितं अपि तु सर्वं कथितमित्यर्थः एवं च पद्मिन्यपि सो कुमार्यादियोगुणास्य स्तदा कथमीदृशे पुरु
षत्वपासमासक्तिः कृतास्यादत्तस्त्वादिगुणानसेतीतिव्यज्यते अथवा शशेन प्रदः एवं चेत्ता दृशपुरु
षसंबंधात्तव सर्वं गुणादिकमनर्थकमेव संवृत्तमिति द्योत्यते पद्मः सो कुमार्यादिगुणवत्या पद्मि
नी त्वमावेद्यते। पद्मिनी नापि कायाः शशजाती पपुरुषयोगाय एव समुचितं इति कामशास्त्रं॥ ९६१॥ शौ
इतरगुणापेक्षया संवृत्तमेवाधिकतरमिति काश्चित्कंचिदुद्दिश्य प्राह तरेशाखग्निसो रभ्येति सो गंधमात्रेका
वतां मतः यथा चलवृक्षेषु एवं च सर्वत्र सौगंध्यसत्वमिति भावः। न विशेषः स्वस्मिन् सौगंध्यस्य सर्वत्र सत्वा
दितिभावः। धर्मश्रेष्ठा वतां तथापि सौगंध्यरूपसाधारणधर्मवत्वेपि प्रार्यमप्यक्तः गवेष्यः एवं च पांडि
त्यादिगुणस्य सर्वत्रैकरूपसत्वेपि मद्भिः सहृदैरेव तत एवादरः क्रियत इति व्यज्यते॥ ९६३॥ कश्चित्कं चिद्धनि
संवादयन्नी निरहिणी एवं च स्वाधीनत्वमावेद्यते शयानं ग्रहपतिं तु प्रियं पश्यासंवाहयति उपर्वज

गी.टी.
२१२

पतिउपसर्गेरिणसमीरणेभंदत्वमावेद्यते तेन च स्वापेतिसत्वरं भवनयोग्यत्वसदम्भमिन्निरंध्रेनिवेशि
तारकपेनतस्यपूनः एवं च वस्त्रहरणेपि त्वमावेद्यते तथा आश्वासनं भवति एवं चेतादृशोपापनिवंधे
तस्यापसंपादनं भ-सन्निधागमनेहेतुभूतमिति ज्ञानादित्तिभावः एवं च स्त्रीणां विश्वासः केनापिन
कार्यइति व्यज्यते ॥६६४॥ कथमिपे समानाहरं कुरु तइतिवादिनं कंचन वारवनितासखी वक्ति सत्यमि
ति हे सुंदर एवं च तरुणगुणवताभावो व्यज्यते स्वत्यगुणोषसास्तध्यानेन भ्रे सर्थः इदं सत्यं पक्षे भ्रत्यमोर्या
मित्यर्थः सदृशेतु पुरुषे इति भावः पक्षे महत्तरत्वादिति भावः भुजंगे विंगे पक्षे सर्पे अर्पितकोटिः दत्तको
टिकसंख्याकवसुरित्यर्थः पक्षे दत्ताग्रभागा हरचापयष्टिरिव प्रणमति नमस्करोति पक्षे त्वं तेन नम्रीभव
ति एवं च सामान्यवनितात्वेन दृश्यमात्रेणरूपेपंस्वासदृशं नापकं भजनीति भावः एवं च दृश्यवस्तुमात्रेण
त्वयागवेनिविधेप इति व्यज्यते ॥६६५॥ नायिकासखी नायकं वक्ति सर्वंसहामिति अत्र संवुद्धिनुपादा
नेक्रोधवस्त्राभावेरयति सर्वंसहां त्वत्कृतसर्वापराधसहनशीलामित्यर्थः पक्षे तत्तदभिधानां वाप्यजेलपरि राम

पूर्वंगमिहीमिव तां विधाय तेऽथ पांगुरुश्रेष्ठः पक्षे बृहस्पतिः श्रीमा अधुना भवतां तरं नापि कांतरमित्यर्थः
पक्षे एरंडतरमित्यर्थः संक्रांतः एवं च त्वदीपसर्पपेराधसहनशीलेरुदतीमेनामतिसरलां विहायान्य
त्रासक्तिं करोषीति त्वादृशो योऽनुष्ठत्तद्दिति मज्यते तेन च त्वयपिछं न विधेयमितित्रिबृहस्पतिचलनेचा
तिदृष्टिर्भवतीति ज्योतिःसिद्धांत॥६६॥ कश्चित्कंचिदुक्तिः। संभवतीति सरसानां भृंगारादि रसवतीनां
।पक्षे रसो जलं स्वभाववचंचलाचरणानां पक्षे चरितं वर्त्तनं रक्षणं न संभवति कुत इत्यत आह हरशिरस्यपि
किमुतान्यत्रेति भावः। गंगा एवं चैतादृशकर्त्तव्यतानोचितेति मज्यते भुजंगपरिशीलनं अथ च रविं गसंभो
गं अनुभवति एवं कांतिसंरक्षणादेः सत्वादेतस्याः संगः कथं भविष्यतीति मनसि न कापि चिंता च पावि
धेयेति मज्यते॥६७॥ बहुनापि कालव्रजंभस्यपर्वांकृतीकां विलोकाचिदंगपत्तरेणावक्तिसुलभो ऽस्तीति कम
लप्रभृतिपानि कुसुमानि तेषु अनाघ्रासलम्पेषु सन्सुमनोरथो नो धाममधुपमिरस्नघनुम्बितो विभावं अ
थ च अभ्यन्तधानभावं वांछति कुसुमपरेनपरिमलेवहलत्वं मज्यते। मेधुपीपदेना ज्ञलंघ्रात्वातेम रस्नघनु

गो॰टी॰
२१३

913

पीतमनेनमदनस्याप्येतत्करणकएवजगज्जयइतिप्रतिपादनेनलावण्यपुरुषार्थातिशयगालित्वे
नापके।मन्यतेतेनचानेककामिनीवल्लभत्वंघोत्यतेएवंचसुलभसमीचीनपुरुषान्विहाययमादृशपुरुषे
समासक्तौत्रिपमारणयामेतस्यातिगुरागवत्कामिनीनांव्याकुल्यतन्मध्येएतस्याअप्रधानभावएवस्या
दितिव्यज्यते॥९८॥काचित्कांचिद्वक्ति।सेतिवैधेःवालापाः।पीडायांजागरेनिशानिततएतस्याःपीडानिशा
नंजागरणमेवेत्यमदंकारैःभिक्षिप्तोक्तेइत्यर्थः।स्मावालालज्जितयुर्वीदैःक्रीडाज्ञाताज्ञाहिभावः।सपत्नीकु
पिताकथंप्रियंतमोस्यामेताइशासन्निमान्नसंवृतक्षिपेतिभावः।प्रियःभीतःपत्कुमापराधज्ञानेनह्र
एपज्ञातमितिक्षिपेतिभावः।सखीअर्थाद्वालापाः।सुखितास्वसखीसौभाग्यप्राकट्यादितिभावः।एवंभ
र्तसमीपगमनेसम्यगेवभवतीतिव्यज्यते॥९९॥विदेशगमनेप्रेयसिमानकारिणींनायिकांसखी
समुपदिशतिसुचिरंतिगाहिनीअसंततचिरकालागतस्यदयितस्येतिभावः।संवाहनमिषेणअंगमंग
मालिंगमानंअवधिदिवसोगमभवसंज्ञातमितिभावः।गर्वस्योत्कर्षाभिनंपुष्पन्तिचमानगर्वमितिपा राम

ठसर्वेंदुंद्वौ विभागापेक्षवद्भवतीत्येकवद्भावः उक्तंमंचसफलयति सुविरागतस्येत्यनेन संवाहनात्कथो
चितमावेधनेन रहिता पदलान्यासामान्यादृशीरीति ध्वन्यते एवंच पातरहिताभवति तस्यास्त्वेतादृशीरी
तिरतएताद्दृशानाचरणेन रहिता त्वमेव मन्यादृतो नायकस्येयापुरस्सरमेव मानादिकं विधेयमिति ध्वन्यते
नेन्वसंवाहच्छलेन मानातोपनमपि कर्तुं शक्यं सरलत्वसंरक्षणं चेति ॥ ७०० ॥ नायिका दूतीं नायकं वक्ति
सखित्वमत्र सबुद्धिपरानुपारानर्द्द तीग तत्क्षौ धमावेदयन्तिसचनापकापराधेसामञ्जस्यवी सर्वप्रकारेणैव
क्वान्तुरक्तात्वपीतिभावः एवकारेण सर्वथान्यथा नाशंकनीयमिति ध्वन्यते पक्षे सर्वतोरक्तरूपवतीरागं
प्रीतिं पक्षे लोहितं संगुंजेवमुखेन वहति वचनकुशलस्य एवंच परप्रतारणानिपुणमावेधते पक्षे शब्दो वा
रणनिपुणस्यंत्व बभ्रुकस्य वश्रास्यैव केवलं रागः प्रीतिः पक्षे लोहितं रागं च सासर्वत्मना त्वमनुरागव
तीपरंतु केवलेन मुखेनानुरागप्रकटनं करोतीति तादृशी न काचिदन्यासरलात्वं तु केवलं मुखेनैव प्रीतिमा
विष्करोष्यंतस्तु शठ इति ध्वन्यते नेनव कथं त्वद्वचनमपाविश्वसितव्यमिति ॥ ७०१ ॥ काचित्कोपि विहितस्य प

तिसापमित्तिसापंसंध्यासमयेकांतस्यभुजयोर्मध्येपतिताम ध्यपदेन विस्मरणानर्हत्वं व्यज्यते पतितस्ततेने
न तस्या अपराध इति ध्वन्यते । स्मानीता विविलासात्रियथा एवंच कांतभुजांतरपतने रतेर्निवारणाशक्यतया ते
स्याः नापराध इति भावः । प्रातः प्रदीपे रतीरा अपगमात् ज्ञानादिति भाव उपसर्गेण वहलतेजादिमनेनेस
नीमवसापंत नसमयः सर्वंतत इति ज्ञानवत्वे अवधेयते सावालासाविभिः उपहस्यते एवंच गरहरू ९ यामि
नीथमपामेविधापथश्वा त्वांतशय्यासरनंप्रविशेविद्युत्स्येते । ७०२ ॥ नायकोदूतीं वक्ति । हे दूती साती
क्ष्णोष्मानरूपो वह्निर्यस्याः एतादृशी बहुलस्नेहस्य प्रीतेः अथच तैलस्य पाकः परिपाकः दुर्लभो भ
वति । दवीमिव त्वां प्रयासपन्नगमनाशमनव्यापारन शालिनीं कुर्वे न पक्षे आलोडयन्तु विम्बासां प्रा
प्तासि अयं तमानशालिन्यां तस्यां स्नेहावच्छित्तिर्दुर्लभा परंतु त्वदीयपरिश्रमेण सा भवित्रीति भावः । एवं
वत्वदेकसाध्यानस्त्री त्ववाच्छित्तिरिति व्यज्यते । तीक्ष्णाग्नौ बहुतरस्नेहपरिपाको पि बहुतरदर्वीचालनं वि
ना दुर्लभो भवति । ७०३ ॥ काचित्कांचिद्दम्भोऽन्यापवक्ति स्नेहनिहदंनिमित्तवन्नारूणापोऽमः प्रीतिनाशः दुर्नेतुमि

छाप्राणनाशावधिः संग्राम इति के अनर्थं न जानां न वितनुते अपि सर्वं एवं च त्वन्निमित्तं हरणानां परस्पर
स्नेहनाशादि भवतीति व्यज्यते तेन च त्वमसंततसुभगेति ॥७०४॥ कां [redacted] चित्कां विदूक्ति सदना दि
ति मुग्धे प्रसीद इति शुकेनाभ्यर्थितसति प्रियोगरहाऊछ्छ तिग्रहिणी क्रोधभयादिति भावः । सखी हसति कथ
मिदानीम स्वस्थधीनग्रामापन्न इति क्षिपेदिति भावः । गोपादित्विवाभावः बाला एवं च नज्ञायोग्य त्वं व्यज्य
ते धरण्णीमिव विशति लज्जावशादिति भावः । सपत्नी ज्वलति द्वेषवशान्मानवशाद्वेति भावः । एवं चेता
दृशाचरणमसंततसमस्तगितिव्यज्यते ॥७०५॥ नायको वक्ति । संकुचिते हे हिमन्तवत्तवप्रसादेन संकुचि
तांगी हिगुणावस्थां चितमात्रे विस्फुरन्महसो पस्मात्त्वां दृष्टितो मुग्धाक्षि वभजामि एवं च पद्दशान्वोप
पितवोदेव भवतीति व्यज्यते तेनच त्वत्तुल्यो नान्यः कश्चिन्मदुपकर्त्रीति नवीदार्ध्यं गसंकोचादिमती भव
ति ॥७०६॥ दूती नायिकां वक्ति सखीति । हे सखि एवं चाहतो पदेशार्हत्वं व्यज्यते । तस्य महती प्रशास्ते एवं चा
न्यकृतापराधसंगोपनकारित्वं घोत्यते । पक्षे गभीरे । रसमये प्रीतिप्रचुरे पक्षे रसो जलं ॥ आशये अंतः क

रागेपक्षे अप्रमत्तः । सिंधोः आशयेवाऽर्वाचि रिवनिरंतरं लग्नेव वसंती मनागपि अप्राईर्त्ता स्निग्धतो सजल
ऽर्त्ता न भजामि एवं वसंतु त्वयं त्पतमास सक्कं स्वं तुरु भ्रतामेव भजसी त्यनुचितेन वेदमि ति ध्वन्यते ॥ ७८ ॥ ना
पिकाह ऽतीव क्लिस्यवो ति हे सखी एवं चेन्मा ह शासं वृध्या तुष्टारि ति कार्यं करिष्यती ति त्वत्तो हृती पदानुपा श
नं स्वयं उ मनप्रभ्लानि सुखं आछा दयमि हि सदयसमय प्रसीदमि ति कश्चित सोठः वं ब्योनिः फलः नाप्य कागम
नाभाववान् अवधिवासरइव सो यं हिमदिवसः समाप्तो कर्थयत्तिपत्नावधिदिवसे प्रातरध्यास्यती ति
दपित इत्याने दःसाधं च प्रियतमानागमे प्रातः कालीन सुखोपमर्दनात्यंतं दुःखं भवति तथा हिमवद्दिवसे
प्रातः सूर्यरश्मिभिः संजातसुखं दूरीकृत्य सायंतनसमये शीतदुःखमत्यंतं भवतीति भावः । एवं च रात्रिरि
पमत्यंतदीर्घ निका की तपाति वाहितुं शक्ये त्यतः संयोजयान्यनायकेन मामि ति ध्वन्यते यद्वा तुषारदि
वसाइवावधिदिवसा अनेक दर्शयन्ति एवं चेतावत्कालं मया प्राणा निरुध्य ह्ठापि ताइदानीं दयितानागम
ननिर्यपिने नेमया निरोद्धुं शक्या अतएतद्दस्स्यं यथा भवन्ति तथा यतस्वेति संवी अप्रस्तुक्तिः । एवं चाग्रेन्या

दृशा चरणेनाहं भवत्यनिषेवणीयेति व्यज्यते ॥७०८॥ इन्दीवरिको वक्ति सुरेति परस्परा कृष्टदृष्टिचि
ताभ्यां च क्षणात्। प्रथमं तदनुचितमासंगः स्फूर्जत्त्वात् प्रथमं हस्युपादानं नरणाभ्यां देवालये देवपूजार्थ
मुद्धृतं कुसुमपरस्परस्पर्शापितं सुरभवनं इत्येनावश्यकधर्माधर्मविवेककरणोचित्यमावेद्य तेजनं संम
र्दवातेनचतदृशरणेनेनसाहसातिशयः देवार्चनार्थमुद्धृतमित्यनेन मनुष्यादेर्दत्तिमप्युक्तमित्यावेद्य
तेनेन च परलोककर्मभ्रंशभीतिस्फुरत्त्वं कुसुममित्येकवचनेन बहुतरकुसुमसत्त्वेऽप्येकं नापि देवार्चनस्य
संपादयितुं शक्यमनपायं तथा दोषस्तदभावे चैतादृशाचरणेऽत्यंतमज्ञत्वं व्यज्यते तेन च प्रीत्यतिश
यः एकवचनमविवक्षितमिति केचित्। एवं चैतादृशी रीतिरतस्य पापिसर्वभीतिमुरूपपयेष्टा
करणे विक्षेपमिति व्यज्यते ॥७०९॥ संजातोयं संकेतकाल इति काचित्कौचिद्वक्ति। सायमिति सा
यं निर्यतो भावि कमलसंकोच मित्येतिभावः। मधुपानां एवं चोन्मत्तत्वं व्यज्यते कमलानां तःनादः मि
त्रस्य सूर्यस्य विकासकत्वान्मित्रत्वं व्यसनमस्तमस्तिमरविन्दे कमले ... कं दृश्वमुक्तः एवं चना

गो॰ टी॰
२१६

यकः संकेतो स चेन वयस्यैः सह मधुपीत्वा कामबाधावासनमनुप्राप्त आस्ते इदं तु मित्र दुःखदुःखि
तैस्तद्वयस्यैरेवाभिहितमतस्त्वरयसंकेतकाल एव निर्गन्तुमिति व्यज्यते ॥ ७०१०॥ नायकोऽवकि
सुमहती ति मध्ये च एवं च नान्यस्यापराध इति व्यज्यते अथ स्तनमहत्त्वेर मन्युकारणे विहिते पिकं यमान्तो
रुः एवं च पतानाहं त्वं रुदती भीरु इति भावः ममैव हृदयस्थूले स्थूलपदं विशाल तां गमयति । पश्चात्कृ
ममापि समाधानं न कृतं मयेति व्यज्यते यतिताना सखी नामापि सखीपदं च स्थूलपतनं योग्यतां गमयति
अपि स्तनस्मिन्नावश्यके नामाक्षरयति । पश्चान्न सखी नामापि सपत्नी नामि स्वर्थः समक्षमित्यध्याहारः प
येवम सुनिमित्ते विहितेऽपी सा दिष्ट्या वत एवं च सपत्नी समक्षकृतापराधस्यापि दुःखदत्वमिति भावः ।
अथ वा सखी नामपि अपि निर्गोयि कांसमुद्धिनोति मन्युनिमित्तेऽमंये च निमित्तेऽमव क्षस्थूल एव न प
तिते ति काकुः । स्थूल एवेत्यनेना से न सरलत्वं व्यज्यत इत्यर्थः एवं च मरेगनातुल्या नाम्यांगाने तिद्यु
न्यते ॥ ७०१२॥ काचित्कं चिद्वक्ति सुभगे त्विंह सुभगए ता दृशागनासमासक्तिमत्वादिति भावः । इयंच राम

यस्मादिस्त्वंचरतासारेः कार्यान्नैतिभावः। व्यजनस्य विशेषचालनेन शिथिलहस्ता अभूत् एवं च शस्नेर्व्य
जनचालनेन किमपि भवतीति भावः। सख्या उद्वर्तनेन समाप्यते सात्विकभावरूपस्वेदातिशयादिति
भावः। किंचिद्दिनोपसर्पुं किंचित्स्मरेनद्रागमनेदुःखं संख्या भविष्यतीति ध्वन्यते। एवं च यमत्यंतं तत्वष्ठा
सक्तेति॥ ७१२॥ नापिका सखीनामकेवक्ति सखी इति सल्लज्जोपगाढनखक्षतं रंतक्षतेमुकृतेति
र्थः॥ कुपिताइपंनवोढा एवं वनखक्षताद्दिना कोपोवि। त्यंध्वन्यते। रोषेणलरीयेनेत्यर्थः। वकुचाटुवच
नप्रणिपातसमाधेया जाता एवं वनवोढात्वेनरं तक्षताघसहनेन कुपिता या नापिका या त व क्रोधक
रणमुमनुचितमितिभावः। एवं वेदानीं चाटुवचनादिनाप्स्याः कोपमपनयत्वमिति भज्यते तेन च ते वैवाप
मपराधइतिव्यज्यते॥ ७१३ कश्चित्कंचिदहक्रि। सुगृहीतेति। मम्यकृगृहीतोदुष्टानोपक्षः अंगिकारोपेः स्वि
त्यनेन सागान्नर्हत्वं व्यज्यते तेन चोपदेशानर्हत्वं पक्षे टिति निष्काशनानर्हाः एषामपक्षवंत इत्यर्थः लघ
वः नीचाः पक्षे अल्पपरिमाणवंतइत्यर्थः। परान्भेदयेति अन्येषां परस्परभेदजननेन कलहप्रवर्तकाइत्य

।पक्षे इतरअक्षरस्कारकाः नीरसाः क्रूरकर्माणो इत्यर्थः। पक्षे यथा अकृतं गुरुआज्ञा अपि वा राज्ञः पितुराज्ञयाप्ताः
सम्यक्त्वादिगुणहीनाः पक्षगुणो स्या। कस्य न भयाय अपि तु सर्वस्य भयायेति भावः एवं चेन्ता दृश्यपुरुषसं
गतिकरणं तनु चिन्तमिति कथ्यते॥७१४॥ दुष्टस्य किमपि कर्मनसम्यक्फलायेति कश्चिद्वक्ति स्वेतीत्य
स्य कपोलेन प्रकटीकृतेदानस्य न तत्पुरस्तादिति भावः अथवस्त्रमुखेनाभिहितं एवं भयादानं कृतमिति
किमप्यनिर्वचनीयं प्रकृष्टमत्रलकारणं दानमपि अपि नाम कर्मणः काव्यमेति भावः। गजस्यखलस्य च म
दमेव च कार एवं खलसंगतिरनुचिन्तेति कथ्यते॥७१५ नायकस्य मोक्षादीपमपि प्रकृष्टेवेति मत्वानमुपप
त्तिं दृष्ट्वा वक्ति सरसमिति पतिरवतुरः द्दंसलं अत एव पतिपदं साभिप्रायं मानुसन्धुद्देवसुरतिनिपुणा एनमेवार्थ
मर्थान्तरन्यासेन दृढयति। स्वरूपं सद्गुरुर्लक्ष्या एकलव्यनाम्ना निषादेन धनुरधिगतं एवं च उपदेशक्रमोऽस
मञ्जवस्थामात्रपालनं तत्र हेतुकारणं नातःशिष्यप्रेरितं केवलमिति वाशिष्ठवचनात्मात्रिक द्रोणाचार्य
विधायेकलव्येन धनुर्विद्याभ्यस्तेति भावः तेएवं च तस्यामवानुर्यनाशंकनीयं लयपेतिकथ्यते॥ ७१६॥ नायक

दूतीमाषिकां वक्ति सौभाग्येति सौभाग्याभिमानवान्सः त्वयाऽवगण्य अपमानं प्रापितः भस्मस्नान
सदृशं स्वं स्वकीयं विरहपीडितं मा नेक्षकश्चिन्नवेति पाठः । ननु त्वेयथा कश्चिदभिमानी अवगणितः सर्वांगेभ
स्मसंलाप्य सर्वं परित्यज्य पुरःस्ववशान्तिष्ठन्ति तथायं त्वद्विरहरूपभस्मस्नानेकरोत्सतएनं प्रसन्नाभूषणं गी
कुर्वीतीति व्यज्यते ७१८ ॥ काचित्कां विदूषिकां सखीति हेसखि एवं चोपदेशाद् हंत्वंमज्जन्तेव रूणांसे देशोप
न्व बहुतररोगिप्राणेनानमित्यर्थः एवं चावरस्य पावनीयत्वं प्रेषणीयत्वेभ्यज्यते । अथ च बहुनरकामुकसं
केतविषयमित्यर्थः एवंविधकरंजतैलग्रहेष्यतीति उक्ता स्वसुरसदनगमनावसरसंजातं बाष्पजलेभ
सतिसंवृणोति । एवं च तत्रापि मया करंजवृक्षसंकेतं विधाय कामुकाः स्वगृहं प्रेषणीया इति ताविनकाचि
द्विता त्वया विश्वेयेति व्यज्यते । एवं च गृहपदस्वार्थकः वहूनां समस्तकदेशरूपमित्यनेन निगूढतपाभ्यर्थे
ऽस्मुरतयोग्यत्वं व्यज्यते ७१९ ॥ कथं मयेतादृशसमयेसमागन्तुं शक्यमित्याशंक्य दूतीनायिकां वक्ति
संदर्शयन्तीति हेसुदरि विततनमपीनुल्येतमसिमस्तकमणय एव दीपकलिकायेषां ते वर्तितुल्याः भोगि

नः सर्पाः कामुकाश्च मे मार्गे सम्यक् दर्शयंती एवं च सर्पफणामणिसंजातप्रकाशेनैव तत्र वाञ्छितानं भवि
ष्यतीत्यतो मार्गज्ञानाभावशंका मया स्वकार्यसाधये निश्चीयते अथवा नायिका एवं मन्यते कणिम
णिप्रकाशे मार्गमादर्शयिष्यंतीत्यनेन नायिकायाः परं मया मार्गं तत्र किं तु सनायकैव तामाशास्य संकेतं प्रा
पयिष्यतीति निश्चीयते॥ ७१९॥ दृष्टस्यो त्कर्षेऽस्येषां केशव तैव भवतीति कश्चित्कंचिदन्यो क्वापि कि
सर्वमिति निर्मलितेन मेघेन उन्नम्य सर्वं वनं वनस्थलं तृणं पंक्त्या आच्छादितं शीतांशुरविताराः आ
च्छादिताः मार्गाः प्रध्वस्ताः वनमित्यनेन विश्रान्तिरासलभ्रातिपादनाच्छीतांशुरित्यनेन सौम्यत्वं प्रदर्श
नाद्रविरित्यनेन निखिलकर्मप्रवर्तकत्वं सूचितं नाम यंत्रीति वसुमत्याताराइत्यनेन सद्बुद्धिदातृत्वं घोत
ना संध्यानइत्यनेनावष्टपरक्षणीयत्वं दर्शितं इतादृशा गुरुणापवारक.. शतत्दसमीचीनत्वाविष्कर
णेन दुष्टपुरुषोरपाशंसनमप्यनुचितं किं पुनस्तत्संपादनमिति व्यज्यते॥ ७२०॥ दिनिमेत्रोनप्रका
श्यइनि कश्चित्कं विदग्धं किंसमभागिलि। सन्नसमीचीनोपीत्यर्थः सम्यक् संपूर्ण प्रसंजातः पः प्रथः त

रयास्वयंप्रकटीक्रियतेस्वयमित्यनेनान्येनप्रकटीकरणेऽमित्थ्येवापंवक्तिनास्माभिरेवंविचारितमिति
समाधातुंशक्यमित्याविषयते। आद्यः विनतायाः गरुडजवंनन्याः तनजो अरुणस्तद्वत्सः पंगुः एव वरणवका
रणान्यथाबुद्धिकरणानर्हत्वंव्यज्यते। ७२१॥ कश्चिल्लकं चिद्दन्ति। सज्जने तिसमीचीन एवविद्याशोभार्थभव
तिफलराभवती त्यर्थः। दुर्जनेनिःफला। अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेनद्रढयति अत्यंतदूरस्थित्वनगरभ्रंशः कै
श्चित्तन्नउपायःप्रमेएवंचविद्यावत्वेपितथादुर्जनत्वंनविधेयमितिनिष्पन्नेएवंकारणेवनदुर्जनइत्यर्थःप्रती
तो दुर्जनेत्वादिनिरर्थकमिवाभाति। यद्वा शोभार्थैवतिथ्योजनाविद्यासज्जनेशोभाप्रदानधनादिप्रदेत्यर्थः
दुर्जनमोघाफलतावच्छिन्नाज्ञानिकाशोभाप्रदायिनेत्यर्थः। अथवा सज्जने विधेयशोभायैफलदा न त्व
विद्येत्यर्थः दुर्जने विद्यैवमोघानिःफला न तु विद्येत्यर्थः। ७२२॥ समीचीनस्वजापक एव वरूचिरुचितेतिवा
दिनी कांचित्काविद्दन्ति। सुभगमिति। जनः एवंचसर्वैकवाक्यत्वमाकर्णेतेतंपतिंसुभगंवदतिमर्धानि
अपद्धितः इतिहेतोः एषः पतिः नरोचते अमुमर्थमर्थान्तरन्यासेनाह भेकजभावापन्नअस्तेपिनिम्नपे

ना॰टी
२१९
219

न अरुचिः भवति एवं च निजपतित्वमेव रोष इति भावः। एवं च पतिपदमर्थवत्। अत्र न रोचत इति प्राणाभि
धानाऽरण्येऽपि रुचिर्न भवतीत्येव पुनः मिमाभाति। अरुचिपरदृषवत्वप्रतीतेः।।७२३।। त्वत्कटाक्षविक्षेपा
शिसः क्षणमपि न त्वां विना ध्यन्ति लभत इति नायक इति नायिकां वक्ति। सोऽयमिति सोऽयं रावणः क्षणमपि तेन दृ
ष्टिः क्षिप्तोऽयं धैर्यस्येति भावः। पक्षेऽग्निनिर्हृतो कृतः। प्रयत्नेऽपि न तमपि हि इति निष्कृयेन हिमाचलशि
खरात् शतवलिताः गंगा ऐरावतमिव हरन्ति सोऽयस्य हिमगिरिशिखरस्य म्यं त्वेना सुखत्वं दुःप्राप्यत्वं च
अस्यते एवं च सा त्वयानुग्राह्या इति ध्वन्यते।।७२४।। इह हि शर्मामात्रत्वया सह संगतिर्मम चिरावस्था
इतीति ऽवादिनी नायिकां नायको वक्ति सह इति। हे सुतनु एवं च स्पृहणीयत्वं अस्यते। मम सहधर्मचारि
णी परिष्कुद्दः कुटुंबकं अन्नाच्छादनादिना पकरणीयेति भावः। इह न संदेहः पुनःपुनः सज्जं तीसे वात स्वरा
पक्षे स ऽज्ञी भर्त्रिति शीतदिवसा पक्ष्मच्छायेव न स्वपति एवं च साकेवलं कुटुंबिनीमात्रं त्वं तु रतिसुखदेहस
तस्त्वया सह मम संगतिश्चिरमवस्थास्यतीति ध्वन्यते।।७२५।। दुष्कसंपर्कोत्थात्रिकटेन केऽपि समाधीनाः

राम
२१९

समायांतीतिकश्चित्कंश्चिदन्योन्यमावक्ति। सकलेति। हे निखिलगुणैकस्थान मरुहराज सनवसतामं
तले त्वं समीचीनानां नग्नाद्यासिफलकुसुमानियस्य एतादृशः जातोसि भूतले लमिस्यनेन नान्येमहीरु
हाः एतादृशाः किं तु त्वमेवेतिभावः। एवं चैतादृशा पुष्पसौरभ्यासजातीयवृक्षमध्ये प्रत्यपाः प्रतिष्ठान
विधेयेतिव्यज्यते॥ ७२६॥ नायकोनायिकां वक्ति सुदरीति। त्वदीयेकर्णौ श्रोत्रे अपचराधेये नाटकस्व
रूपं यद्वक्रमिवोद्वहतिधारयतिसतिपक्षेऽर्धं केशेतिसति अत्यन्ततीक्ष्णाः कामीहृदयविकारत्वादि
तिभावः। अर्जुनप्राणइत्युक इत्यर्थः। पक्षे पंडुसुतार्जुनप्रेरितइत्यर्थः कराशरूपोबाणाः वितमथ
कत्वादितिभावः पक्षे न तुल्यः एवं चाकर्णान्तविशाललोचना त्वमसीत्यर्थः। किंकुर्वदूहलेनमानापनो
दनमभिव्यज्यते सम्पराधनसंजातकंतीतनयनकर्णोपिपरामहीतिलितरथचक्रे निष्काशितुमु
पक्रान्तवान् तदार्जुनेन बाणेन ताडित इति पुराणे। अथवा कराक्ष एव बाणो यस्य प्रतिज्ञातशत्रुस्य
हननभावत्वात्। अर्जुनप्रणायः प्रीतिर्यस्येतितादृशः कृष्णः अत्यन्तकृद्धः निपततितिरथवेगसंपादका

दिति भावः ॥ ७२७ ॥ मार्गणादिकं समीचीनमित्रस्य नास्तीति चिंतात्याकुलेकं वन कश्चिद्वक्ति । स्वेति
महद्भुद्विरहती । तिमक्षम हर्द्रनस्यैव महद्देशीपवृक्षस्यैव समीचीनपुरुषस्य फलंद्रव्यादि पक्षे यथा
मतेतस्य समद्धिः स्वाधीने वरं समग्रोपि लिंगविपरिणामेनान्वेति । जनानामुपजीव्यत्वं अन्नादिदान
त्वात्तपक्षे फलादिप्रदानात् अधिकाच्छायात्तरुः स्वनिवारकत्वमित्यर्थः पक्षे यथाश्रितजीवनं आ
पुः पक्षे जलं तरवश्चाशास्य । कर्कश देशावसतिमानेव मरुर्जनमरुः मरुहद्रुः स्वपि मे सूमो विशेषणं ए
वं वा पुष्पसर्वमपि भयस्यैवेत्य नतस्य पानेकापि जीवनतमस्य चिंताविधेयेति ध्रुम्यते ॥ ७२८ ॥ संपत्ति
संपन्नस्तत्व पत्तिः सवृत्तवान्हितीनापिका सर्वीवक्ति संतापेति । हे सरिज्ज्वरस्यैव दुर्जनस्य भक्तिः ऐश्व
र्यं पक्षे भवलंभक्तिः संतापमोहकं पान सम्यग्गुसादृष्टिर्नुर्जनत्वं नितरां नहंतुमपि दूरं प्रसरंति अधि
किकतराभवंति । एवं चेतस्य संपत्तौ ज्ञातायां सफलादिसंपादनेन दुखं किंपश्चात्तं भविष्यती । निचिंता
बाहुल्येन मौग्ध्यं समधिक क्रोधकारणेन कंपं दंडदानेनवास्माकं प्राणविश्लेषमेवेतरेऽश्वपंकरिष्यंति

न परं सुखलेशमपीति ध्वन्यते। ज्वरोऽस्य मा बपि संतापादिकमतितरां भवतीति वा सुखैरे ७२९॥ विधेर्वा
प्यसनीयात्वयेदानीं न दुःखमनः कर्तव्यमिति कश्चित्कं विदग्धः। सुखपतीतिम्भीः वेश्येव अतिशयेन
सुखयति परिचपलेशं न रक्षति सरस्वती कुलकामिनेव जन्मजन्माप्ति न सजति एवं च विधाप्यास भाव
श्यकरत्वमिति भावः॥७३०॥ नायिकासखी वक्ति। स्वितिहे सखी स्वसरनविध एवं च छ दग्धहेरणयोग्यत्वं
प्यत एक मलिनीन ततनसंजा तेरलाएवं च पूर्वपप्राभावेनायिकाविरहनिवंधेन एवेतिद्ध्यते॥ रक्षैव ए
वं च प्रष्टाधकरणो नातिशयितार्धेर्यभावेयतेन त्कालमागतः एवं च विरप्रवासाभावेन तथा विधवि
रहाद्ययोग्यत्वे पितरदृशानेना संतासक्ति एवेद्यते हा गृहिणीति प्रलपनं संपूर्णा वा कान्तनभिधानं चतुः
खाद्र्कभावेरूपत्तिपत्तिः प्राणेभ्यो पि प्रियस्नेहवानित्यर्थः। पत्तिनः समुद्धेयेति भावः। पद्याहे सखिस्व
तिलयति करेन तु तिलये एवं चा त्विविरहयोग्यत्वं ध्वन्यते नायिकायां पद्यानिलयति करद्र्सनेन दर्शन
योग्यत्वेनेन वा वश्यपोक्ष्छेदनीयेत्वभावेयतेऽभिनवानां न तनानां अर्थात्प्रकाराणां ज्ञानं सम्मतोपत्र एता

तादृशानि कुसुमानि अर्थात् सुरतानि यस्यां सा तां नलिनीं निरीक्ष्यैव आविशतः पतितः स्मरह्रीणीति मल
पन्नपतितः एवं च मत्प्रक्षिप्तं निपतनं मर्षा विरहमसहमाना जीवनवती प्राचीननवीनदलसंसक्तिशालि
नीं नलिनीं विहन्याद्देवन वेपथुमाहत्य तां न जीववतीं परिमितिनलिनीदर्शनसमसमयमेव निश्चयेन मर्छि
तद्गतिप्रत्यनेन अविरागमहत्सु नैनैतादृशसंभावनानर्हत्वं तद्द्विद्वेपितत्वकरणेनालं न नायिकासक्तिम
त्वं नायकेऽप्यस्तीत्यर्थः। एवं चैतादृशो नायको न्यस्यां नेति भावः। क्वचिन्नलिनीदलानि मलिनानित
राणि निरीक्ष्यैवेति पाठः ॥७३॥ नायकसखी नायिकां वक्ति सखीति हे सखि एवं च सखवारार्हत्वं च
न्यस्याप्ये एवं चान्येषामन्यादृशी गतिरिति भावः। प्रियतमः विधानेव चतुराननभावात् सुमुखत्वात् च्चा
तुर्यवत्त्वादिति यावत्। पक्षे च चतुर्मुखत्वात्। क्वापि चैव मुखं विरसत्वमित्यर्थः। पक्षे मुखाभाववत्त्वं। नेव द
र्शयति। दर्शपि स्वेव नेत्यपि यो चतुराननभावाद्देवेस्त्वपः एवं च न चेत्तत्तः सकाशादिति भावः। तदपि
तथापि एकस्यां त्वपीति भावः। हृदयं यस्य तादृश एव। एवं चान्यासु चातुर्यवशात्सक्तिं प्रदर्शयतीवास्तवं

नुतव्येवासरइतिअन्यमे विषाहुरपि च नुर्मुखत्वेपि हृदयस्थे कलत्रा तापह्वात्वल्लिपततमः सर्वसपत्नीषुस
मबुद्धिरितिवादिनो सखिं प्रति गाप्रिकावक्रिः एवं च मध्ये वासक्तिस्तस्यन्ता मन्त्रेतिध्वन्यते॥७३२॥ सुंदरत्वादि
गुणयुक्तः कथं न परंगनासक्तः इति भतर्कं पंती गापिकां नायकसखी वक्ति। सत्यमिति सः इदमन्येष्व
न्वेतिमधुरः सुंदरः मिष्टभाषी वाइदं सत्यं नात्र संदेह इति भावः एवमन्यत्रापि एवं वसखहृणी पत्न्या वेधन
।वक्रः निपतं वक्रोक्तिनिपुणः कुटिलो वा एवं च परांगनारंजकत्वं ध्वन्यते कलाधरः नूनं निष्क्रि
ते एवं च परांगनाचित्ताकर्षणनिपुणत्वं ध्वन्यते दूषितः न पुनः कलंकोऽपवादस्तच्छून्यः प्रति
पच्चंद्रइव द्वितीयामपरां न वेद एवं च मधुरत्वादिगुणसत्वेपि न नाऽन्यगन्यः साधुरितिध्वन्य
ते प्रतिपच्चंद्रोपि मधुरो वक्रः कलावानपि निष्कलंको द्वितीयाभिधां तिथिं न जानाति स
त्वेनेत्यर्थः न मितिपदैर्मधुरत्वादीन संदेह इति प्रतिपादनेन न द्वित्वेपि न कार्याभावत्वेनाति

गो॰
टी॰
२२२

सहृन्तंत्वमुच्यते तेनचतस्मिन्मयाकथंविदग्ध्याहृद्गोचरणीसंभावनयाकोऽपिकवीनांनैवोचित
मितिप्रतियोगिविशेषानुपादानेनमयुक्त्वादोसर्वप्रतियोगिकत्वेनपरिगणनालयपदस्थनिवारि
तीसंहीनायिकावाक्ये एवंचेनाहप्रातापकवत्तयासर्वस्मिन्नाऽऽयिकामावेद्यते ७३ः दुर्जन
२२२
स्यानस्योयपदत्वत्ताममपीतिकश्चित्कंविहायके सागीकृतेनवृत्तेणाचितः सुजनः मैनाका
भियपर्वतइवस्वस्थानादपिविचलति अपिस्खलनानर्हत्वमावेदयति परसदनेगच्छ
तीत्यर्थः दुर्लयोर्वेलाज्जडाम्भूर्वाधीर्यस्मिन्नितिजडस्यसहस्त्राचापिमज्जति तद्रूपत्वा
भावभवतीत्यर्थः यद्वासमुद्रपर्यन्तमपिगच्छतीत्यर्थः एवंचक्लेशागमनमावेद्यते
वद्रमापिभजतेस्वारायपयति एवंचसुजनेनायदंगीकारंकोऽपिनतन्निर्वाहस्वस्थानुविनेवापि

२२२

नानाविधोपायैः कवोत्तिनडुष्टउत्तिस्तुजनसान्निध्यैर्वाचितउत्तिख्यायते यत्नकेदन
प्रहृत्येन्द्रभयान्मैनाकोऽपिपृथिवीं विहायसमुद्रेगतत्वात्तत्रीचदेशमवलंब्यास्थित
इतिपुराणप्रसिद्धिः ॥२॥ मानवतीनायिकांसखीवक्ति हेसखि एवंमाहृत्तकथ
नाहंनिष्पद्यते तेनत्वमद्यकेऽरुर्वितिवाष्पोदकं सेहृणाउकजलेनोपरज्यपनोहृ
शैवलयउत्तरंगयेत्यर्थः दयितः एवंचावयपसमायेयत्नमावेघते किसलयैंदी
वरयोरेककालमेवरुचंपण्णतु एवंवरोदनादिनारक्तनामापत्नायाड्पाःक
जलदानेनशपामनत्वासंपादनेनव्यधिकरणत्वेनप्रसिद्धयोरपिपल्लवेन्दीवरयो
रैकाधिकरण्यसंपादनेनसर्वोत्कृष्टवस्तुप्रदर्शनजनितानंददानेननयनापकं।

स्वाधीनतामितिभावः दृशामिति स्थाने स्पृशां पल्लवेति स्थाने पल्लवेलेति पाठे स्पृशा
गो॰ मपि रज्येपनोत् दृशामित्यस्यार्थवलयेति योजना खंजनदानेन पंकवत्तासंपादनेन
टी॰ पंकजसत्वेपगगना एवं च सरसि पंकेरुहवत्तापेक्षितापल्लवेपितद्भवनेनचम।
२२२ कारातिशयप्रदर्शनेन नायकचित्ताकर्षकत्वं तत्र वृन्दलभ्रमितिध्वन्यते एतमि
223 तिपाठे नेत्राभिनयस्याहारः नायके वलयविलोकयेति वाक्योऽस्मानस्त्रायमन्य
थासिद्धः उत्फुल्लायप्रनेयः पल्लवलयं केरुहं संगसकलरुचमित्यपिपाठः कवि
त् २२२ अनन्तःसान्वहिरहविन्यावदथीनैवेमवगन्यानुयायाधानायिके नित्।
स्वाधीनायकं वक्ति सापाङ्गनिद्वल्लानंगानियमापनादृशीन्वाहिरहवया २२३

दिति भावः त्वं यत्र न यस्मिन्नेव वाप्यास्पनीयार्थः २ एवं चान्यविषयकप्रेमप्रसक्तमनसा वे
द्यते कठिनीवकेन वविदः एवं च त्वदीयपदवापरायो न तस्या इति भावः यद्वा ये
न व्याजेन तत्र गत्वा तत्समाधाने विधेयेतत्सर्वं तथा वित्तायत्ते किं मयोपदेष्टव्य
मिति भावः नेहस्य ग्रहमात्रसाध्या एवं च चाटुवचनादिकं किमपि नोपदि
नमिति भावः खटिकापिण्डुरवर्णास्तुल्यालेखककरग्रहाधीनायत्त्वत्र
नीयते तत्र न चाप्नोति ॥३३॥ कस्यचिद्धूतीं कांचन वक्ति हे सखि विकटदर्पस्य कृप
णस्य विषधरोपमर्दाल्लक्ष्मीरिव एवं च पुरुषात्तमसंगाति योग्यत्वं गृह्यते क
मलवदने त्वं महत् एव योग्यसे नैवंविधस्यासारवतां गदारवीदतां वननमात्रे

गो॰ टी॰ २२८

उपयोगो यस्याः कृपाणालतमीरपि तदुपभोगाद्यभावान्न यथाविधेयेति भावः एतादृशी

स्मसि एवं चात्यन्तसौन्दर्यशालिनी त्वमेतस्य मत्तुरनायत्तमसमजवठस्थनेनापयोगि

नी पुरुषविशेषेण मनःकुर्विति व्यज्यते १३४ इति सकारत्रयस्याख्याख्यासमासा

नायकः सखीं प्रवक्ति कलहमित्रेण याधात्ननु भयमाजायया मा प्रेष्यतेति ति

प्या हृदयज्ञया नायिकाभिप्रायज्ञातवत्या सख्या गवादेति किमपि वक्तुमशक्य

विरहशङ्कितेन विरहश्चामिप्येतेन भयेयाप्यते एवं च कलहान्तरं संजातसं

तापं नायिकाया विज्ञाय तथा विधविलक्षणाकूजितेन सख्या कृते भयप्रयोजनेनम २२८

न्निकटे नायिकागतेनेति नायिका कलहान्तरविरावस्थापीति व्यज्यते १३५

सखीनायिकांवक्ति हे सखि व मुग्धेऽतदृति पालाकयानिहितपत्रः कज्जलेनेत्र:
नेत्रपदेन रेखायांतनीयस्वव्यज्यते लोचनद्रूपाय: शरत्नेमोचनकर्त्राक्षद्रह
पयनुबाउलिगिवत: किणइवहृदयं अर्थान्नायकस्य हरति एवंचेनाहशा।
नदीयहृगनुरहीनानिरहीनइवसंहृत्त: अतएवेनमनुकंपयउनमनुस्ट।
न्पप हाणेनिवाते अथवामुग्धेमस्वदेवनायकेइत्यर्थ: लोचनवाणमुचेत्यादियोज
नाप्रागवत् ।३९ कोपवशादपमानितंनायकंनायिकासमाधत्ते चरणेनाउ
नेहास्पकरोषिशयनीयाद्दूरीकृतोमेभेमात्वापकरोषि असहशेऽपोगपह्रुते
पि हे प्रियममहृदयात्वंनविनिस्सरासि एवंचचरणप्रहारादिद्रूपाउचिता

कृशानने क्रोधाक्रान्तोऽपि चेतसा नाहं विप्रियकानुरागभागिन्येवाहमिति चरणताडना
गो॰ दिजन्ममदीयापराधमनाहत्यात्तु ग्रहं कुर्विति व्यज्यते पद्मासपत्नीसान्त्विय्यनृपा
टी॰ त्रुवितिविहितेऽपि त्वयेति भावः मम हृदयानन्दनापगच्छति अत्र देहेत्वमाद् चरण
२२५ प्रहारे हसमीन्यादि एवं चनदीयेनाहशमहनशीलत्वरूपगुणाकृष्टचितेन
225 यात्वदीयेनाहशानुचिताचरणजनितक्रोधेन न मयाव्यवस्थितिर्लभ्यत इतिव्य
ज्यते नेनचाहमयुनात्वयिप्रसन्नेति २३२ नायकेनायिकानिसक्तिविशेषं
साक्षीवक्ति हेसुभग तस्यानायिकायाः स[illegible]पितेन उन्वायेन त्वत्तामजल्प प्रा ७
यामतन्यासपत्नीहसति एतस्याश्च सतीत्वत्तानेनान रप्रियाप्रियायां न भविष्यतीति

स्यावाविर्भावादितिभावः स्वस्थोऽस्मीति इदं चेदस्यैः कृतं तदानर्थ्यमेवापद्यते
अथ वेयमेनाहृष्टी संवृत्ता कथमनेन पुनः स्तनयविवादं संपादयामीति दुः
खोद्रेकादितिभावः सखीमुखवदनेनासिकायां इतिभावः पिद्यते एवं च वा
णां नामस्फुरणं संपादनेन पुनर्नामग्रहे पिसमागतानमस्यैवाभावात्विति
थियेतिभावः एवं चैतस्मात्खिन्नेनाहृष्टीगातिरितिव्यमेवायुर्नाशकारणमिमवगा
ह्यानेनात्रत्नं क्रान्तमत्र रहस्यानामितिव्यज्यते १३९ नायकः सोऽवाये वक्ति हे
सखिप्रबलः प्रतिदाणाविहितात्याहृतिर्यैनपनाहृष्टाः प्रियासंबंधी शोकः न
र्गायकिर्जलसंबंधि जटामिव मम हृदयं विदारयिष्यति एवं च मयि प्रस्थ

को ४

तंह्रुतेयोगे संजातं प्रियादुःखं प्रबलतां ह्यो वारं वारं जायमानं तान्मम हृदयं दुः
खोद्रेकत्वाच्छिन्नं करिष्यतीत्यर्थः। प्रियादुःखादप्यन्यत्तममदुःखं विभावीतिभा
गो॰ वः यद्वा वारं वारं जायमानः प्रबलः एवं च प्रतीकारानर्हत्वमावेद्यते प्रिया
टी॰ याः एवं चाव पुणभवनयोगपत्ते शोकेऽप्यन्यते विरहजः शोको मम हृदयं स्फो यो ४
२२९ टयिष्यति एवं च प्रियाविरहजं दुःखं मया सोढुमशक्यमिति तन्मया प्रवि
२२८ त्रिविधेयेति व्यज्यते यद्वा अननुभूतप्रियाविरहः कश्चित्सखावायं पृच्छति
सखे मम पत्रे ऽधावीका प्रियासंबंधि शोको मम हृदयं विदारयिष्यति एवं च
प्रियासंबंधिनेन शोकस्य प्रियाहृदयविदारकत्वसूचिनं नाम हृदयविदा २२९

एकत्वमितिव्यज्यते ममहृदयमित्यनेन हृदयविदारणोऽसहयत्वं तत्रिवारणा
यायत्नपादनेचावष्टम्भकत्वं व्यज्यते ननु तयोः किमपि प्रतिदानमाह तत्राहतिः
प्रबलाजलार्थप्रदिमंकलशस्फोटयति १४ नापिकामसंवीवालि दुःखेन
वारयितुमशक्यस्तोत्रोद्भुःसहःसंवेगस्थायिकायस्यसविरहः समन्तात्सर्वांग
मिर्मंथः सर्वत्रैतिवाकापिविश्रान्तिस्यात्वं नास्तीतिभावः संज्वलयतिदहन
खिदेम्ब्रकरणस्नपनशिलामिव पुनर्नभसन्तापयति एवंचविरहे सति
जीवन्मरणमेववरमितिव्यज्यते १५ कश्चिद्विरहान्तावधि हेतूटिति
एवंचानिकामनगमनयोपितं व्यज्यते नरोगोहत्वा नरोगोहत्वा चवेगेवसंभ

मो॰
टी॰
२२७

सोऽभ्रमेणुभ्रमिंप्रापितः। स्वाधोभ्रमयेन स्थापितः फलतल्लवल्लवैर्लैर्हीनत्वक
त्वया श्रुतास्ते ऽलकः एवंचत रगतूपकटाद्वैर्नेस्वाधीनीकृत्य पुनरिलल
तोभ्रामयित्वा स्वान्तःकरणीकृत्वा हूच्यादिहीनत्वमासादयित्वा अकस्मात्पारि
मेकोऽयंनायकः इदमस्त्विति नत्वेवनिष्पद्यते सारवीनायिकोवल्कि नविद्यते
यदेयस्मात् अत्युत्कटरसम्पत्तिः योभोगः स्तुवत्त नत्तोप्युक्तायास्तवहूतका।
वीवल्लिवियेनतुत्तरुद्धनेनायोजयतः तद्दैनाः स्तनशाकरस्याविशेषेवेवोमा
लीउल्लसति एवंचकोवीवयत्तुटनोद्दरजद्यनकथनेनरत्नातिशयवत्त्वमा
वेद्यते ४५१ अनिदकारखज्याख्याख्यामममामा कथंनायिपीतिमङ्कोलेपि २२७

नायकेत्वविनीतेतिवादिनीसर्वेनापिवावकि दीरस्यापिद्वयितत्वंप्रीति।
विषयत्वं यत्नोयस्मादित्यर्थः प्रेम्णोपचारेतमोपिएवचारं अरोगितामित्यर्थः
अमायपवंचतीरस्यतीरत्वेनसर्वस्पृहणीयत्वंयोगत्वेपियोगग्रन्थत्वंप्रति
नस्पृहणीयत्वमस्यागनानुरागानुपयोगग्रन्थप्रतिनाहंस्पृहणीयेतिभावः
एवंचनत्वस्याययायोनवाममकांचिन्नतितितिख्यते तेनचकंचित्कालो
नरमहंततस्पृहणीयाभविष्यामीति त्वपुनः शीलस्यायंशैलः शीलस्व
यीत्यर्थः एवंशिलानामयंशैलः अयंतत्रगुहत्वापाटकश्चभावः ज्वराले
वश्रीतेः शेषः अंगानिममतेनिभावः। भ्रानमयति एवंचयथापर्वततत्त्व्या

गो॰ टी॰ २२८

228

न्यवरोधेऽङ्गानि बलादानमयति तथा शीलत्वं वैधी प्रीतिः शेषो भामाविनीततां आ
यपतीति भावः स्पृष्टमन्यत्सटीकाशेषः एवं च यद्यपि तथाविधप्रीतेरभावादह
हमविनीततां कर्तुं नेच्छामि तथा शीलप्रीतिशेषो भामां बलाद्विनीततां नयती
ति व्यज्यते तेन च न ममापराध इति यद्वा नायिका सखीं नायकं वक्ति हे शान्त
एवं चापराधजनकत्वाभावो व्यज्यते यतः क्षीरस्य गुणपचारमावर्तितत्व शर्क
रादिसंपर्कादिकमित्यर्थः आस्वाद्यं दयितत्वप्रीतिविषयत्वं भवति एवं च।
स्वतः क्षीरस्य माधुर्यवत्वेऽप्यावर्तनेन शर्करासंपर्कादिवशात्प्रीतिविषयत्वं य।
था तथा परांगनालंपटत्वादिराहित्येन त्वयि प्रीतिविषयत्वेऽपि वाऽवारागमन २२८

वाटुववनैरहिमनयाप्रीतिविषयत्वंभावीतिव्यज्यते एवंचाहमपप्याश्याभावना
मिनित्वत्रीमवस्थितिवत्तुविनततेरेनिव्यज्यते तृपुनः प्रेमाः शैलः पर्वतः ज्वर
स्पशेषत्रुवश्रुगामानमयति एवंचयथाचलाज्वरशेषोगगनमनाभावामिछ्या
नं रप्पेर्गमनेनकरोत्येव तथायदिवंतद्विषयकबहुतरप्रेमवानास्मितर्हितद
वंतावलास्यगणमाद्दिषणालिनेकरिष्यतीतिभावः एवंचनाहमः पयायी
तिकिमितिप्रणामाद्दिकंकरिष्यामीतिवक्तुनोचितंनवेतिव्यज्यते उत्पत्तिः
ऊपिननायिकासमायात्वमः शाकाहृतीनायकंवक्ति योजनाप्रावत्त प
वंचनस्मानीचः कोपानवापीत्वप्रेमशेषः अनतत्समास्त्वंनदयित इति

गो॰
टी॰
२२५

229

भावृत्तमपि प्रतिभाति परं तु मानस्यास्याप्यनवसरदर्शनेनाभासत्वमायाति
नायिकानायकं वक्ति अत्र संवृद्धिपदस्तुपादानेक्षायमावेदयति अप॰
सावित्ता दूरीकृतः यच्चरणावुपयानीकृत्यस्त्वमपवासि तन्नान्ते उत्कैः
र्मनायजन्मादिति भावः निःश्वासैः पुलकयन् उद्घाकिमुद्घाटयसि इयम
वहितं प्रतिमदीयात्त्वमायच्चरणास्तत्रियौ त्वमश्रुनानिराकृतोऽसि त्वे पुन
पृष्ठकुरु विघटनेकरोषीति महत्माद्संतत्वेवति त्वमसे तेन चेतत्वमया
सोढव्यमिति यद्वा यदयमाविनश्चरणावुपयायस्तु सपवासि अतः ता
नेतवदीयात्तुविनमितिभावः त्वमापल्लमेवाह उत्कैः श्वासितैः पुलक २२५

यत् कुतः किमिति उद्घाटयसि एवं च त्वदीयमदनशीलतया त्वदीयापराय।
नेऽदुःखं त्वमत्तमसोऽदुःखजस्यासामान्यं रितिरूपाऽभिराम आलिंगनचुंबनादिविये
हीति ध्वन्यते एवं च पुलकयति इति सार्थकम् १८० कश्चित् किं चिद्वक्ति त्वद्
मधुमत्तिकास्वप्रथ्य च त्वद्दोनीचः तद्गुण्य त्वत्स्य कटुनानुदत्ता स्वप्रथ्य च कटुभावि
तां प्रकटयतः उच्चैः फलकटं मदं उन्मादं स्वप्रथ्य च गर्वं यच्छतः कुर्वतः मधुनोमा।
त्विकस्याऽयमपूर्वफलस्य च गौरवं गुरुत्वं लाघवं च लघुत्वं च भेदाय मधुमधित्व
द्राकटकार्यिकाविकेन्यर्थः एवं चायमसंगतिर्निविधेयमिति १८१ त्वत्रस्यात्समा
मा स्वल्पकैरगुणाद्याहिमद्राकाविवक्षा निमममतावकि गुणाद्याभवम्नि बा।

णाकालिदासैः एवैः आत्मनैर्विभिन्नहृतं विलक्षणानामन्यापि शालिनीं वागदेवी भज
नो मम को दोषः नकोपीत्यर्थः इदं सन्तः पश्यन्तु एवं च वादेव्याएकत्वेपि वैल॰
गो॰ क्षण्येन एवैः सवितत्वात्मयापि वैलक्षण्येन सा सेवितेति न मे दोषगणाने सताम्
टी॰ चितमिति भावः सतं इत्यनेन नामसताप्रार्थना अथ च एवैः गणनाद्यादिभिर्वि
भिन्नशीलावाग्रूपादेवी राज्ञी भजते नाम मम को दोषः इदं सन्तः पश्यन्तु एवं च
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति वचनाद्वाग्देवी भजनं मम न दोषा
वहमिति भावः एवं चास्मिन्श्लोके तिलमावेद्यते एवं च कारपदोपादा॰ २३
नात्पीलना ७४६ खग्रस्य समीचीनत्वात्सर्वेहृदयं जनकत्वमितिवक्ति

230

वस्तुसत्काव्यं मधुरवचनंच कस्यनहर्षंजनयति अपितुसर्वस्येतिभावः यस्मा
च्चेत्यादिविशेषणं इदंवस्त्वित्यादित्रितयस्यनर्दथस्यक्रमेणसमीचीनंयस्मा
च्चैसंपुटादितन्नैायनयायस्थापनीयाविंतंचततसमीचीनप्रतिबिंबेनाभिन्न
वमाश्रयीयायकंचनततनवं अहृष्पूर्वमित्यर्थः यस्माच्चैापनेयावितमिन्न
नेनात्यंतसंरक्षणीयत्वंतेनचबहुमूल्यत्वमावेद्यते यस्माच्चैसहृदयेपुंसि
यउपनयः प्रापणंतन्नैाचितं एवंचसहृदयस्यैवसत्काव्यप्रवणाधिकारइति
भावः यस्माच्चैणसहृदयेनवायउपनयः पठनादितन्नैाचितं एवंचसत्का
व्यपाठेपिसहृदयस्यैवाधिकारइतिध्वन्यते तत्तुअनादिकाव्यवासनावद्धु

समीचीनः प्रतिबिंबो यस्य एतादृशो यश्च्छ्रं दूरस्तनायभिनवं नवपुष्पार्थं भिन्तिभावः ४

त्यतिशालिहृदयेषुप्रतिबिंबःस्पष्ट्येवाथ तद्विषयेभिनवंनवं पदार्थोसुदंम

तं सत्पात्राय समीचीनाय उपसमीपेनयेनविनयेनोचितं तदर्णानिम्रमिरुद

गो॰ कें वाक्तत्वर्थीचमत्कृता वचनार्थैवमतोगेहेनोच्छिद्यतेकदाचनेतिसमरणात्

टी॰ सत्पात्रप्रत्येनतावतापिस्वधर्मसंवर्त्ताकादीनाद्दितिभावः एवंचमधुरवचने

तथाहूपदत्वप्रतिपादनात्रिविलतापापनोदकत्वे वद्भुतत्वगुणोपेकलस्य

231 त्वविरलत्वंवाच्यमते अथवामधुरवचनवतोदेवहूपत्वंव्यज्यते यद्दात

युंदैन्यरण्यगीकरोतिवयःकलेनमुक्तिदत्वादितिभावः नहिद्यपकेयद

वनेनादित्यर्थः कथंभूतं सत्पात्रप्रामादिसंपत्तिशालिनिउपनयउपदेश २३१

त्वेऽपि चिते सत्तः सत्त्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिंबत्वं प्रतिबिंबो विज्ञानं तेनाभि ।
नवं स्वस्याधिकारित्वावेदकत्वेयाप्यकारीत्यवधारयत्यपि भगवत्प्रतिपादकाब
द्ववोवे[illegible]दांतभागास्त्वथापि सर्वेषां वेदांतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वय इत्युक्त ।
त्वादैकार्थ्यकत्वादेक[illegible]त्वातिरेकवचनेन प्रणवासत्तः समीचीनाचरणास
पात्रं गुरुरित्यर्थः तस्य समीपे नयनं नयः प्रापणं स्वस्येति भावः समित्पाणिः स
म्याचार्यश्रोत्रियमुपगच्छेदिति त्वेनेतद्रूपमेतेर्विहितत्वादिति भावः तेनावि
तोपेयाः प्राप्य इत्यर्थः तत्प्रतिबिंबत्वं तत्प्रतिबिंबः समीचीनज्ञानमभि
नवं पद्मामयुनामकदैत्यांगीकारकर्तुः परमेश्वरस्य वचने वेदांतभाग इति

गो॰ टी॰ २३२

भावः एवंचसत्काव्येभर्गोद्धाकान्तुल्यताप्रतिपादनेनावश्यपरिशीलनीयत्वंख्या
प्यते अनर्घमणितुल्यत्वप्रतिपादनेनचार्थप्राप्तिजनकत्वमुच्यते एवंचपु
रुषार्थसाधनीभूततयाकाव्यमवश्यविधेयत्वंख्याप्यते अभिन्नमितिपाठे अ
नन्यसदृशीपूर्वापरविरोधरहितंसर्वात्मैकरूपमित्यर्थः अभिनवमित्या
प्यनवमित्यपूर्वमित्यर्थः ७८। एकात्मना ख्यातं ख्यातिः भंजनेतिया
वत् सैवद्वितीयासहायभूतायस्याः एवंचोत्तमकाव्यमयीत्वंसमर्पयत्या
ख्यायते त्रिभुवनसाररूपा यद्वात्रिभुवनेसारंरसलहरीत्यर्थः अथवा।
त्रिभुवनंसारंसारयन्ती एवंचात्रिभुवनेष्वानन्दसंवलितःसारस्तेवासीदित्या २३२

232

नीमनयामासवनाजातेतिभावः स्फुरत्सूक्तिचातुर्यंयस्या यद्वा स्फुरंत्सूक्तं
उक्तिचातुर्यंयया पंचेषुर्मदनस्तद्रूपोयः षट्पदस्तस्यहितासुकर्णेभ्य(
नामह्रायतेयेतिभावः श्रवणस्यश्रोत्रस्यसत्तामितिभावः भूषाभूषणमह्रूपा
सप्तशतीनामकोयंग्रंथः आस्तां एवंवसद्भिरियंसप्तशतीश्रोत्रेष्वेतिश
ष्यनाख्यातेपंचेषुषट्पदहिताश्रवणस्यभूषेत्यनेनसप्तशत्यामंजरीत्वं
ख्यापते यद्वा सप्तशत्योनायिकातारापणेनावश्यस्पृहणीयंनवक्ति स
प्तशतीमनोहृदिआस्तामितिख्याहारेणायोजना यद्वा स्मरोदरे एकारस्य
हस्मोदरवाचकत्वमेकाक्षरानिघंटुतोवसेय अथयनाखासस्वलिंग

गो॰
टी॰

सर्वाविभक्तितुल्यत्वं कस्मात्तावस्याध्वनिमार्गो द्वितीयानानयाविन्दुरदहं
तर्वर्तितत्त्वमार्ग इतिभावः एवंचगार्हस्थ्यस्तुविच्छावतेयमनुवशपसेवनी
येतिव्यज्यते त्रिभुवनेसारभूतावह्नुविधवयासमसाध्ययागादिजन्यस्वर्गी
द्रावपिनापिकेवभोगेषुमुख्येतिभावः यद्वाप्रेतैःप्रकाशाद्भवतीत्यः त्रिभु
वनद्रंस्पातिस्तस्यवनेसम्महत्तस्यसमारब्धा एवंचानेकचंद्रसरैर्निर्मि
तेतिभावः एवंचात्मोपापापासाध्यत्तायापशामकत्वमावेद्यते यद्वात्रि
भुवनंसारंयस्याः एवंचनायिकासात्रिध्येसारसारत्नूपस्यापित्रिभुव
नस्यसारत्नूपत्वेवभवतीतिव्यज्यते स्फुटमुक्तिचातुर्यंयस्याः स्फुट 133

मिम्येनेननिः संहिगयनंख्यम्पते पद्मास्फुटासमप्रताद्गाउत्तिर्षस्यप्रसन्ना
थ्यकोकिशालिनिनायकेचातुर्य्यपस्याः एवंचानभिज्ञानायकंप्रतिय
दिनकामिनीचमत्कारकारिणीतदानकाविन्दानिर्विनिभावः पद्मा
स्रस्फुटोकैकावकेकोकाचातुर्यपस्याः पंचेषोर्मदनस्यषड्ङ्गिः संधिविग्रह
यानासनद्वैधीभावाश्रयरूपोपायैः यदाययहृद्वित्रपायस्थानायहिता
कामोप्पनामेवासायसंप्याक्रपायैर्जंगञ्जायवनयाहृद्धिभागभवती
निभावः एवंचमदनस्यसर्वस्यमन्त्रेयमितिव्यज्यते पंचेषुपदेनस्व।

त्वसामग्रीवत्त्वेनापि महतस्कार्यनिर्वाहकत्वयान्तिमात्रनिपुणत्वमावेद्यते

गी॰ ग्रहणवाप्यं चेष्टाः षट्पदाः षट्पदत्वरूपास्याचरूपेणार्थः अत एव हिता एवं।

टी॰ चानया विनामदनयत्नस्य नैरर्थक्यमेवेति भावः यद्वाप्यं चेष्टरूपमत्र मास्पदि

ता एवं च प्रसिद्धलतानिश्रायशालिलतात्वं नायिकायां व्यज्यते तेन चा

निकामलतागीतं श्रवणाभूषणरूपा एवं च नायिकागुणाः सर्वदा श्रव

णीया विषयत्वं व्यज्यते यद्वा एकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मस्वरूपरसस्य ए

द्वा एकस्याप्यस्य ब्रह्मस्वरूपरसस्यास्वानिमार्गाद्वितीयासहायस्य २३८

नेतिभावः यद्वाएकस्यब्रह्मणोऽध्वनिमार्गेद्वितीयाब्रह्मविधेत्यर्थः त्रि
भुवनेसारयया एवंचब्रह्मविद्ययास्वचनत्वज्ञानस्य सर्वेचब्रह्मभावना
रूपसारसाम्राज्यमितिभावः स्फुटस्पृष्टेकोचातुर्यसामर्थ्ययस्मा: वाचामगो
चरस्यापिप्रतिपादनादितिभावः यद्वास्फुटप्रकटतपेतिपावत् ३।
कौप्रतिपादनेसामर्थ्ययस्मा: अतिनिगूढस्याप्यात्मरूपरसस्यस्फुटप्र
तिपादनमत्यन्तदुष्करमितिभावः स्फुटेप्रकटेसर्वदास्वप्रकाशरूपे
ब्रह्मणिउक्तौचातुर्ययस्मा: स्वप्रकाशत्वकुटिलज्ञानेयोगयत्नेपिसौप।
लासंपादनेनचातुर्यवता। यद्वाएवचस्यप्रपंचस्यइश्वरूपावाणारूपावट्

गो॰टी॰
२३५

कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराः पाह्रायस्समर्पे वेणुयान् तस्माधृहितानाशि
केन्यैषः पंचस्वप्रपंचस्वाधायाद्यायेषट् संख्योकाः कामक्रोधलोभमोह
मदमत्सराख्ये तेषांयन्ध्यानं तस्समस्तद्धितास्सद्धहिनेन वर्तते इतिविरोधिल
ताणायानाशिका इष्टेनानिद्रुःसदहं व पभिः कृतेवप्रपंचस्यापिद्रुःख
दत्वं श्रवणास्यश्रान्तकेष्याद्विविधविहितस्मभूषा स्फुतिजस्य तातस्यैव
समीचीनत्वमितिभावः सम्यगतीतस्तोहृदिस्थास्ता पवंचरमेब्रह्मरूप
ताप्रतिपादनात्सम्यगस्यांब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादनादेतत्परिशीलनस्य
सर्वदासमुचितत्वमितिध्वन्यते संख्याक्रमाप्यत्र १५८ सत्यप्रसाद्यावेला २३५

कमेलोकमह्यम्पश्यमायिकंवति। कविसंग्रामेसिंहनादः एवंचैतत्संदर्भ
श्रवणेऽस्मत्कवीनांदर्पहानिःस्वयंप्रभवतीतिध्वन्यते स्वदेतिपाठे स्वाः
षड्जादयोऽनुवादोयस्य एवंचैतन्माधुर्यन्तन्नमाधुर्यवत्ताषड्जादाविति
भावः स्वयापकः संवादः साजात्यमयमस्तः एतत्सजातीयास्तुयेतिभावः
यद्वास्वयानुयापकः समभावदनेवादोयस्यास्तः एवंचैतत्संदर्भस्यैकदा।
चारणास्तुयासमस्तग्रावावटे वांवारोच्चारणापरिभावनादिकंतुब्रह्मानंदा
स्वादतुल्यंदितिध्वन्यते विडंघाविनोदस्यैकदः एवंचैतद्रुक्मस्याविनोद
जनकत्वाभावेनतत्तिरितिभावः अयंसंदर्भोमयास्पष्टः १४९ मेघि।

क्षेमादन्याभ्यांउदयनबलभद्राभ्यांसमस्यशालीनविवेचनाभ्यांधोयीकविर्निर्मलीकृ
तांस्तेषांमध्ये एतेषांतरहितांकृत्वाप्रकाशितांशिष्यप्रशिष्यद्वाराविस्ता
रितांएतेःप्रकाशविषयीकृत्वा एवंचप्रथमतःश्रुयमत्ताकोतिमृत्व्राएषुउदयना
चार्यबलभद्राभ्यांतेषांव्याख्यातिक्षेभ्यःपाठितां अनेनात्रदूषणाविभावोज्ञा
पनीयमितिव्यज्यते ७५॰ मतिमान्गोवर्द्धनाचार्यः हरिविरहणीयारंज
लिप्रणामसमिन्पर्थेःविरच्यतिभावः सतनैकविप्रगुहेनैषाय एवंचा
यंकृष्णकवीनामसंतोषेनकाचिदस्तीतिभावः अमलामेतांसमस्ता २३६
तीमकृत अत्रापरोदोषपिपरोतवन्निर्देशेनोद्दंसाभावोव्यज्यते यद्वा

मतिमान् एवं समशान्याभावदर्पणाकरणसमुचितमेतत्स्यातिभावः गो
वर्द्धनाचार्यैः स्ततंक विवरहृष्टाय क्षितामितिशेषः एतामार्यासमश
ती अमलत्वके दूरविचारणीयाः अंजलिपुष्पाञ्जलिमः कृतनदर्पणीकृते
तिभावः एतन्यदेपिमयाकृतेतिवचनाभावअचार्यस्याविनयवत्तामावे
दयति अत्रभामासत्यभामेतिवत् अंजलिः पुष्पाञ्जलिः तात्पर्यान्यथा
नुपपत्यालक्षणेतिवा नकृाहकंचाऽमलपदम् ५२ अर्थाकारमेतत्पाणार
त्रबहुप्रकारासंहृष्यपनेनदर्पणनिर्वहणाद्भयम् महर्षिताबसवतीति
विलावदातसाहित्यशालिविबुधैः परिशीलनीया १ ग्रसैवाक्तिरसस्तद

गी॰
टी॰
२३२

232

र्थकगिरिविदांतभागाः परंतातैवं विनिरमायिया विजयियाविस्तारद्धोतं मया
तेह्नाकईतवाचिमाचिरचितेनकैरपार्थसदीपनेसीनास्तुतासमचन्द्रवर।
णाभाजेविंतिष्ठतु २ श्रीहेलोचनविंडुमसमशुभ्रन्युमलावमेललितितेचेचे।
मासिसिनेशिवस्पाटवसेमातागडसदुमते पुरायस्तभक्तिवासिनाद्वमात
नाऽनेनाभिधेनादराक्कापेपासद्वेडुघामकारिकलवकाद्येपार्थसंदीपन
म ३ कदाचित्कोसिंश्रिडवाक्षिपदिवार्थेमममभवेद्भुमः सोयंसद्भिर्नवे
लगणानीयानिजहृदि भमाभावंयस्मिन्निविलीनगमोष्माद्दसततं। २३२
सप्यैकोपमाज्ञगानिजगादीशोरघुपतिः ४ इतिश्रीमद्गोदावरीपरि

सयालंकृतनउगापसंतभस्थिनिविराजमाननीलकंठपंडिततनूजबालापं
डितात्मजतीयाजीपंडितेनगजाननपंडितविरचितंगोवर्द्धनसप्तशतीव्या।
ख्यार्थदीपनेसमाप्तिमगात ॥

238